

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

G.Rafiqova F.Nishonova,

**O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurish
nazariyasi va amaliyoti fanidan**

MA‘RUZA MATNI

NAMANGAN-2014

1-MAVZU. O‘ZBEKISTONDA DEMOKRATIK JAMIYAT QURISH NAZARIYASI VA AMALIYOTI FANINING PREDMETI, DEMOKRATIK JAMIYAT TO‘FRISIDAGI DASTLABKI QARASHLAR VA UNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

1.1. «O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti» fanining predmeti, ob’ekti, uslubi hamda uning manbalari.

Fanni o‘rganishning zarurligi, maqsadi va vazifasi. Aytish mumkinki, O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti fanini o‘rganish, mamlakat hayotida keng ko‘lamli islohotlarni amalga oshirish bilan bog‘liq qonuniyatlarni bilish va o‘rganishda, demokratik taraqqiyot yo‘lida «O‘zbek modeli»ni tatbiq etishda muhim ahamiyatga ega. Bu demokratiyaning milliy va umumbashariy tamoyillarini aniq tasavvur etish, ijtimoiy hayotni u bilan bog‘lab olib borishga o‘rgatadi. Mamlakatimizda demokratiyaning qaror topib borishi, O‘zbekistonning dunyo hamjamiyatida o‘zining nufuzli o‘ringa ega bo‘lishiga, yoshlarda demokratik ong va tafakkurni shakllantirish, milliy-ma’naviy merosni qadrlash, vatanparvarlik tuyg‘ularini mustahkamlashga ko‘maklashadi. Mamlakatda erkin, demokratik, fuqarolik jamiyati asoslari va uning nazariyasi hamda amaliyoti bilan chuqurroq tanishtiradi. SHu maqsadni amalga oshirishda xizmat qiladi.

O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti fanini o‘rganishning o‘ziga xos zarurat va sabablari mavjud.

Birinchidan, bugun dunyoda demokratiya, demokratik jamiyat to‘g‘risida muayyan mo‘‘tadillashgan ilmiy konsepsiyalar ishlab chiqilgan. Ularda demokratik jamiyatning qiyofasi, asoslari, yashash va rivojlanishining umume’tirof etilgan qonuniyatlari hamda uning har bir davlat, xalqning milliy-ma’naviy xususiyatlari bilan bog‘liq jihatlari tobora keng miqyosda o‘z ifodasini topmoqda.

Bugungi kunga kelib dunyoning 160 dan ortiq davlatlarida demokratik tuzumlar umumbashariy va milliy qadriyat sifatida barpo qilinganligi e’tirof etilmoqda. Aynan hozirgi davrga kelib, demokratiya insoniyat hayot tarzining eng maqbul rivojlanish yo‘li ekanini deyarli barcha e’tirof etayotganligi va uning jahoniy ko‘lam kasb qilayotganligi demokratiyani fan sifatida o‘rganishni taqozo etayotgan sabablardan biridir.

Ikkinchidan, O‘zbekistonda barpo etilayotgan demokratik jamiyat, uning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash, o‘rganish zarurati ham shu qonuniyat bilan bog‘liqdir. Ijtimoiy-gumanitar va ijtimoiy-siyosiy fanlar qatorida uning maxsus fan sifatida o‘qitilishi dunyodagi demokratik o‘zgarishlar bilan bog‘liq umumiy qonuniy asoslarga ham ega. Va uni hisobga olishga bo‘lgan ehtiyojning mavjudligi bilan xarakterlanadi. Har bir mustaqil mamlakat, o‘zining taraqqiyot yo‘lini va qurayotgan jamiyatini bilishga, uning qonuniyatlarini aniqlab olishga ehtiyoj sezadi. SHu nuqtai nazardan, hozirgi paytgacha ijtimoiy-siyosiy fanlar tizimida huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishga bevosita taalluqli bo‘lgan masalalarni ilmiy jihatdan aniq bir voqelik sifatida, yaxlitligicha o‘rganuvchi fan vujudga kelmagan. Fikrimizcha, «O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti» fani doirasidagi o‘ziga xos jihatlari aynan shu jarayonni to‘liq qamrab olish imkoniyatiga ega. Negaki, bu fan eng avvalo – jahon sivilizatsiyasining tarixiy tajribalariga asoslangan holda mamlakatimizning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, adolatli demokratik davlat va ochiq fuqarolik jamiyatini barpo etishning nafaqat nazariy masalalarini, balki uning amaliy jihatlari yaxlit tarzda o‘rganadi. Bu fanni yana shuning uchun ham o‘rganish zarur-ki, SHarq va Farb sivilizatsiyalari tutashgan makonda tarixda birinchi bor umume’tirof etilgan demokratiya tamoyillari milliy qadriyatlar bilan to‘ldirilmoqda. Jamiyatimizdagi bu jarayonni atrofimizda ro‘y berayotgan ijtimoiy hodisalar, voqealar va ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘lanishlarni aniq voqeligimiz bilan chambarchas o‘rganish, tahlil etish zarurdir. Bu zarurat mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimovning: «**Pirovard maqsadimiz –**

ijtimoiy yo‘naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyotiga, ochiq tashqi siyosatga ega bo‘lgan kuchli demokratik huquqiy davlatni va fuqarolik jamiyatini barpo etishdan iboratdir»¹ deb ta’kidlagan umumstrategik vazifani amalga oshirish bilan bog‘liqdir. Bu fikrni 2005 yili 28 yanvarda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatning qo‘shma yig‘ilishida yana bir bor ta’kidlagan edi. «**Bizning asosiy uzoq muddatli va strategik vazifamiz avvalgicha qoladi – bu demokratik davlat, fuqarolik jamiyati qurish jarayonlari va bozor islohotlarini yanada chuqurlashtirish, odamlar ongida demokratik qadriyatlarni mustahkamlash yo‘lidan og‘ishmay, izchil va qat’iyat bilan borishdir»²**. Bu vazifa O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti fanini o‘rganishni zarur qilib qo‘ygan **uchinchi asosiy sabablardan biridir**, deyish mumkin. Ma’lumki, o‘tgan XX asrning so‘nggi o‘n yilligi dunyo xaritasida yangi mustaqil davlatlarning paydo bo‘lganligi bilan xarakterlanadi. “Ular hozirgi til bilan aytganda, sotsialistik o‘tmishga ega bo‘lgan, o‘z siyosiy mustaqilligini tinch yo‘l bilan qo‘lga kiritgan davlatlardir. Bu davlatlar mustaqil rivojlanish va ijtimoiy munosabatlarni yangilash yo‘liga qadam qo‘ydi”³ (Karimov I.A. Asarlar. T.6, 31-b.). Ana shunday mustaqil taraqqiyot yo‘liga qadam qo‘ygan davlatlar turli mintaqalarda joylashgan bo‘lib, ular Markaziy Evropaning (5 ta), Boltiq bo‘yi davlatlarining (3 ta), Bolgariya va Ruminiya, Farbiy - SHarqiy Evropa mamlakatlarining (5 ta), mustaqil hamjamiyatdagi davlatlarning Farbiy qismidan (4 ta), Kavkaz orti davlatlaridan (3 ta) va Markaziy Osiyo davlatlaridan (5 ta)tasini o‘z ichiga oladi.⁴ Ana shu mustaqil taraqqiyot yo‘lini tanlagan va dunyodagi boshqa mamlakatlar orasida o‘z mavqeini mustahkamlashga intilayotgan, tenglar orasida teng bo‘lishga, jahon maydonida o‘ziga xos nufuzli o‘ringa ega bo‘lishga harakat qilayotgan davlatlardan biri, O‘zbekiston Respublikasidir.

Mustaqillik O‘zbekiston xalqi hayotida yangi tarixiy davrni boshlab berdi. Bu davrning ma’no va mohiyati O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurishning “O‘zbek modeli” bilan uzviy bog‘liqligidir. Ayni paytda yangi mustaqil davlatlar qatorida O‘zbekiston Respublikasi oldida turgan umumiy vazifani quyidagilarda ko‘rish mumkin: uning mazmun-mohiyati va asosiy tamoyillari O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 1-moddasidayoq «O‘zbekiston - suveren demokratik respublika, davlatning «O‘zbekiston Respublikasi» va «O‘zbekiston» degan nomlari bir ma’noni anglatadi»⁵ degan qoidada o‘z ifodasini topgan bo‘lsa, Prezident I.A.Karimov asarlarida biz qurayotgan demokratik jamiyatning boshqa jamiyatlardan o‘zining an’anaviy andozalaridan tubdan farqlari, uning o‘ziga xosligi va betakrorligi ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan. Bu - davlatlar oldida muvaffaqiyatsiz, chippakka chiqqan tarixiy tajribaning fojeali oqibatlarini qisqa davr ichida bartaraf etish kabi umumiy vazifa turganligi bilan bog‘liq. Bu uni atroflicha o‘rganishni taqozo etadi. Natijada, mamlakatlar oldida turgan maqsad va vazifalarning umumiy jihatlari ochishga, o‘tmishdan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotda qolgan asoratlardan xolos bo‘lish yo‘llarini ko‘rishga yordam beradi.

SHuningdek, zamonaviy bozor iqtisodiyotiga ega bo‘lgan, odamlarga munosib turmush kechirishini ta’minlay oladigan, insonning huquq va erkinliklarini himoya qila oladigan chinakam demokratik jamiyat qurishdek murakkab vazifani hal etish bilan bog‘liq umumiy zaruratning mavjudligidir. O‘zbekiston ham ana shunday davlatlar jumlasiga kirganligi bois mamlakatimizda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti masalalarini o‘rganishga alohida e’tibor berila boshlandi. Demokratik taraqqiyot yo‘lidan sobit qadam bilan rivojlanishda nimalar hisobiga erishish mumkinligini bilish uchun ham uni fan sifatida o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi.

¹ Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: O‘zbekiston, 1997, 3-bet.

² I.A.Karimov. O‘zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo‘lmaydi. – T.13. – T.: “O‘zbekiston”, 2005. – 177-b.

³ O‘sha yerda.

⁴ YuNISEF, ijtimoiy monitoring. 2003 yil, 2-bet.

⁵ O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: O‘zbekiston, 2003, 4-b.

“Sotsialistik” degan umumiy nomga ega bo‘lgan totalitar tuzum emirilgandan keyin, dunyoning qutblarga bo‘linishi barham topdi. Lekin dunyodagi ijtimoiy evrilishlar jarayonlarini o‘rganish, demokratik asoslarni qaror toptirmasdan va mustahkamlamasdan yangi mustaqil davlatlarning xavfsizligi va barqaror rivojlanishiga bevosita bog‘liq ekanligini ko‘rsatib turibdi.

O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurish dunyoda e’tirof etilgan demokratik tamoyillar va qadriyatlarga tayanish bilan birga, uning o‘ziga xos xususiyatlarini milliy-madaniy merosi, qadriyatlari va milliy davlatchilik an‘analariga tayangan holda yangi jamiyat qurish vazifalarini amalga oshirish bilan bog‘liq.

Mustaqillik qo‘lga kiritilmaganida, O‘zbekiston o‘z taraqqiyot yo‘lini o‘zi tanlay olmas edi. Mustaqillikning qo‘lga kiritilishi O‘zbekiston oldida mas’uliyatli vazifani qo‘ydi. SHunda O‘zbekiston qanday davlat quradi? - degan savolga dunyo jamoatchiligi ham alohida e’tibor bilan qaradi. O‘zbekistonning istiqloli va insonlarning taqdiri ham, ularning qanday hayot tarziga ega bo‘lishi, milliy-ma’naviy merosga munosabat, umumbashariy demokratik tamoyillarning uyg‘unligini ta’minlash kabi jihatlar davlatchilik qurilishining qanday asosda amalga oshirilishi bilan bevosita bog‘liqdir.

«Mustaqillik, O‘zbekiston xalqi hayotida yangi tarixiy davrni boshlab berdi. O‘z mustaqilligini, erkini qo‘lga kiritgan har bir xalq o‘z taraqqiyot yo‘lini izlaydi, yangi jamiyat bunyod etishda o‘z andozasini ishlab chiqishga harakat qiladi»⁶.

O‘zbekiston ham o‘zining milliy davlatchilik negizlariga xos bo‘lgan siyosiy, ijtimoiy iqtisodiy, ma’naviy kamolot va taraqqiyot yo‘lini belgilab oldi. Mamlakatning oldida turgan maqsadni ta’kidlar ekan, I.A.Karimov shunday deydi: «Biz quradigan jamiyat O‘zbekiston xalqining munosib turmushini, huquqlari va erkinliklarini kafolatlashi, milliy qadriyatlarimiz va madaniyatimiz qayta tiklanishini; insonning ma’naviy axloqiy barkamolligini ta’minlashi kerak»⁷. Bu erda gap u yoki bu mamlakatga xos bo‘lgan demokratiya ko‘rinishidan andoza olish, «umuman demokratik jamiyat qurilishi to‘g‘risida ketmayotganligini aniq hisobga olish muhim. Asosiy maqsad O‘zbekistonda o‘ziga xos va mos bo‘lgan demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyotini o‘rganishdan iborat. SHuning uchun ham O‘zbekiston qurayotgan demokratik jamiyatning boshqa demokratik taraqqiyot yo‘lida rivojlanayotgan jamiyatlardan farqli jihatlarini hamda umumiy tomonlarini ham aniqlash muhim.

«O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti» fani mustaqillik tufayli vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy fanlar tizimidan keng o‘rin olayotganligining asosiy sabablaridan biri ham shundadir. Bu zarurat mustaqil davlatimiz misolida demokratik jamiyat qurish jarayonida qo‘lga kiritilgan yutuqlar, ayrim hayotiy saboqlarning ilmiy tahlil qilinishini taqozo qilmoqda. Mamlakatimizda demokratik jarayonlarning mohiyatini bilish, unga ijodiy yondashish uchun yosh avlod demokratiyaning milliy va umuminsoniy qadriyat sifatida shakllanish bosqichlarini chuqur o‘rganishi zarur. Bu strategik vazifani faqatgina ushbu fan bajaradi.

«O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti» fani ham o‘z oldida bir necha vazifalarni qo‘ygan. Bular ko‘proq mamlakatda demokratik fuqarolik jamiyati qurishning o‘ziga xos va umume’tirof etilgan qonunlarini bilish, nazariy xulosalar va umumlashmalar chiqarishdan iboratdir. Xususan, fuqarolarda demokratik jamiyat talablariga javob beradigan dunyoqarash, fikrlar xilma-xilligi, erkinlikni qadrlash, inson qadr-qimmatini, sha’ni va or-nomusini hurmat qilish bilan bog‘liq qadriyatlarni shakllantirish asosiy vazifalardandir. Bu vazifalar fuqarolarimizni mamlakatda ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot qurish, demokratik qadriyatlarni hurmat qilish orqali ularni bunyodkorlik ishlariga safarbar etishda yaqqol namoyon bo‘ladi. U fan sifatida ana shunday ulug‘ va bunyodkorlik ishlariga xizmat qiladi. Buning uchun u turli xil uslublardan foydalanadi. Bular

⁶ Karimov I.A. O‘zbekiston kelajagi buyuk davlat –T.: O‘zbekiston, 1992., 35-bet.

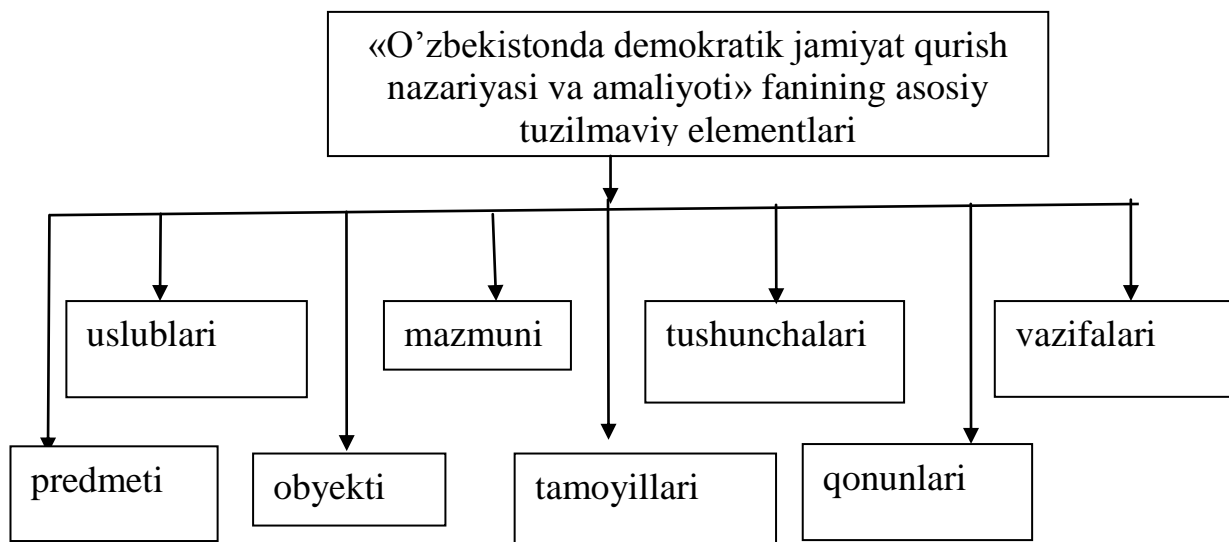
⁷ O‘sha joyda.

dunyo fanlari foydalanib kelayotgan, tajriba, qiyosiy tahlil, emperik-sotsiologik va ilm-fanning boshqa zamonaviy uslublaridir.

Demak, jamiyatimizda ro'y berayotgan ijobiy o'zgarishlarni ilmiy tafakkur orqali tahlil etish ularni mantiqiy asoslash, mazkur fanni yoshlar ongiga dunyoviy davlat tamoyillarini singdirish kabi jarayonlar etarli darajadagi malakali mutaxassislar tomonidan o'qitish vazifasini ham taqozo etmoqda.

Fanning predmeti va ob'ekti. O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti fanining predmeti mamlakatda demokratik jamiyatning shakllanishi, fuqarolik jamiyati qurilishi, qaror topishi va amal qilishining dunyoda e'tirof etilgan umumbashariy va milliy tamoyillariga asoslanadi. Ayni paytda uning o'ziga xos va mos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda erkin, demokratik, adolatli fuqarolik jamiyatini qurish yo'llari va qonuniyatlarini o'rganish, bu fanning predmeti va ob'ektini tashkil etadi.

SHuningdek, O'zbekiston ijtimoiy hayotining barcha sohalari fanning ob'ektidir. O'zbekistonda demokratik jamiyat qurilishi nazariyasi va amaliyoti bir tomondan, demokratik jamiyat to'g'risidagi mavjud qarashlarga, nazariyalarga hamda mamlakatimizning davlatchiligi tarixiy merosi bilan bog'liq mutafakkirlarning g'oyalarini hisobga olsa, ikkinchidan, mustaqillik yillarida demokratik jamiyat to'g'risidagi muhim konseptual g'oyalar va qarashlarni, unda O'zbekistonning o'ziga xos yo'li, hamda xususiyatlariga tayanadi. Uchinchidan, bu sohada mustaqillik yillarida erishilayotgan yutuqlarni, demokratik jamiyat qurish tajribasi, yutuqlariga tayanib, uni o'rganadi. O'zbekistonning dunyo hamjamiyatida tutgan o'rnini, o'zaro manfaatli hamkorlik asoslarini ishlab chiqish va rivojlantirish qonuniyatlarini bilish ham muhim o'rin tutadi. Mamlakatimizda demokratik jamiyat qurilishi ijtimoiy hayotimizning biron-bir sohasi bilan chegaralanib qolmaydi, balki uning barcha jabhalaridagi o'zgarishlarning negizlarini o'z ichiga oladi va o'rganadi. Bunda mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayoti demokratiyalashuvining va siyosiy hayotining erkinlashtirilishi, davlat suvereniteti, xalq hokimiyatchiligi, uning manbai, fuqaro-jamiyat va davlat munosabatlari asosiy negiz hisoblanadi.

«**Demokratiya**» yunoncha soʻz boʻlib, tarjimada xalq hokimiyati – (demos-xalq, krotos-hokimiyat) maʼnoni bildiradi. **Demokratik jamiyat deb oliy hokimiyat bevosita xalqqa tegishli boʻlgan va xalqning xohish-irodasi bilan amalga oshadigan davlat va jamiyatga aytiladi.** Albatta, demokratiya atamasining qanday sharhlanishi emas, balki uning qanchalik realligi, haqiqiyliigi, yashashga qobilligi muhimdir. «Binobarin, - deb taʼkidlaydi I.A.Karimov - biz oʻz istagimizdagi demokratiyaga qanday mazmun baxsh etmaylik, agar u hayotimizning har bir soniyasiga singib ketmasa, turmushimizning ajralmas qismiga aylanmasa, hamma shiorlar va taʼriflar yo mazmunsiz baqir-chaqir yoki hech narsani anglatmaydigan soʻz oʻyini boʻlib qolaveradi»⁸. **Demokratiyaning vazifasi** - fuqarolarning huquqlari tan olinadigan va himoya qilinadigan, ularning burchlariga rioya etiladigan va bajariladigan jamiyatni qurishdan iborat. Lekin hozirgacha hech qaysi davlat bunga mukammal erishmagan, faqat unga harakat qilib kelmoqda. Demokratik boshqaruv jarayonida siyosiy hayotda ishtirok etish nafaqat fuqarolarning muhim belgisi boʻlibgina qolmasdan, bu ularning huquqlari, balki burchlari ekanligini ham anglash muhim ahamiyat kasb etadi. SHu jihatlarni ham hisobga olish muhimdir.

Demak, **birinchidan, demokratik jamiyat** - har bir mamlakat va xalqning demokratiyada umumeʼtirof etilgan qadriyatlari va tamoyillari hisobga olinadigan davlatchilik sohasidagi milliy-madaniy merosi xususiyatlariga tayaniladigan, fuqarolarning huquqlari tan olinadigan va himoya qilinadigan, ularning burchlariga rioya etiladigan va bajariladigan, boshqaruvda fuqarolar faol ishtirok etadigan jamiyatdir.

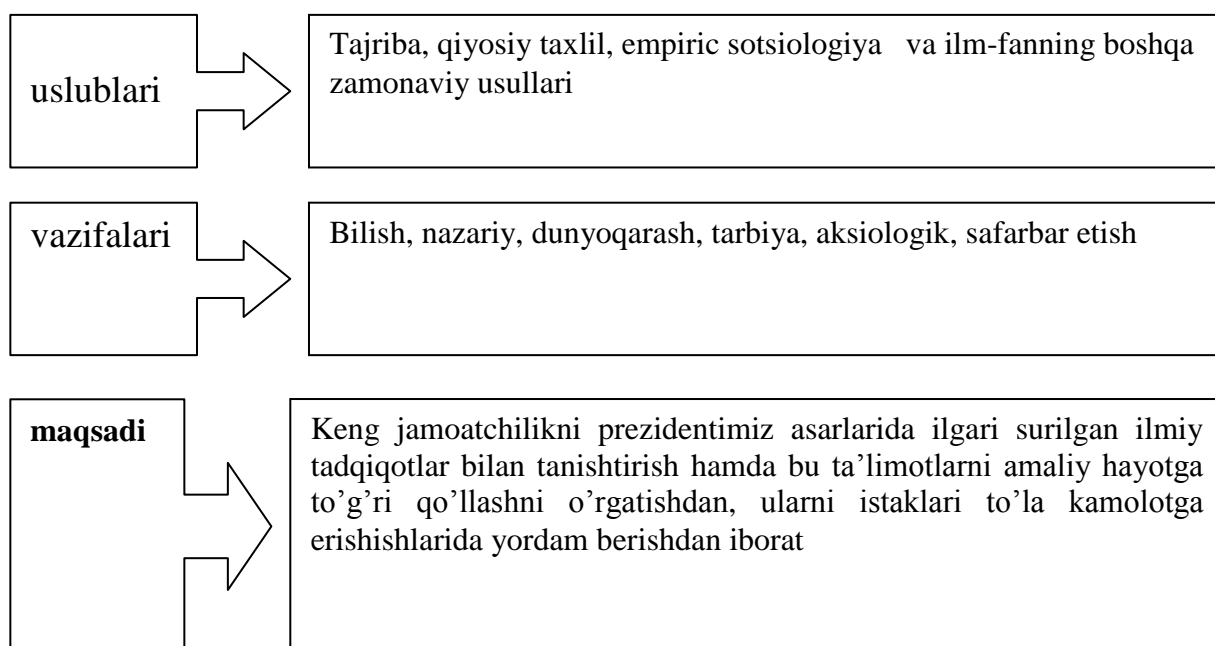
Ikkinchidan, umumiy tarzda demokratiya deganda hammaning manfaatlarini yoʻlida koʻpchilikning hokimiyati va ozchilikning irodasini hurmat qilish tushuniladi.

Uchinchidan, uni batafsil tahlil qilganda esa demokratiya xalqning oʻz erkinligi va mustaqilligiga qarashlari ham, har bir shaxsning manfaatlarini va huquqlarini oʻzboshimchalik bilan cheklashlar va shu yoʻsindagi harakatlardan himoya qilish ham, fuqarolarning oʻz-oʻzini boshqarish shakli ham ekanligi ayon boʻladi⁹.

Bu fanning oʻrganish uslubi: metodi falsafa fanining uslubi-metodi. CHunki falsafa fanining metodi va kategoriyalari mazkur fan uchun ham asosiy metod hisoblanadi, masalan, dialektik, nazariy metod, taqqoslash, qiyoslash metodi, mantiqiy metod va hokazo. Metodologiyasi: 1) falsafiy ong, tahlil, 2) nazariy tahlil, 3) ijtimoiy borliqni oʻrganadi.

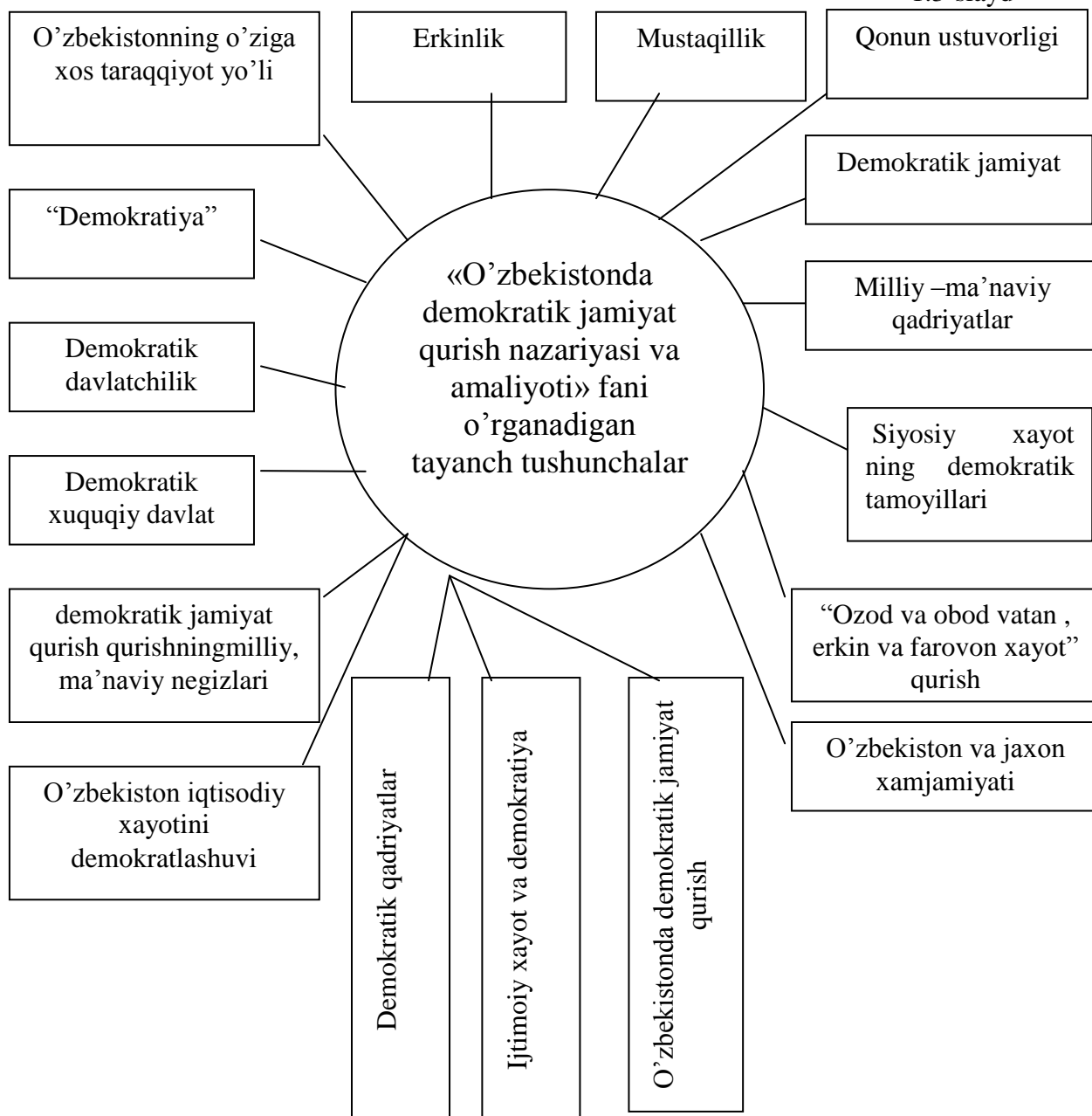
⁸ Karimov I.A. Oʻzbekiston XXI asr boʻsagʻasida: xafsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.6. –T.: «Oʻzbekiston», 1998, 180-bet.

⁹ Oʻsha joyda, 180-bet.

Fanni o'rganishning manbalari:

1. **Falsafiy manbalarga:** demokratik jamiyat haqidagi G'arb, SHarq va hozirgi zamon falsafasiga asoslanadi.
2. **Tarixiy manbalar:** davlatlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi, davlatlararo munosabatlar.
3. **Dunyoviy ildizlarga** ega: ilmiy-ma'rifiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy munosabatlar.
4. **Diniy manbalar:** Avesto (Zardushtlarning muqaddas kitobi), Qur'on (musulmonlarning)i Karim, Tavrot (YAhudiylarning diniy ta'limoti haqidagi qonun), Injil (nosroniylarning) muqaddas kitobi va h.k.
5. **Siyosiy manbalar:** mustaqillik haqidagi qonunlar, Konstitutsiya (Asosiy qonun).
6. **Iqtisodiy manbalar:** bozor iqtisodiyotiga asoslangan mulkchilikning xilma-xil shakllari.
7. **Ma'naviy-ma'rifiy manbalar:** umumbashariy va milliy, diniy, axloqiy qadriyatlar va h.k.
8. **Prezident farmoni,** qarorlari, asarlari, Oliy Majlis qonunlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari.

1.2. Ushbu fanning asosiy tushunchalari, qonuniyatlari va uning boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar orasida tutgan o'rni

Fanning asosiy tushunchalari va uning o'ziga xosligi. «O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti» haqidagi fan bilan bog'liq tushunchalar mavjud. Uning shakllanishi ko'p asrlik tarixga ega.

Ijtimoiy hayotni tashkil etishning demokratik me'yorlari qadimgi dunyoga borib taqaladi. Bugungi kunda jahonning eng rivojlangan mamlakatlarida demokratiyaning asosiy va etakchi tamoyilga aylanguncha uning umuminsoniy qadriyat sifatida o'z taraqqiyotining turli bosqichlarida murakkab, ziddiyatli, ba'zan esa fojiali o'zgarishlarga uchradi. SHu nuqtai nazardan, insoniyatning yillar mobaynida ishlab chiqqan demokratik qadriyatlarning asosiy **tushunchalarini** to'la-to'kis o'zlashtirib olish jamiyatda islohotlarni chuqurlashtirishning muhim shartidir. Bu borada O'zbekistonda demokratik jamiyat qurilishida qo'llaniladigan tushunchalarni bilish muhim o'rinni egallaydi. Ularni o'rganishda quyidagi uchta jihatni alohida hisobga olish lozim:

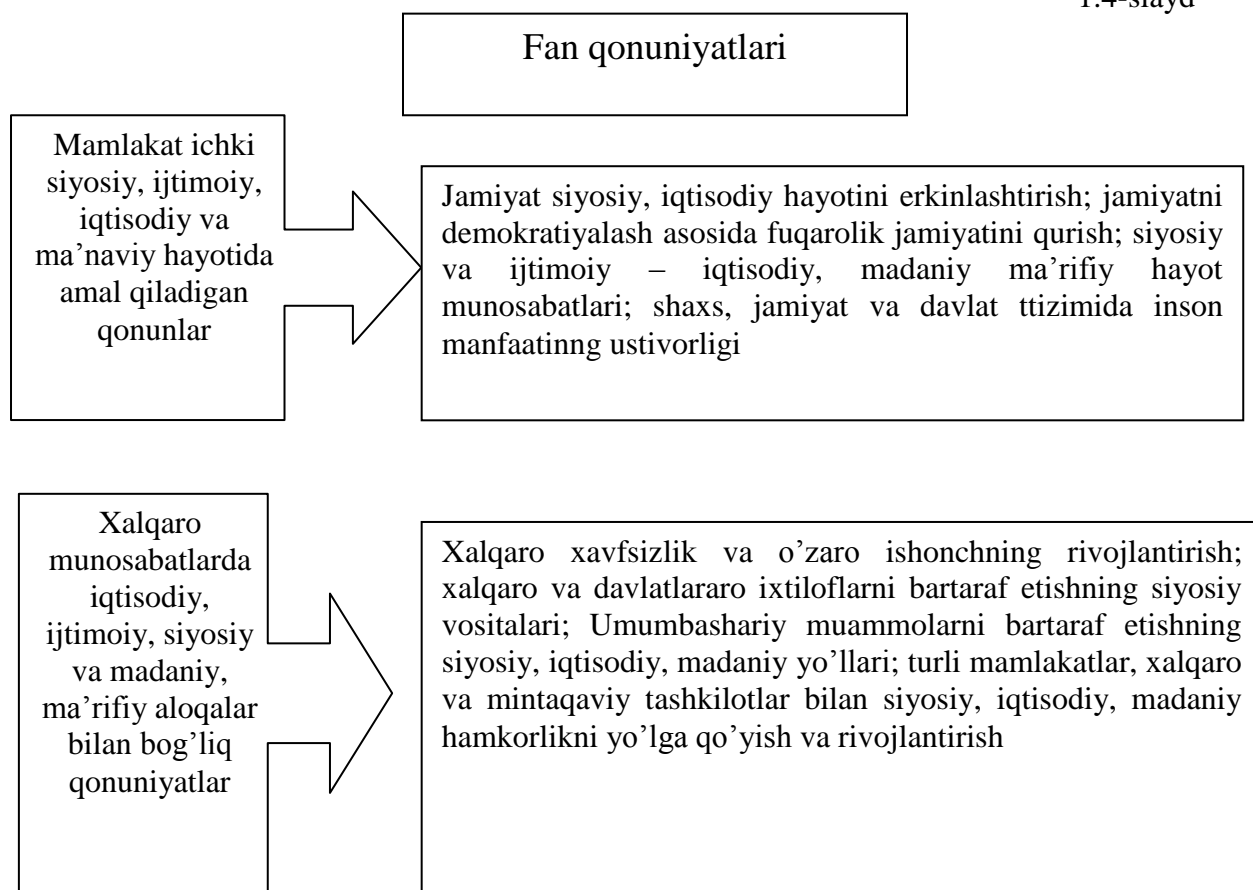
1. Ijtimoiy gumanitar fanlarga tegishli bo'lgan umumiy tushunchalar: Masalan: jamiyat, sivilizatsiya, erkinlik, huquq, qonun, madaniyat, taraqqiyot, demokratiya.

2. Ijtimoiy-siyosiy fanlar bilan yaqin bo'lgan tushunchalar: huquqiy davlat, xususiy mulk, fuqarolik jamiyati, siyosat, siyosiy hokimiyat, siyosiy tashkilotlar, siyosiy tizim, siyosiy rejim, siyosiy plyuralizm, siyosiy ong, siyosiy madaniyat v.b..

3. Ko'proq O'zbekiston bilan bog'liq holda ishlatiladigan, ya'ni, O'zbekistonda demokratik jamiyat qurilishi nazariyasi va amaliyoti fani o'rganadigan tayanch tushunchalar: «O'zbekistonning o'ziga xos va mos taraqqiyot yo'li», erkinlik, mustaqillik, demokratiya, qonun ustuvorligi, «demokratik davlatchilik», «demokratik jamiyat», «demokratiya», «demokratik jamiyat to'g'risidagi qarashlar», «demokratik jamiyatning milliy-ma'naviy negizlari», «milliy-ma'naviy qadriyatlar». O'zbekiston iqtisodiy hayotining erkin demokratiyalashuvi, ijtimoiy hayot va demokratiya, siyosiy hayotning demokratik tamoyillari, «demokratik qadriyatlar», «O'zbekistonda fuqarolik jamiyati qurilishi», «Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot», «O'zbekiston va jahon hamjamiyati», «Milliy davlatchilik va demokratiya v.b.».

O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyotini o'rganish jarayonida **yana quyidagi tushunchalar:** “liberal demokratiya”, “demokratiya va bozor iqtisodiyoti”, “demokratiya sharoitida inson erkinligi va huquqlari”, “demokratiya va millatlararo munosabatlar”, “davlatni demokratik boshqarish”, “demokratiyaning asosiy unsurlari” ko'proq ishlatilishi tabiiy. Bu tushunchalarning har birining o'ziga xos ma'nosi va mazmuni bor.

1.4-slayd

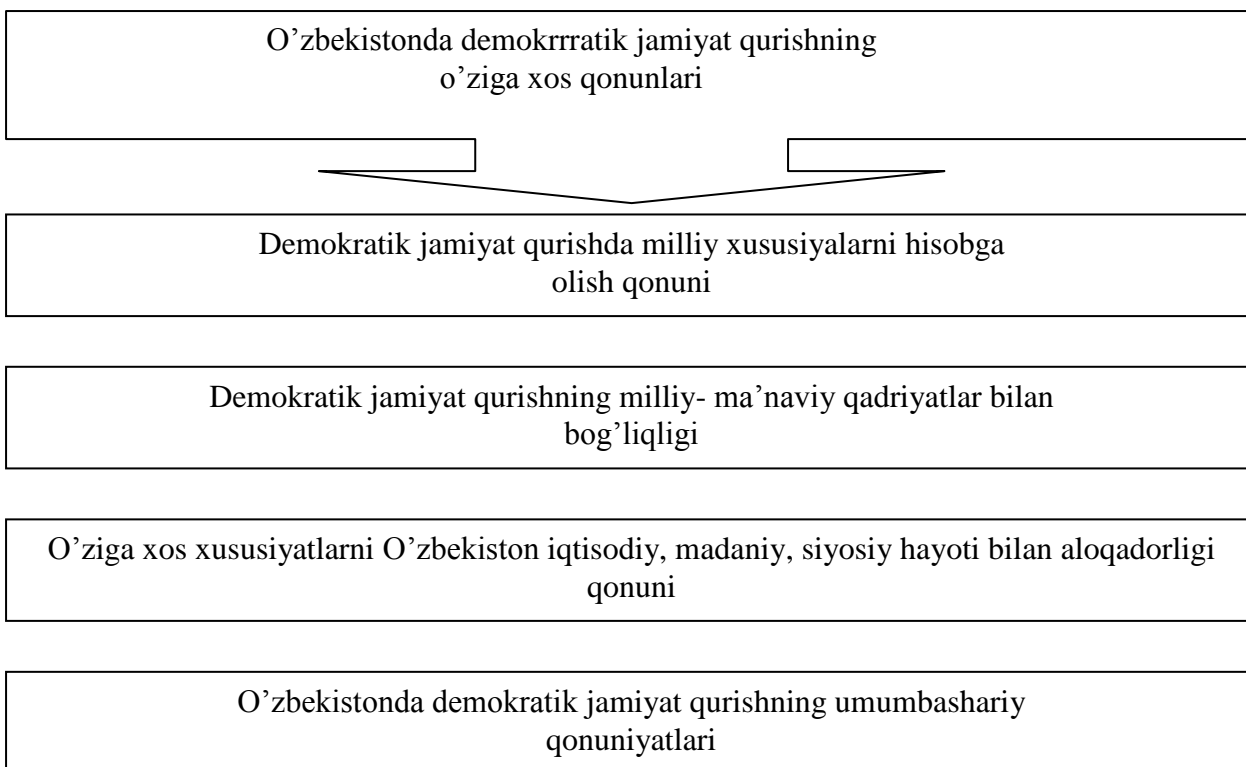

Fan amal qiladigan qonuniyatlar: O'zbekistonda demokratik jamiyat qurilishi nazariyasi va amaliyoti fani amal qiladigan qonuniyatlarni bilishda quyidagi jihatlarni alohida hisobga olish kerak. **Birinchidan**, «O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti» fani dunyoda e'tirof etilgan **umumiy qonuniyatlarni** hisobga oladi.

Ikkinchidan, O'zbekistonning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq xususiy, alohida qonuniyatlariga tayanadi. Masalan: “O'zbekistonda demokratik jamiyat qurilishining o'ziga

xos va mos rivojlanish qonuni” yoki «Demokratik jamiyat qurilishida milliy mentalitet xususiyatlarining hisobga olish qonuni», «Demokratik jamiyat qurilishining milliy-ma’naviy qadriyatlar bilan bog‘liqligi qonuni», «O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurilishining o‘ziga xos xususiyatlarining O‘zbekiston davlatchiligi tarixi, milliy-madaniy merosi, iqtisodi, ijtimoiy-siyosiy hayoti bilan aloqadorligi qonuni» v.b.

1.5-slayd

Ma’lumki, **bu qonuniyatlar** nihoyat darajada ko‘pqirraliligi, murakkabligi va nozikligi bilan alohida e’tiborni talab qiladi. SHu o‘rinda, birgina **demokratik qarashlar bilan milliy qadriyatlar o‘rtasidagi** munosabat masalasiga doir qonuniyatlarni quyidagicha izohlash mumkin. Demokratiyaning yashovchanligi uning turli sharoitlarga moslashib ketishi va milliy xususiyatlarni inkor etmasligi, milliylik bilan uyg‘unlasha olishi bilan belgilanadi. Aslida bag‘rikenglikni qadrlaydigan demokratiya milliy xususiyatlarga nisbatan ham o‘z bag‘rikengligini namoyish etadi. SHu bois, biz yangi demokratik taraqqiyot yo‘lini tanlaganimizda ham o‘zbekonalikdan voz kechish evaziga demokratik qarashlarni o‘zlashtirishni aslo maqsad qilmaganmiz. **Boshqacha qilib aytganda**, mingyillik ildizlarga ega davlatchilik negizlarini qo‘porib tashlash evaziga mavhum qadriyatlariga e’tiqod qo‘yish bizning a’molimiz emas. Zero, bizning yo‘qotadigan narsamiz – mustahkam ma’naviy tomirlarimiz, ne-ne suronli asrlar to‘fonlaridan bizni millat sifatida eson-omon olib o‘tgan o‘lmas qadriyatlarimiz bor. Demokratiyani esa biz mana shu ko‘hna tarixga ega ma’naviyatimiz daraxtiga payvand qilish imkoniyati borligi uchun ham tanlaganmiz. SHu bois, demokratiya darajasini milliy xususiyatlardan chekinish bilan o‘lchayotgan ayrim kishilarning fikriga qo‘shilib bo‘lmaydi. Demak, **O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurilishining muhim shartlari:** O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurishda ikki muhim jihatga alohida e’tibor bilan yondashilmoqda. Uning **birinchisi**, demokratiyaning dunyoda e’tirof etilgan tamoyillarini e’tirof etish;

Ikkinchisi, demokratiyaning milliy-madaniy meros bilan bog‘liq milliy xususiyatlariga tayanishdan iborat. Bu ikki yo‘nalish bir-biri bilan uzviy bog‘liq va haqiqiy demokratik jamiyat

qurishni bir-biridan ajralgan holda tasavvur etib bo'lmaydi ham. Amaliy hayotda bu muhim qonuniyatning buzilish hollari turli xalqlar turmush tarzi va ularning milliy manfaatlariga zid bo'lgan, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy oqibatlarni keltirib chiqargan. E'tirof etilgan tamoyillarga tayanmaslik, bu mamlakatni dunyoviy, demokratik jamiyat qurishdan yiroqlashtirgan bo'lsa, milliy-ma'naviy xususiyatlarini hisobga olmasdan demokratik jamiyat qurish yo'li esa, haqiqiy demokratiya talablariga zid holatdir. Bunday o'ziga xos va mos rivojlanish yo'li demokratik jamiyat qurish qonuniyatiga to'g'ri kelmaydi.

O'zlarini diniy aqidaparastlik va terrorizmga qarshi kurashayotgan, dunyoviy demokratik tuzum tarafdorlari deb ko'rsatayotgan ba'zi xalqaro tashkilotlar va jamg'armalar, xorijiy tashkilotlarning ba'zi vakillariga xalqning milliy qadriyatlarini, urf-odatlarini, o'y-fikrlarini, odob-axloqi, or-nomusini hisobga olmay, bu qadriyatlarni Farb demokratiyasiga qarshi qo'yib, o'zlarini go'yoki inson huquqlari himoyachisi qilib ko'rsatmoqchi bo'lmoqdalar. Bunday holatni ayrim millatlar va xalqlarning demokratiyaga bo'lgan ishonchini so'ndirishga intilish, deyish mumkin.

O'zini inson huquqlarining xolis himoyachisi deb tanishtiradigan xorijiy tashkilotlardan ayrimlarining "Mahalla davlatning tazyiq ko'rsatuvchi idorasiga aylanyapti" degan fikrlari qanchalik asosli? Emishki, er-xotin o'rtasida tushunmovchilik yuzaga kelib, janjalli masalalar ko'tarilganida, ularning sudga emas, mahallaga murojaat etishlari, inson huquqlarining buzilishi ekan.

«O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti fani 1) ijtimoiy-siyosiy, 2) ijtimoiy-gumanitar, 3) aniq-tabiiy fanlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, u mazkur fanlar qarashlarini e'tirof etgan holda, bu fanlarning mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayoti bilan ham nazariy ham amaliy xususiyatlariga e'tibor qaratadi. O'zbekistonda demokratik erkin, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurish, iqtisodiy islohotlarni yanada liberallashtirish jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi.

Mamlakatda Konstitutsiya va qonunning ustunligi, inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari bilan bog'liq umumiy qoidalar va demokratik tamoyillar, jamiyat va shaxs munosabatlari, jamoat birlashmalari, oila, davlat hokimiyatining tashkil etilishi bilan bog'liq sohalar **demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti fanining o'rganadigan sohalari** hisoblanadi. Bu tushunchalarning ayrim jihatlarini boshqa ijtimoiy-siyosiy fanlar ham o'rganadi. Lekin ijtimoiy-siyosiy fanlarning har biri jamiyatda sodir bo'layotgan hodisa va voqealar jarayonini o'z predmeti, ob'ekti, maqsadi va qonuniyatidan kelib chiqqan holda o'rganadi. Masalan, ong muammosini barcha ijtimoiy fanlar o'rganishi ma'lum. Lekin **falsafa** ongni insonga xos xususiyat sifatida, uning jamiyat rivojida muhim omil sifatida o'rgansa, **sotsiologiya** jamiyatdagi muayyan guruh yoki ijtimoiy qatlamning ongi, uning o'ziga xos xususiyatlarining namoyon bo'lishini o'rganadi. **Siyosatshunoslik** esa, uning siyosiy ko'rinishini, ya'ni siyosiy ong shaklini, uning namoyon bo'lishini o'rganadi. **Huquqshunoslik** huquqiy ongni o'rgansa, «O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti» fani esa ongning demokratik shaklini, ya'ni demokratik ongning o'ziga xos jihatlarini, uning qadriyatlarini, shakllanish asoslari hamda jarayonini umuminsoniy demokratik qonuniyatlarining muhim omili sifatida o'rganadi.

1.3. Mazkur fanni o'rganishning nazariy va amaliy ahamiyati

«O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti» fanini o'rganish muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasining har bir fuqarosini mamlakatda amalga oshirilayotgan demokratik jamiyat qurishning maqsadlari, uning shakllanishi va rivojlanishining milliy-ma'naviy negizlari, demokratik jamiyat to'g'risidagi

g'oyalar, qarashlar bilan tanishtiradi. Fuqarolarning ong va tafakkuriga singishida, ishonch va e'tiqodlariga ko'chishida muhim o'rin tutadi. Demokratik jamiyat qurishning qonuniyatlarini bilishda, uning jahonda e'tirof etilgan tamoyillarini har bir mamlakat va xalqning milliy va ma'naviy xususiyatlari bilan bog'liq holda amalga oshirish zarurligini his etish va unga amal qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. haqiqiy demokratiya bilan soxta demokratiyaning farqini ko'rishda, uni baholab, munosabat bildirishda, fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

«O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti» fanini o'rganish orqali erkin, demokratik, fuqarolik jamiyati qurilishi bilan bog'liq uning nazariy asoslarini, dunyoda demokratik jamiyat qurish bilan bog'liq umumiy qonuniyatlarni bilish bilan birga, demokratiyaning o'ziga xos milliy ko'rinishlari, «milliy modellari»ning ma'no-mazmunini to'g'ri tushunib olishga muvaffaq bo'lish mumkin.

Ijtimoiy taraqqiyot va bugungi globallashuv jarayonlari dunyo xalqlarining hayotiga, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy negizlariga o'zining ta'sirini o'tkazmoqda. Dunyo xalqlari bir-biri bilan uzviy bog'lanib bormoqda. SHunday sharoitda o'zligini saqlab qolish, o'ziga xos va mos milliy-ma'naviy qadriyatlarini unutmasdan, uni demokratik jamiyat qurish tamoyillari bilan bog'liq holda amalga oshirishga erishish, demokratik jamiyat qurishni maqsad qilib olgan O'zbekiston xalqi uchun ham muhim va dolzarb vazifadir.

Bu har bir fuqarodan mamlakatning milliy manfaatlaridan kelib chiqqan holda milliy qadriyatlarini hurmat qilishga, demokratiyaning milliy va umumbashariy tamoyillarini uzviy bog'lab olib borishga o'rgatadi.

Mazkur fanni o'rganish orqali O'zbekiston jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotida amalga oshirilayotgan demokratik o'zgarishlar, uni mamlakatda belgilab olingan ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot qurishga erishishning uzviy bog'liqligini yurakdan his etishga, uning faol ishtirokchilariga aylanishga yaqindan yordam beradi.

O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish vazifalarining fuqarolik jamiyati asoslari bilan mushtarakligi, inson huquq va erkinliklarini, ularning qonun oldida tengligini amalda ta'minlashiga qaratilganidir. Unga erishish shart-sharoitlarini, asosiy yo'nalishlarini bilish demokratik jamiyat to'g'risida yaxlit tasavvur beradi. Bu bugungi kunda hayotimizda uchrab turgan demokratiyaga zid bo'lgan ayrim nosog'lom xatti-harakatlar, «demokratiya niqobi bilan» uning milliy-ma'naviy xususiyatlarini, O'zbekiston xalqi turmush tarzi, milliy-ma'naviy qadriyatlari: tarixi, tili, madaniyati, urf-odat va an'alarini hisobga olmasdan, demokratiyaga baho berishdagi bir tomonlama, noxolis urinishlarning ham tub masqadlarini, asl muddaolarining mohiyatini anglashga, farqlay olishga yordam beradi.

Fanni o'rganish orqali fuqarolarda O'zbekiston Respublikasining demokratik jamiyat qurishdan iborat oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarni aniq bilib olish mumkin. O'zbekiston jamiyati hayotining barcha jabhalari to'g'risida: davlati, xalq hokimiyatchiligi, inson va fuqarolarning demokratik jamiyatda ishtiroki, asosiy huquq va erkinliklari, burchlari, demokratik jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy negizlari, unga xos xususiyatlar, jamoat birlashmalari, davlat hokimiyatining tashkil etilishi va fuqarolik jamiyati qurilishining asoslari, uning milliy va umumbashariy negizlari to'g'risida bilimga ega bo'lish muhim siyosiy va ijtimoiy-ma'rifiy ahamiyatga ega. Fuqarolarda vatanparvarlik, millatparvarlik, milliy va umumbashariy qadriyatlarga hurmat tuyg'ularini shakllantirishga ham xizmat qiladi. SHu nuqtai nazardan, muhim **tarbiyaviy vazifalarni** ham amalga oshiradi. Milliy istiqlol g'oyasining asosiy tamoyillariga tayanadi va demokratik jamiyat qurilishi bilan bog'liq qadriyatlarni keng jamoatchilikning ishonch va e'tiqodiga aylanishiga xizmat qiladi.

O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti fani siyosatining bosh maqsadi – jamiyatning faqat iqtisodiy yoki ma'naviy-ma'rifiy sohasini rivojlantirish va moddiy, ma'naviy boyliklarni tobora ko'proq ishlab chiqarish emas, balki uning beistisno barcha sohalarini taraqqiy ettirish va mustahkam bir butunligini, xavfsizligini, bar-qarorligini, tinch-totuvligini, osoyishtaligini ta'minlashdan iboratdir. Bu ulkan maqsadni ro'yobga chiqarish uchun xilma-xil **nazariy va amaliy vazifalarni bajaradi.**

1. **Nazariy vazifasi:** ijtimoiy muammolarni bartaraf etish va jamiyatning xavfsizligini, barqarorligini ta'minlash va mustahkamlash yo'llarini ko'rsatib berish, ilmiy asoslangan oqilona dasturlarni, qonunlarni, qarorlarni ishlab chiqishdir. Bunda pala-partishlikka yo'l qo'ymaslik kerak. SHuningdek, siyosat dasturlar, qonunlar, qarorlarni ishlab chiqish bilan birga ularni qabul qilish vazifasini ham bajaradi.

2. **Ushbu fan siyosatining asosiy amaliy vazifasi** – qabul qilingan dasturlar, qonunlar, qarorlarni hayotda izchillik, qat'iyat bilan amalga oshirish, butun jamiyatni turli-tuman illatlardan, xastaliklardan tozalashdir. CHunki bu vazifa ijtimoiy hayotda amalga oshirilmas ekan, unda jamiyatning mustahkam xavfsizligiga, barqarorligiga, tinch-totuvligiga, baxt-soadatga erishib bo'lmaydi.

Siyosat o'z maqsad va vazifalarini amalga oshirishda quyidagi **uslublar**dan foydalanadi:

1) ishontrish; 2) tarbiyalash; 3) kuch ishlatish; 4) majburlash.

Hozirgi vaqtda «siyosat» tushunchasi ham keng, ham tor ma'noda qo'llaniladi.

1.4 O'zbekiston zaminida adolatli jamiyat to'g'risidagi dastlabki qarashlar

Har qanday davlat o'z jamiyatining tarixiy, madaniy va axloqiy merosi negizlari asosida rivojlanadi. Bunday uyg'unlik xalqning rivojlanishida yangi bosqichlarga ko'taradi. Uning istiqbol omillarini kengaytiradi. Ajdodlarimiz tomonidan O'zbekiston hududida yaratilgan «Avesto» **ana shunday davlatchiligimizning nazariyasi** sifatida insoniyat tarixini anglashda alohida o'ringa ega.

Prezident I.A.Karimov tarixchi olim va jurnalistlar bilan bo'lgan uchrashuvda - “Hozir O'zbekiston deb ataluvchi hudud, ya'ni bizning Vatanimiz nafaqat SHarq, balki umumjahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo'lganini butun jahon tan olmoqda. Bu qadimiy va tabarruk tuproqdan buyuk allomalar, fozilu-fuzalolar, olimu-ulamolar, siyosatchilar, sarkardalar etishib chiqqan. Diniy va dunyoviy ilmlarning asoslari mana shu zaminda yaratilgan, sayqal topgan”¹⁰ degan edi. Darhaqiqat, Movarounnahr oralig'ida paydo bo'lgan ulkan davlatchilik madaniy merosi insoniyat tarixi ibtidosida eng dastlabki hamda qadimiy davlatchilik madaniyati sifatida ma'lum. Mustaqilligimiz sharofati bilan bunday merosni milliy, demokratik qadriyatlarimizning muhim zamini bo'lgan o'rganish imkoniyatlari ochildi.

Ma'lumki, O'zbekistonda milliy davlatchiligimiz to'g'risidagi eng qadimgi manba “Avesto”dir. U eramizdan oldingi 3 minginchi yillarda ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ilk davlatchilik to'g'risidagi ijtimoiy qarash hisoblanadi. Agar “Avesto”da ilgari surilgan g'oyalarga e'tibor beradigan bo'lsak, bugungi adolatparvar - demokratik jamiyat barpo etishga qaratilgan g'oyalarimiz bilan hamohang ekanligini ko'ramiz.

Davlatchilik asoslarini shakllantirish borasida “Avesto” deyarli barcha siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar, davlat tuzumi asoslari, zardushtiylarning falsafasi, dunyo tarixining rivojlanishi haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga qamrab olgan. Manbada avvalo, inson erki, uning ruhiy komilligi masalalari ustuvor qo'yiladi. Masalan; “Men yaxshi fikr, yaxshi so'z, yaxshi ishga shon-shavkat baxsh etaman” deyiladi YAsna (14) kitobida. Axuramazda, insonlar o'rtasida bo'layotgan munosabatlar o'zaro samimiylilik, hurmat beg'arazlik, yordam va oqibatli bo'lish zarurligiga, yomon fikrlardan holi bo'lishga chaqiradi. Kattaga hurmat va kichikka izzat, sabr-bardosh, halollik, mehr-oqibat va boshqa bir qator tamoyillar borki, bular milliy g'oyamizning asosiy tamoyillariga uyg'un keladi.

Foyalarning bunday tarzda qo'yilishi dunyo ana shu kuchlarning yonma-yon yashashidan iborat, degan falsafaning mohiyatini anglashga undaydi¹¹. SHu tariqa “Avesto” o'sha zamonda yashagan odamlar o'rtasidagi munosabatlarni barqarorlashtirish, davlatga bo'lgan ehtiyoj va zaruriyati o'laroq yuzaga kelgan manba bo'lib hisoblanadi.

“**Avesto**”da eng muhim masalalardan biri - bu huquqiy munosabatlarning nazariy jihatdan shakllanganligidir. Unda inson hayoti va odamlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy

¹⁰ Karimov I.A. Asarlar to'plami 7 jild. -T.: O'zbekiston, 1999, 132-bet.

¹¹ Otamurodov S. “Avesto” milliy g'oyamiz manbai. Jamiyat va boshqaruv. 2002, 1-son, 34 bet.

munosabatlar huquqqa asoslanganligi haqida ma'lumotlar bor. Haqiqat, yaxshi so'z va maqsad, poklik va ezgulikka intilish, suv, er, olov, xonadon va chorvani asrab-avaylash axloqiy burch bo'lib sanalgan. Inson o'zining ishlari va fikrlari bilan yaxshilik, yorug'lik va baxt keltiruvchi, hayot va haqiqat beruvchi oliy tangri Axuramazdaga yordamchi bo'lib xizmat qiladi.

Oila va jamoada berilgan so'zdan yoki qasamdan voz kechish, odamlar o'rtasida tuzilgan ahdnomani buzish katta gunoh hisoblangan: "O Spitama, shartnomani buzuvchi kishi butun mamlakatni buzadi, shu bilan birga Artaga tegishli barcha mulku mollarga putur etkazadi. O Spitama, ahdingni buzma..." ("YAsht", X bob.)¹²

Tarixiy hujjatlar asosida aytish mumkinki, "Avesto"ning "YAsna", "Visprat", "YAsht", "Videvdat" kitoblarida ilgari surilgan huquqiy ta'limotlar Rim huquqidan qadimiyroq hisoblanadi. Boz ustiga, ular keyinchalik tashkil topgan davlatlar siyosiy tizimining shakllanish manbasi bo'lib ham xizmat qilgan. SHu tariqa "Avesto" Grek mutafakkirlari va Rim huquqshunoslari ijodiga o'zining har tomonlama mukammalligi bilan ta'sir ko'rsatgan. Jumladan, inson huquqi, jismoniy va huquqiy shaxs erkinligi, inson erkinligi, erkak va ayolning tengligi masalasi, ozchilikning huquqi, voyaga etmaganlar huquqi, vijdon, e'tiqod va din erkinligi, jamoa va guruhlarning huquqi, mol-xol huquqi, oila huquqi, shartnomalarning majburiylik huquqi, jinoyatning qasddan yoki ehtiyotsizlik natijasida sodir etilgan turlari ishlab chiqilgan. SHuningdek «Avesto»da o'g'rilik yoki bosqinchilik farqlari tasniflangan, himoya huquqi va sud ishlarini yuritish hamda tashkil etish kabi boshqa huquqiy tamoyillar ham o'z ifodasini topgan¹³.

Ma'lumki, demokratik jamiyat asoslari davlatda siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy tamoyillarning tizimiy yaxlitligi mavjudligida namoyon bo'ladi. Ayni paytda, ular umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'un holda bo'lishiga asoslanadi. «Avesto»da bunday qadriyat va tamoyillar shakllantirilganligining guvohi bo'lamiz.

1.5 IX-XV asrlarda davlatni boshqarish va adolatli jamiyat qurish haqidagi g'oyalar

Inson tabiatan erkinlikka, ezgulikka intilib yashaydi. Bunday ehtiyojlarning barcha uchun umum bo'lgan qoidalarini va ularning tartibotlarini tashkil etishda davlatga bo'lgan ehtiyoj vujudga keladi. Mana shunday ehtiyoj umuminsoniy qadriyatlarning nazariy mezonlarini shakllantirgan. Ayni paytda, kishilik jamiyatining o'zaro urushlar va ixtiloflar bilan bog'liq davrlarida yangi ma'rifiy ta'limotlar xaloskor g'oya sifatida ham vujudga kelgan. Aynan IX va XII asrlar O'rta Osiyo tarixida shunday murakkab davr bo'lgan. Xalqning o'z mustaqilligi uchun kurashi va bunda hurriyat va inson erkinligi bilan bog'liq g'oyalar millatni ma'naviy yuksalishga chaqiradi. Dunyoga mashhur Xorazmiy, Farg'oniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, YUsof Xos Hojib, Nizomulmuluk kabi faylasuf, siyosatchi, tarixchi olimlar, shu davrda yashab ijod etdilar. Bu davr o'z mazmuni, salmog'i jihatidan O'rta Osiyo Uyg'onish davri deb tarixga kiradi. Uyg'onish davri madaniyatining o'ziga xos tomonlari mavjud bo'lib, ular davlatchiligimiz nazariyasining vujudga kelishida quyidagilarga asoslangan holda talqin etiladi:

1. **Dunyoviy ma'rifatga intilish**, bu yo'lda o'tmish va qo'shni mamlakatlarning madaniyati yutuqlaridan keng foydalanish, ayniqsa tabiiy-falsafiy, diniy, tarixiy hamda ijtimoiy ilmlarni rivojlantirish.

Tabiatga qiziqish, tabiatshunoslik ilmlarining rivoji, ratsionalizm, aql kuchiga ishonish, asosiy e'tiborni haqiqatni topishga qaratilgan fanlarga berish, haqiqatni inson tasavvuri, ilmining asosi deb hisoblash.

Insonni ulug'lash, uning aqliy, tabiiy, ruhiy badiiy, ma'naviy fazilatlarini asoslash, insonparvarlik, yuqori axloqiy qonun va qoidalarni namoyon etish, komil insonni tarbiyalash.

¹² Sagdullaev A, Aminov B, Mavlonov O', Norqulov N. O'zbekistonning tarixi: Davlat va jamiyat taraqqiyoti. T.: Akademiya, 2000, 31 bet.

¹³ Abdukamilov R. Avestiyskie tekst o gosudarstvenosti i prave: voprosy genezisa i evolyutsii struktur. O'zbekiston tarixi, 2000, 3 son, 22 bet.

Universallik - qomusiylik, barcha tabiat hodisalari bilan qiziqish va uning mohiyatiga intilish¹⁴.

Davlat qurilishi va boshqaruvining nazariy negizlari adolat, axloq tamoyillarida shakllantirish, ularning huquqiy hamda amaliy asoslarining rivojlantirilishi.

Davlat rahbari va xizmatchilarining faoliyat darajalari tasniflari, mas'uliyati mezonlari tizimining nazariy negizlarining yaratilishi.

Milliy davlatchilik negizlari haqida fikr yuritar ekanmiz, qadimgi Turon, Movarounnahr, Turkiston hududida dastlabki davlatlar vujudga kelgan muqaddas makonlardan biri sifatida hattoki qadimgi dunyo olimlari tomonidan e'tirof etilgan. Masalan, bundan 2000 yil avval yashagan rimlik tarixchi Pompey Trog Turkiyzabon xalqlarning eng qadimgi ajdodlari haqida shunday yozgan: «Baqtriyaliklar, so'g'dlar va xorazmliklar kelib chiqishining qadimiyligi bo'yicha misrliklar bilan bemalol bellasha oladi». Bunday fikrni yunon tarixchilari Strabon, Herodat, Hikatiylar yozib qoldirgan ma'lumotlarda ham uchratish mumkin¹⁵.

IX-XU asrlarda yashagan O'rta Osiyo mutafakkirlarining qarashlarida davlatni boshqarish va adolatli jamiyat qurish g'oyalari o'zining o'ziga xos ilmiy mazmun kashf etishi bilan bog'liq. Bu g'oyalar Xorazmiy, Farg'oniy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, YUsof Xos Hojib, Nizomulmulk, Amir Temur, Navoiy va boshqa buyuk zotlar ijtimoiy-siyosiy qarashlarida chuqur bayon etilgan. Al-Xorazmiy "Algebra" faniga asos solib, dunyo ilmiga aniq fanlarni har tomonlama rivojlantirdi.

MUSO AL-XORAZMIY (783-850). Buyuk matematik, astronom va geograf. U algebra fanining asoschisi. «Algebra» so'zi uning «Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala» asaridan olingan. Bizgacha etib kelgan «Hind hisobi haqida kitob», «Qo'shish va ayirish haqida kitob», «Kitob surat-ul-arz», «Zij», «Asturlob bilan ishlash haqida kitob» kabi o'nga yaqin asari mashhurdir.

Beruniy o'zining "Hindiston", "Geodeziya", "Mineralogiya", "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" kabi asarlarida jamiyatda ijtimoiy adolatni ta'minlash zarurligini, qonun ustuvorligini talqin etgan. Beruniy davlat shakli mamlakatni shohlar - mutloq hokimlik emas, balki ma'rifatparvar shohlar boshqarishi tarafdori edi.

ABU NASR FOROBIY (873-950). «SHarq Aristoteli» nomini olgan qomusiy olim. 160 dan ortiq asar yaratgan. «Mantiqqa kirish kitobi». «Isbot kitobi», «Falsafaga izohlar», «Musiqqa haqida katta kitob», «Inson a'zolari haqida kitob». «Lug'atlar haqida kitob», «SHaharni boshqarish», «Fazilatli hulqlar» kabi asarlari jahon madaniyatiga qo'shilgan katta hissadir.

SHu davrning yirik namoyondalardan biri Abu Nasr Forobiy o'zining "Fozil odamlar shahri" asarida insoniyat jamiyatining vujudga kelishi va rivojlanishining muayyan tabiiy - davlatga bo'lgan ehtiyojlarning paydo bo'lishini, unda adolat va axloqning shakllanishi qonuniyatlarini nazariy tamoyillarini yaratganligi bilan mashhurdir. U - «Madaniy jamiyat va madaniy shahar (yoki mamlakat) shunday bo'ladi, shu mamlakatning aholisidan bo'lgan har bir odam kasb-hunarda ozod, hamma bab-barobar bo'ladi, kishilar o'rtasida farq bo'lmaydi, har kim o'zi istagan yoki tanlagan kasb-hunar bilan shug'ullanadi. Odamlar chin ma'nosi bilan ozod bo'ladi. Odamlarning tinchlik va erkinliklariga xalaqit beruvchi sulton bo'lmaydi. Ular orasida turli yaxshi odatlar, zavq-lazzatlar paydo bo'ladi»¹⁶. SHu tariqa olim bugun bizning tasavvurimizdagi demokratik davlat shakllari va unda boshqaruvning siyosiy va falsafiy mohiyatini yaratishga erishadi. Masalan, fozillar shaharining (davlat nazarda tutilgan) tarkib topishi va unda qanday axloqiy sifatdagi shaxsning rahbar bo'lishi tasniflari bugungi demokratik jamiyat qurishning bevosita nazariy talablari bilan uyg'un keladi. Bu borada Abu Nosir Forobiy - «Ularning o'zlaridan saylangan rahbar yoki boshliqlar hokimi mutloq bo'lmaydi. Ular odamlar ichidan ko'tarilgan, sinalgan eng oliyjanob, rahbarlikka loyiq kishilar bo'ladi. SHuning uchun bunday rahbarlar o'z saylovchilarini to'la ozodlikka chiqaradilar,

¹⁴ O'zbekistonda ijtimoiy - falsafiy fikrlar tarixidan lavhalar. Xayrullaev M. tahriri ostida. -T.: O'zbekiston, 1995, 11-12 betlar.

¹⁵ Ibrohimov A. Bizkim, o'zbeklar. -T.: SHarq. 1999, 13-b.

¹⁶ Abu Nosir Forobiy.. Fozil odamlar shahri. T, 1993, 190 bet.

ularni tashqi dushmandan muhofaza qiladilar»¹⁷, deb davlat boshqaruvida demokratik tamoyillarni ta'minlash bilan bog'liq axloqiy va madaniy qadriyatlarini tizimlashtiradi. E'tiborli jihati shundaki, Forobiy qarashlaridagi «hokimi mutloq bo'lmasligi», «saylovchilar irodasi», «ozodlik» kabi fikrlari nafaqat shu davrda, balki, bugunda ham insoniyat madaniyati noyob mahsuli hisoblangan - demokratiyaning bosh g'oyasi bo'lib xizmat qiladi.

FOROBIY «SHaharni boshqarish», «Fazilatli hulqlar», «Fozil odamlar shahri» kabi bir qancha asarlarida yangi ideal jamiyati elementlari, fazilatlarini haqida gapirib o'tgan. Forobiy jamiyat boshqaruv san'atini 2 ga: 1) nazariy (boshqaruvning asosiy usuli va qonun haqida), 2) amaliy (davlatni idora etish) haqida gapirib o'tadi. Forobiy jamoani 3 turga bo'ladi: buyuk, o'rta va kichik jamoalarga ajratadi. Forobiy shahar davlatini 2 toifaga: fazilatli Madina shahri va fazilatsiz Madina shahriga bo'lib, ularning har biriga izoh berib o'tadi. Forobiy davlatning asosiy vazifasini 2 ga bo'ladi: 1. Davlatning ichki vazifasi fuqarolarning baxtli hayotini ta'minlash, 2. Tashqi vazifasi bosqinchilardan himoya qilishdir, deydi. Forobiy taxt otadan bolaga meros bo'lib o'tishini qoralaydi, davlat boshlig'i 12 fazilatga ega bo'lishini asoslab beradi.

Davlat va uning boshqaruviga daxldor masalalar **YUsuf Xos Hojib** ijodida ham katta o'rin tutgan. U «Qutadg'u bilig» dostonida davlatni boshqarish amallari, qoidalari va siyosiy - axloqiy munosabatlarni jamiyatda qaror toptirishga qaratilgan qarashlari bilan e'tiborlidir. U davlat boshqaruvi va xizmatini tashkil etish turlarini hamda shu darajalarga muvofiq sifatlarini tasniflaydi. Jumladan, «SHohlikka da'vogarlar onadan ajib bir iste'dod bilan tug'iladilar va ular darhol yaxshi-yomonni ajratish fitratiga ega bo'ladilar. Bundaylarga Xudo idrok, farosat va yumshoq bir ko'ngil ato etadi, qolaversa yaxshi ish yuritish o'quvi bilan ham siylaydi»¹⁸ deb ko'rsatgan. SHuningdek YUsuf Xos Hojib o'z asarida ko'rsatgan barcha ishlarda tajribali, yomonlikni darhol sezuvchi, oqillik bobida ibratli, zakovatli, ma'rifatga tashna, kichiklarga tayanuvchi, adolatparvar, sadoqat kabi sifatning sohibi bo'lishi shartligini ta'kidlaydi. Buyuk alloma faqat bu bilan chegaralanib qolmaydi, balki jamiyat rivoji va taqdiri uchun mas'ul bo'lgan shaxslarning davlat boshqaruvidagi sifatlarini tasnifini rivojlantirishning adolatli tamoyillarining muhimligiga qaratgan. Ayni paytda, u jamiyatda ilmiy va madaniy salohiyatni adolatli davlat asoslarini yaratuvchi omil deb bilgan. Masalan, u, ziyolilar to'g'risida shunday deydi: - «Haqiqiy ziyoli haqiqat tayanchi bo'ladi. Agarki olamda donishlar bo'lmaganda, erda rizq-ro'z unmas edi. Ularning ziyosi xalq yo'lini yorituvchi mash'aldir. Donishlarga shirin so'z bilan bahra ber, moddiy manfaatini qodirishga harakat qil».¹⁹ Zero, agar biz demokratiyani jamiyatning yuksak madaniy shakli deb qaraydigan bo'lsak, unda ajdodlarimiz yaratgan meros bevosita adolatli davlatning poydevoriga asos bo'la oladi.

ABU ALI IBN SINO (980-1037). Ibn Sino 57 yil umr ko'rgan. «Tib qonunlari» kitobi XI asrda arab tilidan lotin tiliga o'girilgandan so'ng butun dunyoga tarqaldi. 1493 yilda fransuz tiliga, 1593 yilda italyan tiliga, XV asrda rus tiliga o'girildi. XII asrdan XVIII asrgacha u 40 marta qayta nashr etildi. IX-XI asrlarda «Tibbiyot qonunlari»ni yaratganligi boisdan ham uni G'arbda Avitsenna nomi bilan tan olishadi. Ibn Sino jamiyat aholisini 1) boshqaruvchilar - ma'muriy ishlar bilan shug'ullanuvchilar, 2) mehnatkashlar - ishlab chiqaruvchilar, 3) harbiylar - jangchilarga ajratadi. Uning fikricha, davlatsiz qonun-qoidalar bo'lmaydi.

Ibn Sino O'rta Osiyo tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy fikrlarning buyuk namoyondasi, tibbiyot, falsafa, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy ta'limot tarixiga ulkan hissa qo'shgan mutafakkirdir. Uning «Ishorat va Tanbixot», «Risolutu tadbiri manzil», «Qush tili» kabi asarlari bevosita davlat boshqaruvining adolatparvar va axloqiy asoslariga bag'ishlanadi.²⁰

Ibn sino yozgan 450 dan ortiq asardan: «Tib qonunlari», «Donishnoma», «Najot kitobi», «Turar joyning tuzulishi», «Insof kitobi», «Tibbiy ko'rmatmalar haqida» kabi 160 ga yaqini bizgacha etib kelgan.

¹⁷ O'sha asar, 190 bet.

¹⁸ Yusuf Xos Xojib. Kutadg'u bilig T. Fan, 1971, 329-b.

¹⁹ O'sha asar, 649-bet.

²⁰ O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan. O'zbekiston, 1995, 67-bet.

Adolatli davlat boshqaruvi, uning mukammal nazariy asoslarini yaratish borasida ulkan ilmiy meros qoldirgan o'rta asrlar mutafakkiri, davlat arbobi **Nizomulmulkning "Siyosatnoma"** asari muhim manba hisoblanadi. U amaldorlarni axloqiy fazilatlariga qarab tanlash, adolat va insofni oyoq osti qiladigan kishilarni davlat ishlariga aralashtirmaslikni, davlatni boshqarishda kengash bilan olib borish, faoliyatlarni muntazam nazorat qilish, itoat, ijro va sifatleri to'g'risidagi qarashlari bilan ahamiyatlidir. Ayniqsa, Nizomulmulkning «Ko'pchilik bo'lib qabul qilingan tadbir eng savobli bo'ladi va shunday yo'l tutish kerak»²¹ degan fikrlari ajdodlarimizning davlat qurilishining adolatli tartibotlariga katta e'tibor berganligidan dalolatdir.

O'rta Osiyoda vujudga kelgan tasavvufchilik ta'limotida erkinlik va adolat. Ma'lumki, islom dini ijtimoiy dunyoqarash sifatida keng tarqala borishi bilan uning nazariy, falsafiy, huquqiy tomonlarini ishlab chiqishga e'tibor ham tobora ortib borgan. SHu tariqa IX-XII asrlarda Movarounnahrda ilm-fan, madaniyat, islom falsafasining nazariy jihatdan yuksak darajada rivojlangan davri bo'ldi. Ulardan Imom Al-Buxoriy, Imom At-Termiziy, Al-Motrudiy, Muhammad Imom-Fazzoliy, Mahmud az-Zamaxshariy, Burhonuddin al-Marg'iloniy, Ahmad YAssaviy, Najmiddin Kubro, Abdulholiq Fijduvoni, Bahovuddin Naqshband, Jaloliddin Rumi kabi buyuk allomalar o'zlarining ilmiy tadqiqotlari bilan jahon madaniyatiga ulkan xissa qo'shdilar. Diniy-ilmiy tadqiqotlarda borliq, ilohiy qudrat, inson komilligi, adolat, insof, diyonat, vijdon kabi g'oyalar inson ruhiyatini poklash orqali erkin jamiyatga chorlanadi. Bu borada **J.Rumi** shunday deydi: "Inson buyuk bir mo'jiza va uning ichida hamma narsa yozilgan. Biroq zulmat va pardalar bor-ki, ular yozuvlarni o'qishga imkon bermaydi. Zulmat va pardalar, turli-tuman mashg'ulotlar insonning dunyo ishlari borasida olgan tadbirlari va ko'ngilning so'ngsiz orzularidir."²² Darhaqiqat, J.Rumiyaning qarashlarida insonning farqi uning komilligiga asoslanadi. U dunyoga irqi, dini, millati, tabaqasidan qat'iy nazar, barcha insonlarga barobar murojaat qiladi. "Menga vahdai mayini tutgil, o'zgalarni ham ondin bahramand etgil, toki jamoat jam bo'lib, faqat suvratda bo'lmish tafovutlarni bartaraf etaylik. Biz hammamiz yagona og'ochning butoqlari, yagona qo'shinning navkarlarimiz". Jaloliddinning bashariyat birligi haqida gapirishi o'sha davr uchun mislsiz jasorat edi²³.

Ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot rivojining ma'naviy asoslarini o'rganishda O'rta Osiyoda vujudga kelgan tasavvufchilik oqimining ahamiyati ham alohida muhim o'rin tutadi. Tasavvuf garchi islom bag'rida nish urib, Qur'on va hadislar hikmatidan oziqlangan, ko'p hollarda shariat ahkomiga suyangan bo'lsada, lekin u rasmiy diniy aqidaparastlik va mutaassiblikka hamda hokim tabaqalarning ayshu-ishratlarga g'arb turmush tarzi, talonchilik va manfaatparastlikka zid o'laroq, mehnatkash xalq noroziligini ifodalab keldi. Ushbu ta'limotning el orasida yoyilib, fikriy yangilanishlarga qanoat bergani, haq va haqiqatga tashna ziyolilar yuragini band etganiga sabab shu²⁴. Tasavvuf ta'limoti asosida adolat, haqiqat, to'g'rilik, mehr-shafqat, insof, iymon, e'tiqod, ilm, mehnatsevarlik, vatanparvarlik kabi umuminsoniy g'oyalarni targ'ibot qiluvchi futuvvatga asoslangan bir qancha diniy, siyosiy oqimlar paydo bo'ladi. Ular jamiyatning axloqsiz unsurlariga g'oyaviy kuch sifatida qarshi qo'yiladi. Bu borada, O'zbek milliy davlatchiligimiz negizlarining qadimiyligi haqida buyuk bobokalonimiz YAssaviyaning hikmatlarida jamiyatda etakchi shaxslarning sifatleri to'g'risidagi talqinlar, ayni paytda, achchiq tanqidiy munosabatlari ijodining asosini tashkil etadi. Chunki shu davrda shayxlar siyosatga bevosita aralashib kelganlar.

Bu borada Amir Kulolning o'g'li **Amir Umarning qarashlari** (1406 y.o'lgan) siyosatning nazariy va amaliy mohiyatini ochishda e'tiborlidir. Unda siyosatga shunday nisbat beriladi: "Bilgilkim siyosat - tutib turish va tartibga solishdir..., yomon kishilarni qo'rqinch va titroqda tutmoq, yaxshilarni taqdirlamoq kerak. Agar siyosat bo'lmasa, davlatning muhim ishlari amalga oshmaydi; agar tartibot, jazo qonunlari bo'lmasa, davlat ishlari ham

²¹ Nizomulmulk. Siyosatnoma. T.: Adolat, 1997. 98-bet.

²² Rumi J. Ichindagi ichingdadir. -T.: Yozuvchi, 1997, 51-bet.

²³ Fish Radi Jaloliddin Rumi. -T.: "Adabiyot va san'at", 1986, 241-bet.

²⁴ Komilov. N. "Tasavvuf". -T.: "Yozuvchi", 1996, 4 bet.

o'nglanmaydi, chunki hukmdorning, jamoaning ko'rki, davlat va dinning rivoji siyosatdir"²⁵. YA'ni, din orqali siyosatda umuminsoniy qadriyatlar ifoda etilishi va bunday siyosat esa bevosita davlat qonunlari orqali amalda o'z tasdig'ini topishiga erishmoq lozim, deb qaraladi.

Amir Temur va Temuriylar davri milliy davlatchilik to'g'risidagi qarashlarida demokratik tamoyillar. XIII-XIV asrlarda O'rta Osiyoni mo'g'ullar tomonidan istilo qilinishi iqtisodiy va ma'naviy hayotga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi. Mamlakatda jabr-zulm va zo'ravonlik kuchayadi, mehnatkash xalq qattiq eziladi.

Juda ko'p madaniy boyliklar, ilm maskanlari, madrasa va kutubxonalar yo'q qilinadi, san'at va ilm-fan vakillari: olimlar, shoir va yozuvchilar, munajjimlar, me'morlar va musavvirilar o'ldiriladi, omon qolganlari SHimoliy Hidistonga, Farbiy Eron va Xuroson viloyatlariga qochib jon saqlab qoladilar²⁶. Aynan mana shunday murakkab davrda **Amir Temurning (1370 yil)** siyosiy sahnaga kelishi hamda mustaqil davlat barpo etishi O'rta Osiyo xalqlarining mug'ul istilosidan, ichki o'zaro nizolardan qutulishiga olib keladi. Mamlakatda o'rnatilgan barqarorlik markaziy davlatning tez orada mustahkamlanishiga, siyosiy kuchlar tarqoqligini bartaraf etishga, ayni paytda, turli islohotlarning amalga oshirilishiga, ilm-fan va madaniyatning rivojlanishiga turtki bo'ldi.

Amir Temur – XU asrda buyuk temuriylar davlatiga asos soldi. U davlat boshqaruvida o'zidan oldingi o'tgan hukmdorlardan farq qilib, davlat va mamlakatni boshqarish xususida **“Temur tuzuklari”**ni yaratdi. Bu davlatni idora qilish me'yorlari, qoidalaridan iborat bo'lgan mazkur kodeks, tuzuk 2 qismdan iborat.

1. Sohibqiron Temurning 7 yoshidan (1342) to uning so'nggi kunigacha bo'lgan hayoti, siyosiy faoliyati tasvirlangan. Bu qismda Amir Temurning Movarounnahrda hokimiyatni qo'lga kiritishi va undan keyin mashhur yurishlari asosida To'xtamishxon (1376–1395), Turkiya sultoni Boyazid Yildirim (1389–1402) kabi jahongir shohlarni mag'lubiyatga uchratgani, 1,5 mln.kv.km. territoriyada Temuriylar Imperiyasiga asos solgani hikoya qilinadi.

2. Ikkinchi qism esa Jahongir Sohibqiron Temur nomidan shohzodalarga qarata aytilgan vasiyatlar, pand-nasihatlaridir. Unda davlatni idora qilish san'atining nozik sirlari, qoidalari haqida, amir, vazirlar va beklarni tanlash, ularni joy-joyiga qo'yish, qo'shin boshliqlari, ularning xizmatlarini taqdirlash, sipohlar va ularning maoshlari kabi masalalar haqida vasiyat qiladi.

Davlatni 12 qoidaga asosan boshqardi. Davlat ishlarini **4 omilga bog'ladi**: 1) saltanat, 2) xazina (boylik), 3) Qo'shin (sipoh), 4) Raiyat (oddiy qora xalq). Amir Temur o'z imperiyasini 4 ulusga bo'lib boshqardi. **1) Qobul, g'azna, Qandahorni 12 ming qo'shin bilan Jahongirmirzoga, keyinchalik Pirmuhammadga, 2- ulusni Farg'ona o'lkasini Umarshayxga, 3-ulusni Mironshohga Xurosonni, 4-ulusni SHohruhga G'arbiy Iroq, Ozarbayjon hududlarini berdi.** Amir Temur saltanatni boshqarishda kengash, mashvarat, maslahat masalalariga alohida e'tibor qaratdi. Bu jarayon bizda ikki palatali parlamentchiligimizda keng yo'lga qo'yildi.

Bu davrda milliy davlatchilik to'g'risidagi qarashlarning rivojlanishida Amir Temurning xizmatlari katta bo'ldi. Uning tuzuklarida davlat tizimi, uni idora qilish uslublari va vositalari, undagi turli lavozim-vazifalar darajasi, tabaqalarning toifalanishi, harbiy qo'shinlarning tashkil etilishi, jang olib borish mahoratlari, davlat xizmatchilari rag'batini tashkil etish omillari, adolatli soliq turlarining joriy etilishi, mamlakatni obodonlashtirish tadbirlari milliy davlatchilikning yuksak madaniy va huquqiy darajada shakllantirishga erishganligidan dalolat beradi. Bunday siyosatning asos-mohiyati adolatli davlat, insonparvar jamiyat negizlarini qaror toptirishga qaratiladi.

Amir Temur davlat boshqaruvining demokratik asoslarini yaratishda mamlakat ishlarini doimo kengash, mashvarad, maslahat, hushyorligu, mulohazakorlik, ehtiyotkorlik²⁷ bilan amalga oshirishga qaratadi. Saltanat ishlarini Kengash asosida olib borish - bu aslida

²⁵ Mahomat-i sayyid Amir Kulol. Qo'lyozma. O'zFA SHI. № 8667. v. 103 a-b.

²⁶ O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan. O'zbekiston, 1995,67-bet.

²⁷ Amir Temur tuzuklari. -T.: Fofur Fulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996, 24-bet.

ayonlarning rizoligi va ixtiyori demak. Bunday yondashuv bevosita davlat boshqaruvi taqsimotining ilk ko‘rinishlari to‘g‘risidagi qarashlarning rivojlanishiga zamin yaratgan.

Sohibqiron har bir ishda siyosatni adolat bilan amalga oshirishga va bunda turli vositalar asosida uning izchilligini ta‘minlashga erishadi. YA‘ni, adolatga qaratilgan maqsadlarni adolatli vositalar bilan uyg‘unlashtirish asosida davlat boshqaruvining nazariy ta‘limotlarini amaliy jihatdan boyitadi-ki, saltanatda adolatni ta‘minlovchi siyosat murvatlar yuzaga keladi. Masalan, u nafaqat davlat xizmatchilarining qanday sifatga ega bo‘lishini, balki shunday sifatli qanday qilib davlat boshqaruviga kelishini ta‘minlashning yo‘nalishi tomonlarini ishlab chiqadi. Bu borada u shunday deydi: «Agar har narsani va har kimni o‘z martabasida saqlay olmasang, saltanatingga bundan ko‘p halal va ziyon etgay. Demak, har kimning qadr-qimmatini, tutgan mavqeini va har narsaning o‘lchovini belgilab olishing va shunga muvofiq ish yuritish kerak»²⁸ deb, u davlat xizmatida salohiyatli shaxslarning ishtirokini amaliy tatbiqiga aylantiradi. Jumladan: «Kimning aqli va shijoatini sinov tarzusida tortib ko‘rib, boshqalarnikidan ortiqroqligni bilsam, uni tarbiyatimga olib, amirlik darajasiga ko‘tarar edim. So‘ngra ko‘rsatgan xizmatlariga yarasha martabasini oshirib borardim»²⁹ deydi.

Amir Temur o‘z davridagi xizmatlarining eng asosiysi va eng buyugi - bu uning davlat arbobi sifatida adolat g‘oyalariga asoslangan milliy davlatchilik ta‘limotlarining huquqiy negizlarini yaratganligi hamda uni tatbiq etib berganligidir. SHu tariqa u o‘z siyosiy faoliyatini shunday ifoda etadi: «Har mamlakatning yaxshi kishilariga men ham yaxshilik qildim, nafi yomonlar, buzuqlar va axloqsiz odamlarni mamlakatiimdan quvib chiqardim. Pastkash va razil odamlarga o‘zlariga loyiq ishlar topshirdim hamda hadlaridan oshishlariga yo‘l qo‘ymadim. Ulug‘larini va sharaf-e‘tiborli kishilarni hurmatlab, martabalarini oshirdim. Har mamlakatda adolat eshigini ochdim, zulmu sitam yo‘lini to‘sdim»³⁰.

MIRZO ULUFBEK (1394-1449). Buyuk munajjim, davlat arbobi, ilm-fan va madaniyat homiysi, o‘z davrida Samarqandda rasadxona qurdirib, astronomik maktab yaratgan olim. Ilmiy me‘rosining gulto‘ji - «Ziji jadidi Ko‘ragoniy» asari bo‘lib, «Bir daraja sinusini aniqlash haqida risola», «To‘rt ulus tarixi» asarlari ham uning qalamiga mansub.

SHu davrning yirik klassik namoyondalardan biri **Alisher Navoiydir**. **Alisher Navoiy**ning «Tarixi muluki Ajam» asaridagi fikrlar alohida diqqatga sazovordir. Navoiy davlat so‘zini mulk deb yozadi. Ajam degani esa arabchada arabdan tashqari degan ma‘noni anglatadi. Demak, qadimiy tarixlarda Eron va Turon hududida ilk bor tashkil topgan va uzoq asrlar davomida hukmronlik qilgan davlatni arablar Ajam, ya‘ni arab davlatidan tashqari, degan nom bilan ataganlar. shunday deydi: «SHayx uldurkim, niyoz olsa, mustaqihlarg‘a, g‘arib, bechoralarg‘a bergaylar. Agar olib o‘zi esa, murdor et emishdek bo‘lg‘ay. Agar to‘n qilib kiysa, ul to‘n to‘zg‘uncha Haq ta‘olo namoz, ro‘zasini qabul qilmag‘ay va agar olg‘an niyozidin non qilib esa, Haq ta‘olo oni do‘zaxda turluk azobg‘a giriftor qilg‘ay. Va agar ondog‘ shayxg‘a har kishi e‘tiqod qilsa, kofir bo‘lg‘ay»³¹.

U nazariyotchi va amaliyotchi sifatida davlat siyosatining adolatli asoslari va uning ma‘naviy mezonlarini rivojlantirishga katta hissa qo‘shadi. Ayniqsa, adolatsizlik va zulm davlatni tanazzulga, jamiyatni jaholatga olib kelishi to‘g‘risidagi qarashlari o‘z ifodasini topadi: «...davlat ishi bilan mashg‘ul bo‘lgan amaldorlik chog‘larimda ko‘ngil mulkini turli odamlarning hujumi bulg‘aladi. Goh amirlik o‘rnida o‘tirdim va hukumat mahkamasida xalqning arz-dodini so‘rdim va goh podshoh yonida vazirlik qildim va menga umidvor nazar bilan qarab turgan elga muruvvat ko‘rsatdim»³² deydi. O‘zbek tili jozibasini o‘z «Xamsa»si bilan butun olamga ko‘rsatgan buyuk so‘z sanatkori «Badoyi ul-bidoya», «Navodir ul-nihoya», «Zubdat ut-tavorix», «CHor kitob», «Majolis un-nafois», «Mahbub ul-qulub» kabi asarlarni ham bizga meros qilib qoldirgan.

²⁸ Amir Temur tuzuklari. -T.: Fofur Fulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1996, 81-bet.

²⁹ O‘sha asar 83-bet.

³⁰ O‘sha asar. 119-bet

³¹ Yassaviy, Ahmad Xoja. Devoni Hikmat. -T.: «F.Fulom». 1992, 8-bet.

³² A. Navoiy. Mahbub ul- Qulub.-T.: Fofur Fulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. 1983 yil, 12-bet.

A. Navoiy adolat to'g'risidagi qarashlarida inson ruhiyati bilan bog'liq ijtimoiy illatlarning mohiyatini izlaydi. Jamiyatda yovuzlikning kelib chiqish sabablarini tahlil etadi. Adolatli jamiyatga erishishda nafaqat podshohning odilligi, balki fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarning adolatli, ma'nan sog'lom bo'lishi lozimligiga e'tiborni qaratadi: «Olamda bo'lmish har nav' odam bilan ko'rishdim; katta - kichikning fe'lu atvorini o'rgandim; yaxshiyomonning xislatlarini tajribadan o'tkazdim; yaxshilik va yomonliklarning sharbatini ichib, zahrini totib ko'rdim. Baxl va pastkashlarning zaxmini, saxovatli kishilarning malhamini ko'nglim darhol sezadigan bo'lib qoldi»³³ deydi. Ayni paytda, u inson ruhiyati bilan bog'liq illatlar mohiyatiga shunday nisbat beradi: «Yaxshilikka mukofot - qo'pollik; odob bilan qilingan xushmuomala evasiga kekkayish, takabburlig'dan o'zgacha munosabat ko'rmaysiz. Birovga bir xizmat qilsang, undan o'n zarb eyishga tayyor turmoq kerak; kimgaki bir tavoze' ko'rsatsang, ming qo'pollik va dilsiyohlikka hozir bo'lib turmog'ing lozim».³⁴ SHu tariqa, u «Mahbub ul-qulub» asarida har xil odamlarning fe'l-atvori va ahvoli, yaxshi fe'l xosiyati va yomon xislat kasofati haqidagi qarashlari asosida jamiyat ijtimoiy munosabatlarining yaxlit nazariy tizimi, fuqaro-jamiyat-davlat o'rtasidagi axloqiy majburiyatlarni umumlashtirishga erishadi.

Umuman, bunday adolatli jamiyatni boshqarish haqidagi g'oyalar Navoiy ta'limotlarida ham keng uchraydi. Bu jarayon "Saddi Iskandariy" dostonida chuqur ochib berilgan va hokazo.

O'zbek milliy davlatchiligimiz negizlarining qadimiyligi haqida buyuk bobokalonimiz **Alisher Navoiyning** «Tarixi muluki Ajam» asaridagi fikrlar alohida diqqatga sazovordir. Navoiy davlat so'zini mulk deb yozadi. Ajam degani esa arabchada arabdan tashqari degan ma'noni anglatadi. Demak, qadimiy tarixlarda Eron va Turon hududida ilk bor tashkil topgan va uzoq asrlar davomida hukmronlik qilgan davlatni arablar Ajam, ya'ni arab davlatidan tashqari, degan nom bilan ataganlar.

ZAXRIDDIN BOBUR (1483-1530). SHarq madaniyati, adabiyoti va she'riyatida o'ziga xos o'rin egallagan adib, shoir, olim, yirik davlat arbobi va sarkarda. Uning jahon ommasiga mashhur bo'lgan shoh asari «Boburnoma» dan tashqari «Mubayyin», «Xatti Boburiy», «Harb ishi» kabi asarlari va go'zal she'riyati mashhurdir. A.Navoiy zamondoshlarining ilmiy merosini qunt bilan o'rgangan, o'zi ham shu yo'nalishda katta meros qoldirgan ijodkorlar Zahiriddin Muhammad Bobur, Husayn Voiz Koshifiy va Jaloliddin Davoniylardir. Ular davlatshunoslik, axloqshunoslik, adabiyot, ta'lim-tarbiya, nasr va nazm sohalarida ijod qilgan yirik olimlardir. Davlat boshqaruvi va uning siyosati bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy-axloqiy masalalarni Boburning «Boburnoma»³⁵, Koshifiyning "Axloqi Muhsiniy"³⁶, Davoniyning «Axloqi Jaloliy»³⁷ asarida atroflicha bayon qiladi.

Ularda jamiyatni boshqarish asoslari, ijtimoiy tabaqalarning o'zaro munosabatlari, adolatli va adolatsiz podshoh fazilatlarini, fuqarolarga odil munosabati, axloq va ta'lim-tarbiya masalarini tahlil etgan. SHu tariqa Davlat boshqaruviga oid ijtimoiy qarashlarni o'z navbatida o'tmish davlatchilik madaniy merosimiz bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlarimizni yanada boyitishga xizmat qilgan.

YUqorida ta'kidlaganimizdek, XIV-XV asrdagi ijtimoiy va madaniy yuksalish o'z mazmun - mohiyati bilan IX-XII asrlardagi O'rta Osiyodagi Uyg'onish davrining uzviy davomi edi. Xulosa shundaki, bunday madaniy meroslarning monandlikka intilishi, uning davriy uyg'unlashuvi xalqlar hayotida taraqqiyot hamda yuksalishiga poydevor bo'lgan nazariy ta'limotlarning rivojlanish bosqichlarini kuzatamiz. Ammo O'zbekiston xalqlari davlatchilik tarixi o'z taraqqiyotida bir xilda rivojlangan emas.

³³ A. Navoiy. Mahbub ul- Qulub.-T.: Fofur Fulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1983 yil, 12-bet.

³⁴ O'sha asar, 60 bet.

³⁵ Bobur. Boburnoma. -T.: Yulduzcha,1989.

³⁶ Xusayn Voiz Koshifiy.. Ahloqi Muhsiniy. Dushanbe, Adib nashriyoti, 1991.

³⁷ Jaloliddin Davoniylar.. Axloqi Jaloliy. O'zFA Beruniy nomidagi SHarqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi.

1.6 XV-XX asrlarda Oʻrta Osiyoda davlat va jamiyat qurilishining ijtimoiy-siyosiy holati hamda istilochilar siyosatiga qarshi maʼrifatparvarlik gʻoyalari

XVI-XIX asrlar Oʻrta Osiyo hayotidagi murakkab davrlardagi parchalanishlarning salbiy oqibatlari. XVI-XIX asrlar Oʻrta Osiyo hayotida murakkab va keskin burilish davri boʻldi. Uning murakkabligi avvalo, Amir Temur imperiyasining parchalanishi hamda vorislar oʻrtasidagi nizolar bilan bogʻliqdir. Doimiy ixtiloflar maydoniga aylanib qolgan Movarounnahr SHayboniyxon lashkarlari tomonidan bosib olinadi. YUrtda egasizlik, boshboshdoqlik hukm suradi. Mana shunday sharoitda haqiqiy ilm oʻrnini diniy aqidaviy qarashlar egallaydi. Natijada aniq va tabiiy fanlar quvgʻunga uchraydi, ayniqsa matematika va astronomiya orqada qoladi. Buning oqibatida ilm-fan rivojining darajasi keskin pasayib ketadi. Ayni paytda bu davr oldingi mutafakkirlarning ilgʻor gʻoyalarning oʻzaro faol taʼsiri zaiflashuvi bilan xarakterlanadi. Din bevosita davlat siyosatining asosiga, hokimiyat uning rahnomalari qoʻlida manfaatlarini niqoblovchi mafkuraga aylanadi. Natijada jamiyatda diniy tazyiq kuchayadi. Har qanday ijodiy hur fikr taʼqibga olinadi³⁸. SHunga qaramay Oʻrta Osiyoda ijtimoiy fikr, falsafa, adabiyot, tarix, musiqa fanlari, meʼmorlik, tasviriy sanʼat rivojlandi, qator madrasa va machitlar qurildi. Jumladan, Ibn Muhammad YUsof Al-Qorabogʻiy, Muhammad SHarif, Mashrab va Soʻfi Olloyor, Nodira, Uvaysiy, Dilshod, Komil Xorazmiy, Avaz Oʻtar, Bedil, Fuzuliy, Ahmad Donish, Muqimiy, Ogahiy, Furqat, Mulla Olim Mahdum Hoji ijodiyotida ilgʻor ijtimoiy gʻoyalar yaratiladi.

Eʼtirofli jihati shundaki, shu davr ijodkorlari qaysi sohada ijod qilmasin, shaxs va ziyoliylikka xos qudratda ularning asosiy diqqati xalq va uning turmush dardi bilan bevosita bogʻliq boʻlganligiga amin boʻlamiz. Mullo Olim Mahdum Hoji «Tarixi Turkiston» asarida shunday deydi. «Turkiston xonlari vaqtidagi musulmoniyalar nihoyat darajada ahvoli olamidin xabarsiz boʻldilar. Zolim hakamlarga rost va toʻgʻri soʻzni aytadurgʻonlar qolmay, zolimlar uchun besh-oʻn tillo badaliga ertadan kechgacha xushomad soʻzlar aytib, alar qanday soʻz aytsa, maʼqul deydurgʻonlar boʻlgʻon edilar. Ilmu maorifda boʻlsa Turkistonda oʻtgan Ibn Sino, Forobiy, Ulugʻbek, Aliqushchi oʻrniga oʻlturgʻon olim, faylasufi zamon deganlarimiz izzatu nafs va riyokorlikga tabdil boʻlub, jahl balosigʻa mubtalo boʻlgʻon edilar. Hakam va ulugʻlarimiz fuqarolardin oʻz joyigʻa va masrafigʻa sarf qilmay, oʻz xohishlarigʻa xarj va sarf qilar edi. Hukumat ishida mutlaqo muntazam qoida va qonun yoʻq edi. Fuqarolar olarning oʻz molidek hisob qilinur edi»³⁹.

Mavjud manbalar milliy davlatchilik tariximizni tanazzulga tortgan siyosiy kurashlar va oʻzaro ixtiloflarning sabablarini oʻrganish, undan saboqlar chiqarish imkoniyatlarini beradi.

Maʼlumki, Movarounnahr davlatchilik tarixi va uning taraqqiyotini islom falsafasidan ayri holda koʻra olmaymiz. Ajdodlarimiz dunyoviy va diniy ilmlarni bevosita uygʻun tarzda olib borishgan. U xoh diniy, xoh dunyoviy yoʻnalishda boʻlmasin, uning asosida inson - jamiyat - davlat muammosi yotadi. Faqat biryoqlama diniy mafkuraga asoslangan munosabat, soʻngra mustamlakachilik siyosati adolatli jamiyat qurishga qaratilgan ilgʻor, milliy madaniy merosini taʼqib ostiga oladi. Natijada fan va taʼlimot oʻz zaminidan ayrilgan aqidalar va mavhum gʻoyalar taʼsiriga tushib qoldi.

Ammo tarixning ana shunday murakkab davrida ham Vatanimiz hududida hurriyat bilan yoʻgʻrilgan ijtimoiy - siyosiy qarashlar toʻxtagan emas. Aksincha, bunday istak har bir vatandoshimiz qalbida umummilliy istiqloq gʻoyasining vujudga kelishiga turtki boʻldi. Ana shunday gʻoyalarni ishlab chiqishda XX asrning boshlarida shakllangan jadidchilik harakatini alohida oʻrganish lozim.

³⁸ Oʻzbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan. Oʻzbekiston, 1995, 182-bet.

³⁹ Mulla Olim Maxdumhoji. Tarixi Turkiston. Nasaf, 1992, 100-b.

Jadidlar qarashlarida ma'rifiy-demokratik tamoyillar. Turkiston milliy davlat mustaqilligi uchun kurashda ozodlik harakatlarining o'ziga xos xususiyatlari hamda shart-sharoitlarini siyosiy jihatdan tahliliga e'tibor qaratish lozim.

Bunda Jadidlarning mustaqillik uchun kurash g'oyalari vujudga kelishi nazarda tutiladi. Millat ozod bo'lib, o'zining mustaqil davlatini o'rnatmaguncha, ijtimoiy adolatni tiklab bo'lmazligi Behbudiy kelgan birinchi xulosalardan edi⁴⁰. Ayni paytda, bunday g'oya milliy istiqloqlilik harakatining asosini tashkil etgan.

Jadidchilar asosiy e'tiborini jamiyatda ma'naviyatni rivojlantirishga qaratadilar. Ular yangi usuldagi maktablarni tashkil etish, gazetalar chiqarish, darslik va o'quv qo'llanmalarini nashr ettirish, g'arbning yangi madaniyat va texnologiya uslubiyatlarini joriy etish zaruriyatini hamda uni Turkistonda targ'ib etish orqali milliy-dunyoviy ta'limni yuzaga keltirish, ma'naviy hayotni yangilash va boyitish orqali milliy o'zlikni anglashni yuksaltirishga zamin yaratishga intilganlar. Bunday siyosiy yondashuv bevosita jamiyatda adolatli-demokratik davlat qurilishining asoslarini rivojlanishiga xizmat qiladigan nazariy omillar ekanligini e'tirof etmasdan bo'lmaydi. Albatta, ular demokratiyaning tom ma'nodagi ko'rinishlaridan uzoqda bo'lganlar.

Turkistonda mustamlakachilik siyosatiga qarshi kurash va uning ijtimoiy-siyosiy asoslarini yorituvchi manbalar Munavvarqori Abdurashidxon o'g'li⁴¹, Behbudiy, Fitrat, Avloniy⁴², Huvaydo va boshqa asarlarda o'z ifodasini topgan.

O'z davrida jadidlar milliy-madaniy muxtoriyat qurilishi tamoyillarini ulkan rivojlantirishning amaliy dasturlarni, Turkistonda davlatchilik shakli va uni boshqarish vakolatlari, barcha sohalar bo'yicha qonunlarni joriy etish, sud organlarini tashkil qilish, davlat tuzilmalarini yaratish kabi masalalariga katta e'tibor bergan. Ammo, shu davr siyosiy sharoiti hamda erli xalqning tushunchasida Turkistonda mustaqil demokratik jamiyat qurish to'g'risidagi qarashlari bir muncha cheklanganligini ko'ramiz. Behbudiyning "Turkiston madaniy muxtoriyati loyihasi"⁴³ dasturida to'la mustaqil demokratik jamiyat to'g'risida emas, davlatning avtonomiya shakli nazarda tutiladi. 1917 yildagi Umurturkiston musulmonlarining qurultoyida ham davlatchilik qurilishi to'g'risidagi qarashlarda demokratik yoki federativ shakllari to'g'risida bahs olib boriladi. Ammo, ularning demokratiya va federatsiya to'g'risidagi qarashlari ham aslida konstitutsion monarxiya tuzumidan tashqariga chiqib ketolmaydi.⁴⁴

Aynan shu davr voqea-hodisalari bayoni, tafsilotlari hamda muvaffiqiyatsizlikning sabablariga M.CHuqay "Istiqloq jallodlari" asarida qo'yidagicha ta'rif beradi: «Birinchidan, ob'ektiv omillar: ...Biz kurashga o'zimiz tanlagan fursatda emas, Rusiya inqilobi jarayonini keltirib chiqargan vaziyat ijoboti bilan kirishdik. Ikkinchidan, sub'ektiv, ya'ni o'zimizdan bo'lgan omillar: Milliy manfaatlar yo'lida kurashish lozimligini bilganlari holda turkistonliklar o'zaro kuchli birlik qura olmadilar va bunga ulgurmadilar»⁴⁵.

Turkiston Muxtoriyatining tashkil topishi, uning siyosiy faoliyati, so'ngra inqirozi masalalari mamlakatimizning bir qator olimlari asarlarida o'z ifodasini topgan⁴⁶.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida O'rta Osiyoda chorizm istilochilik siyosatiga qarshi ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan bog'liq. CHor Rossiyasi mazkur O'rta Osiyo hududini o'ziga mustamlaka qilib olgach, o'z siyosatini yurgiza boshladi. Bir tomondan, o'lkada ruslashtirish siyosati olib borilsa, ikkinchi tomondan, rus madaniyati ko'klarga ko'tarib maqtaldi. Bu davrda Ogahiy "SHohu gado", Ahmad Donish aqlsizlikka qarshi kurashdi,

⁴⁰ Behbudiy. Tanlangan asarlar. So'z boshi. T; Ma'naviyat, 1999, 28-b.

⁴¹ Abdurashidxonov M. Xotiralarim. -T.: SHarq. 2001.

⁴² Avloniy. Tanlangan asarlar 1, 2 jildlar. Ma'naviyat. 1998; Behbudiy. Tanlangan asarlar, Ma'naviyat. 1999, Fitrat. Tanlangan asarlar 1,2,3 jildlar, 2000-2003,

⁴³ Behbudiy M. Turkiston madaniy muxtoriyati loyihasi. Jahon adabiyoti, 2003 yil., avzust, 146-b

⁴⁴ Do'stqoraev B. O'zbekistonda yangi davlatchilik ma'rifati. Jamiyat va boshqaruv, 1997 yil, 2-son, 13 bet.

⁴⁵ CHo'qay M. Istiqloq jallodlari. -T.: F.Fulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1992, 6-bet.

⁴⁶ A'zamxo'jaev S. Turkiston Muxtoriyati. -T.: Ma'naviyat, 2000. Qosimov B. Milliy uyg'onish. -T.: Ma'naviyat, 2002, 8-bet.

Berdaq Xiva xonligi ma'muriy siyosatini qoraladi. Uning "Ahmoq podsho" dostoni mavjud. Bu davrda Sattorxon, Furqat kabi bir qancha ma'rifatparvarlar yuzaga keldi.

Jadidchilik aslida ma'rifatparvarlik harakatining ko'rinishi bo'lib, uning namoyandalari mamlakatni qoloqlikdan chiqarish va milliy taraqqiyotga erishishni ma'rifiy yo'lini ko'rsatdilar. Ismoilbek Gaspirinskiy jadidchilik g'oyalarini O'rta Osiyoga yoygan inson bo'lib, "YUz yildan so'ng. 2000 sana" romanida sinfiy kurash nazariyasiga qarshi edi. Madaniyati yo'q bir millatning sanoati bo'la olmas, u ham bo'lmasa sinfiy nizolarga erta, biz madaniy o'suvdan iborat deb bildi va kurashdi.

Mahmudxo'ja Behbudiy I.Gaspirinskiy g'oyalarini Markaziy Osiyoga yoyishda bosh rol o'ynadi. U "SHo'roi Islom" tashkilotiga asos soldi. Munavvarqori Abdurashidov Turkistonda jadidizm rahbarlaridan biri edi. U "SHo'roi islomiya" tashkilotini tuzdi. Bu tashkilotlar Turkiston o'lkasini CHor Rossiyasidan ajratib olib, uni ma'rifatli qilish g'oyalari bilan yashadi. Ular Rossiya tarkibida milliy-diniy avtonomiya tuzish tarafdori edi. Fitrat, CHo'lpon va boshqa jadidchilik oqimi namoyandalari mamlakat aholisini faqat savodli, ilm berish yo'li bilan bu mustamlakachilik siyosatidan qutulish yo'llarini ko'rsatdilar. Lekin sobiq sovet tuzumi davriga kelib ana shu jadidchilik oqimi namoyandalari repressiya qurboni bo'ldilar. Lekin biz bugungi kunda ana shu jadidchilarning mamlakat aholisini ma'rifatli qilish, jaholatga qarshi ma'rifat yo'li bilan kurash olib borganligini ko'ramiz. Ular mustamlakachilik siyosatini tubdan qoraladilar, erli aholini savodli qilish uchun kurash olib bordilar. Ana shu jadidchilarning ushalmagan orzulari bugungi kunda mustaqillik tufayli, Prezidentimiz Islom Karimovning dono rahbarligi va siyosati tufayli ma'rifatli jamiyat uchun olib borayotgan siyosatini men albatta chin ko'ngildan qo'llab-quvvatlayman.

CHunki ma'rifatparvar jadid oqimi namoyandalarining ushalmagan orzusi bugungi kunda amalga oshmoqda. O'zbekiston o'zining ma'naviyati, madaniyati bilan jahonga yuz tuta boshladi. Endilikda biz "O'zbek xalqi hech qachon hech kimdan kam bo'lmaydi" degan Prezidentimiz g'oyasi atrofida birlashmoqdamiz.

1.6-slayd

**O'rta Osiyo xalqlarining mustamlakachilik siyosatiga qarshi milliy
ozodlik kurashi va uning asosiy bosqichlari**

Birinchi bosqich
1860-1904 yillar

Mustamlakachilik asoratiga tushishning ijtimoiy-siyosiy sabablarini ochib bepuvchi manbalarni o'rganish orqali shu davrdagi milliy tarqoqlik, davlat boshqaruvi ishlarida ma'rifat sizlik, mahalliy amaldorlarning nafs va riyokorlik botqog'iga botganligi

Ikkinchi bosqich
1904-1918 yillar

Turkiston milliy davlat mustaqilligi uchun kurashda ozodlik harakatlarining o'ziga xos xususiyatlari hamda shart-sharoitlarini siyosiy jihatdan tahliliga e'tibor qaratish. Bunda jadidlarning mustaqillik uchun kurash g'oyalari nazarda tutiladi.

Uchinchi bosqich:
1918-1991 yillar

Milliy mustaqillik uchun kurash. "Qo'qon muxtoriyati" va uning mag'lubiyati. O'zbek ziyoliylarining mustaqillik uchun olib borgan kurashi 30-40 yillarda hamda so'ngra 50-60 yillarda turli ko'rinishlarda amalga oshganligi. XX asrning 80 yillaridagi "O'zbeklar ishi", "Paxta ishi" 1989 yil 23 iyun I.A.Karimov O'zbekistonning Prezidenti. 1991 yil 31 avgust O'zbekiston Respublikasining mustaqilligi e'lon qilindi.

1.7. XX asr ikkinchi yarmida davlat va jamiyat qurishning “sovetcha” ko‘rinishi hamda milliy mustaqillik va O‘zbekistonning demokratik o‘zgarishlar sari yo‘l tutishi

Milliy istiqlol uchun kurash yo‘llari va shu yo‘ldagi maqsad mushtaraklikda bo‘lgan emas. Mustaqillikka erishish kurashlari afsuski, turlicha anglangan va unga turlicha yondashilgan. Ammo, milliy ozodlik harakatining mag‘lubiyati yoxud ko‘plab ziyoli namoyondalarning qatag‘on qilinishi, shahid bo‘lishi bilan millatning hurriyatga bo‘lgan intilishi bir soniya ham to‘xtagan emas. O‘zbek ziyolilarining mustaqillik uchun olib borgan kurashi XX asr 30-40-yillarda so‘ngra 50-60-yillarda ham turli siyosiy ko‘rinishlarda davom etib boradi.

XX asring 80-yillariga kelib, kommunistik mafkura zug‘umi ostida qatog‘onlik siyosati yangi pallaga kiradi. Markaz xodimlari tomonidan uyushtirilgan “o‘zbeklar ishi”, “paxta ishi” bilan 11 mingdan ortiq o‘zbekistonlik rahbarlar va oddiy fuqarolar ta‘qib ostiga olindi, jazolandi.

Ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning ziddiyatlashuvi va hodisalarning keskinlashuvi “qayta-qurish” yillarida ham o‘z ta‘sir ko‘lamini kengaytirib keldi. Natijada respublikada jamiyat yaxlitligini parchalaydigan hamda vujudga kelgan egasizlik holati fuqarolar o‘rtasida parokandalik muhitini yuzaga keltirdi, millatlararo ziddiyatlar, ba‘zan to‘qnashuvlar, ayniqsa, davlat boshqaruvida qonunsizlik, boshbodoqlik holatlari vujudga keldi.

Mana shunday qaltis vaziyatda, 1989 yil 23 iyunda Islom Abdug‘anievich Karimov O‘zbekistonning birinchi rahbari sifatida o‘z faoliyatini boshladi. U qisqa vaqt ichida O‘zbekistonda vujudga kelgan ijtimoiy tanglik sharoitini barqarorlashtirishga qaratilgan tubdan yangi milliy siyosatni shakllantirishga erishdi. Natijada, siyosiy beqarorlik, fuqarolar va millatlararo nizolarning oldi olindi. Davlat boshqaruvida bosqichma-bosqich demokratik tamoyillar mustahkamlandi - O‘zbekistonda mustaqil davlat tashkil etishining barcha siyosiy va huquqiy zaminlari yaratildi. Bugungi kunda u «O‘zbek modeli» sifatida tan olinmoqda.

Mustaqillik sari qo‘yilgan qadamlar quyidagilardan iborat:

1. 1989 yil 21 oktyabrda “O‘zbekiston SSRning Davlat tili haqida”gi qonuni qabul qilindi. Bu qonun 30 moddadan iborat edi. 1-moddada “Davlat tili – o‘zbek tilidir” deyildi. Qonunda davlat hokimiyati va boshqaruv organlari faoliyatida s‘ezd, plenum, qurultoy, sessiya, konferensiya, majlis, kengash va boshqa masalalar davlat tilida olib borilishi aytilgan. 1990 yil 19 fevralda “Davlat tili haqida”gi qonunni amalga oshirish davlat programmasi qabul qilindi. 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan O‘zbekiston Konstitutsiyasining 4-moddasi davlat tili o‘zbek tili ekanligi aytili. 1993 yil 2 sentyabrda «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida” qonun qabul qilindi (31 harf va 1 tutuq belgisi (apostrof)dan iborat o‘zbek alifbosi joriy etilishi qayd qilindi. 1994 yil 16 iyunda Vazirlar Mahkamasi tomonidan bu qonunni amalga oshirish maqsadida davlat dasturi qabul qilindi. 1995 yil 6 mayda “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi qonunga o‘zgartirishlar kiritish haqida qonun qabul qilindi (31 harf va 1 tutiq belgisidan, so‘zlari 26 ta harf va 3 ta harflar birikmasidan so‘zlar bilan almashtirildi). 1995 yil 21 dekabrda “Davlat tili haqida”gi qonunga o‘zgartirishlar va qo‘shimchalar kiritilib, uning yangi tahriri qabul qilindi. Bu qonunning yangi tahriri 24 moddadan iborat. Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish bilan bog‘liq bo‘lgan 2, 10-bandlardagi “2005 yil” so‘zlari “2010 yil” deb almashtirildi⁴⁷.

2. 1990 yil 24 martda O‘zbekiston tarixida birinchi marta Prezidentlik lavozimi joriy qilindi (bu haqida to‘liq ma‘lumot 6.3-mavzuda berilgan).

3. “Mustaqillik deklaratsiyasi”ning (1990 yil 20 iyun) qabul qilinishi, uning mazmuni va mohiyati. Ushbu “Mustaqillik deklaratsiyasi” O‘zbekiston Oliy Sovetining 2-sessiyasida 1990 yil 20 iyunda qabul qilindi. Bu hujjat O‘zbekistonning mustaqillikka

⁴⁷ Ona tili – Davlat tili. – T.: Adolat, 2004. – 80 b.

erishishida qo'yilgan navbatdagi qadam bo'ldi. Bu umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan hujjat deputatlar tomonidan moddama-modda, bandma-band muhokama qilindi. "Mustaqillik deklaratsiyasi"ning kirish qismida O'zbekistonning davlat qurilishidagi tarixiy tajribasi va tarkib topgan an'analari, har bir millatning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini ta'minlashdan iboratligi aytib o'tildi. Birinchi moddada "O'zbekiston SSRning demokratik davlat mustaqilligi respublikaning o'z hududida barcha tarkibiy qismlarni belgilashda va barcha tashqi munosabatlarda tanho hokimligidir", deb qo'yilgan. Bu Deklaratsiya o'zbek xalqi tomonidan to'la qo'llab-quvvatlandi. SHu kundan boshlab respublikada O'zbekistonning iqtisodiy va siyosiy hayotiga doir masalalar mustaqil tarzda hal qilina boshlandi. 1991 yil 17 martda referendum o'tkazildi. Bunda O'zbekiston Federatsiya tarkibida mustaqil, teng huquqli ekanligi aytib o'tildi. Referendumda 9.215 mingdan ko'proq kishi qatnashdi, 93 foiz ovoz to'plandi.

Demak, "Mustaqillik Deklaratsiyasi" 13 bo'limchalardan iborat bo'lib, u O'zbekistonning mustaqillik sari qo'ygan qadamlarida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Endilikda o'zbek xalqi, millatining tepasida Islom Karimovdek dono rahbar shaxsning kelishi va davlatni oqilona boshqarishi tufayli O'zbekiston asta-sekin o'z iqtisodiy bo'hronlaridan xalos bo'lmoqda. Mustaqillik deklaratsiyasining tarixiy ahamiyati yana shundaki, bu hujjatning qabul qilinishi, o'zbek xalqining o'zini anglash borasidagi siyosati albatta muvaffaqiyatli kechdi. Lekin bugungi kunda ba'zi bir buzg'unchi kuchlar O'zbekistonni bu yo'ldan qaytarib, iqtisodiy muammolarni chigallashtirishga harakat qilmoqdalar.

4. 1991 yil 15 fevralda Oliy Kengash "O'zbekistonning davlat ramzlari to'g'risida" maxsus qaror qabul qildi.

5. 1991 yil 22 iyulida Oliy Kengash "O'zbekiston hududidagi joylashgan Ittifoqqa bo'ysunuvchi davlat korxonalari, musassasalari va tashkilotlarini O'zSSRning huquqiy tobeligiga o'tkazish to'g'risida" qaror qabul qildi.

6. 1991 yil 21 avgustda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni bilan Favqulodda holat davlat qo'mitasining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda qonunlariga zid keladigan qarorlari va farmonlari noqonuniy deb e'lon qilindi.

7. 1991 yil 25 avgustda Prezident Farmoni bilan Respublika ichki ishlar vazirligi va Davlat xavfsizligi qo'mitasi qonuniy ravishda O'zbekiston tasarrufiga olindi.

8. 1991 yil 26 avgustda Oliy Kengash O'zbekiston davlat mustaqilligi to'g'risida qonun loyihasini tayyorlash hamda 31 avgustda Oliy Kengash sessiyasini chaqirishga qaror qilindi.

9. 1991 yil 28 avgustda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi Markaziy nazorat qo'mitasi bilan birgalikda qo'shimcha Plenumi chaqirib, unda O'zbekiston Kompartiyasi KPSS MK bilan har qanday aloqasini to'xtatishga, KPSSning barcha tashkilotlaridan chiqishga, uning Markaziy organlaridan o'z vakillarini chaqirib olishga qaror qildi.

10. 1991 yil 31 avgustda O'zbekiston Oliy Kengashining XII chaqiriq navbatdan tashqari 6-sessiyasi o'z ishini boshladi (Bu haqda keyingi sahifaga qarang).

Demak, Mustaqillik - tenglik sari qo'yilgan birinchi qadam. Tenglik bo'lmagan joyda kim kimgadir qaram bo'ladi. Tenglik odamlarning o'zaro munosabatlaridan tortib mamlakatlararo munosabatlarga hamma narsani me'yor-mezonga soladi.

Mustaqillik - o'zaro hurmat, bir-birini tan olish, bir-birini qadrlash asosida mamlakat fuqarolari o'zaro munosabatida ham, davlatlar o'rtasidagi aloqalarda ham ana shu insoniy qadriyatlarga tayanish, umumiy mezonlar asosida yashash demakdir. Milliy mustaqillik erkin dunyoqarash, erkin tafakkurga tayanib yashashdir. Tabiatan ongli yashash, ongli munosabatni qaror toptirishning mezonidir.

1991 yil 19-21 avgust kunlari yuz bergan davlat to'ntarishiga urinish va zo'ravonlik siyosatini chuqurlashtirishga intilish bu jarayonning yakuni bo'ldi. Prezident Islom Karimov ta'biri bilan aytganda, "Mustaqil o'zbek davlati xalqimizning tarixiy yutug'idir. Xalqi yuz yillar mobaynida ozodlikni orzu qilgan O'zbekiston chinakam mustaqillikni qo'lga kiritdi. XX asr 90- yillariga kelib, sotsialistik mamlakatlarda inson huquqlarini himoya qilish, ozodlikka

intilishning yangi bosqichi boshlandi. SHarqiy Evropada sobiq sotsialistik mamlakatlar o'z milliy mustaqilliklarini qo'lga kirita boshladi. 1989 yil Islom Karimov davlat hokimiyatiga kelgach, mustaqillik sari bir qator qadamlar tashlashga muvaffaq bo'ldi. 1989 yil 21 oktyabrda «Davlat tili to'g'risida»gi qonun qabul qilindi. 1990 yilga kelib Sobiq SSSR boshqaruvi yanada murakkablashib bordi. 1990 yil 6 avgustda sobiq SSR Prezidenti M.Gorbachyov "YAngi ittifoq shartnomasini asos sifatida bozor iqtisodiyotiga o'tishning Ittifoq dasturi Konsepsiyasini tayyorlash haqida» farmon chiqardi. 1990 yil sentyabrda Sobiq SSSR Oliy Kengashi 4-sessiyasida N.Rijkov "Boshqariladigan bozor iqtisodiyotiga o'tishga tayyorgarlik va mamlakat xalq xo'jaligida barqarorlikni vujudga keltirish haqida" ma'ruza qildi. Bunda S.SHatalinnig "500 kun" Dasturi ham ko'rildi. Bu dastur RSFSR Oliy Soveti II sessiyasida 1990 yil 11 sentyabrda qabul qilinib ijobiy baholangan edi. Lekin har ikkala dastur ham qabul qilinmadi. Aksincha ikkovini qayta uyg'unlashtirilib qabul qilishga kelishib olindi. Demak, bu davrga kelib sobiq SSSRni boshqarish bo'yicha bir qancha guruhlar paydo bo'ldi. 1. Birinchi kuchlar. N.Rijkov va V.Pavlov dasturi tarafdorlari eskicha yashashga intilish kuchli edi. 2. S.SHatalin dasturi, bu yangilik sari edi. 3. M.Gorbachyov komandasi va 4-guruh bu YAnavevning hokimiyat tepasiga kelishi va 3 kun boshqaruvi bilan bog'liq edi.

1991 yil 31 avgust kuni O'zbekiston Respublikasining mustaqilligi e'lon qilindi. Ammo, mustamlakachilik siyosatidan so'ng qolgan siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy meros bilan mustaqillikni mustahkamlash va uning istiqbol yo'lini aniqlash, aslida undan-da murakkab vazifa edi. Bunday vazifa mamlakatda demokratik huquqiy davlat qurish, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish, uning jahon hamjamiyatiga qo'shilishini ta'minlash bo'yicha qat'iy va izchil siyosat yurgizishdan iborat bo'ldi.

Prezident I.A.Karimov «Biz yangi ozod jamiyat, huquqiy davlat qurishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ygan ekanmiz, adolat tamoyilini ustuvor prinsip sifatida e'tirof etamiz»⁴⁸, deb O'zbekistonda adolatparvar demokratik jamiyat qurishning nazariyasini milliy davlatchiligimizning uch ming yillik tarixi hamda madaniy merosi bilan bog'lashga qaratadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining navbatdan tashqari VI sessiyasida (1991 yil, 31 avgust) uchta tarixiy hujjatning qabul qilinishi va uning ijtimoiy-tarixiy ahamiyati.

1991 yilning 31 avgustida O'zbekiston tarixida yangi davr boshlandi. Mamlakat taqdirida muhim ahamiyat kasb etadigan O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining navbatdan tashqari 6-sessiyasi chaqirildi. Sessiyada respublika mustaqilligi to'g'risida Prezident Islom Karimov ma'ruza qildi. U O'zbekistonning mustaqilligi to'g'risida qonun qabul qilishni taklif etdi. Demak, ana shu sessiyada 3 ta tarixiy hujjat qabul qilindi:

1. Oliy Kengash «O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini e'lon qilish to'g'risida» qaror qabul qildi.

2. «O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi to'g'risida Oliy Kengash bayonoti» qabul qilindi. Unda O'zbekistonning davlat mustaqilligi va ozod suveren davlat-O'zbekiston Respublikasi tashkil etilganligi tantanali ravishda e'lon qilindi.

3. «O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining asoslari to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi. Ushbu tarixiy hujjatlarda 1 sentyabr- respublika mustaqilligi kuni umumxalq bayrami deb e'lon qilindi. Xalqning asriy orzulari mujassamlandi: u o'z taqdirini o'zi hal qiladigan bo'ldi. O'z eridagi barcha tabiiy boyliklarning, ota-onalari mehnati bilan yaratilgan butun ishlab chiqarish va ilmiy-texnik kuch-qudratning to'la huquqli egasiga aylandi. O'z buyuk tarixi va madaniyatining munosib vorisi, ajdodlarining ajoyib urf-odatlarini insonparvar an'analarning davomchisi, o'z porloq kelajagining mustaqil ijodkori bo'ldi. Demak, O'zbekistonning butun tarixi xalqning mustaqillik uchun doimiy va tinimsiz intilishidan guvohlik beradi. Milliy ozodlik harakatlari, XIX asr oxirlari va XX asrning 30-yillarigacha bo'lib o'tgan qo'zg'olonlar buning yaqqol ko'rinishlari deyish mumkin. Ular qanday tarixiy saboqlar va bahonalar asosida kelib chiqqan bo'lmasin, qanday shiorlar asosida

⁴⁸ Karimov I.A. Adolat, Vatan va xalq manfaati har narsadan ulug'. -T.: O'zbekiston, 1998, 53-bet.

o'tkazilmasin, xalqning barcha harakatlari asosida mustaqillik va erkinlikka intilish mavjud edi.

O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi butun xalqning va zamonlarning ob'ektiv tarixiy qonuniyatlariga mos keladi. Evropada ham, Osiyoda ham buyuk imperiyalar juda katta kuch-qudratga ega edilar. Biroq ularning hammasi xalqning milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurashlari natijasida quladi. XX asrda tezkor va keng qamrovli xususiyat kasb etdi. Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining ko'pchilik xalqlari esa o'z davlat mustaqilligiga, istiqloq va erkinlikka erishdilar. SHu ma'noda imperialistik davlat bo'lgan SSSRning parchalanishi tarixiy taraqqiyotning muqarrar va qonuniy natijasi bo'ldi.

O'zbekiston mustaqilligining 16 yilligi 2007 yil 30 avgustda nishonlanar ekan, bu mustaqillik zaminida xalqimizning asrlar davomida olib borgan qonli kurashlari ko'z o'ngimdan ketmaydi. Mustaqillik bizga nima berdi deyish mumkin, shaxsan men mustaqillik bizga erkinlik berdi, kimligimizni anglatdi. Prezident iborasi bilan aytganda «O'zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo'lmaydi».

Mustaqil davlatimiz g'oyalarining nazariy va huquqiy asoslarini yaratish hamda uning shakllanishida – sobiq ittifoqda birinchi bo'lib, 1990 yil 24 martda (12-chaqiriq Oliy Sovetning birinchi sessiyasi) O'zbekistonda Prezidentlik institutini ta'sis etish to'g'risidagi qarori bo'lgan edi. Ma'lumki, o'sha sessiyada I.A.Karimov O'zbekiston SSRning Prezidenti etib saylangan edi. Mamlakatimizda Prezidentlik institutining ta'sis etilishi nafaqat davlatchiligimiz milliy g'oyasini, balki xalqimizning bosqichma-bosqich siyosiy va iqtisodiy mustaqilligi uchun kurashning o'ziga xos yo'nalishining boshlanishi ham edi.

Prezidentlik institutining tashkil etilishi uzoq yillar mobaynida Respublikamizda ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy va madaniy sohalarida to'planib qolgan muammolarni hal etishning birdan-bir to'g'ri echimi edi.

Ma'lumki, dunyo davlatchiligi tarixiy rivojlanishida boshqaruvning asosan ikki shakli – monarxiya va respublika usullari mavjud. Respublika boshqaruvi o'z navbatida parlamentar va prezidentlik respublikalari ko'rinishlariga ega. Prezidentlik Respublikasi hozirgi kunda eng ko'p tarqalgan davlat boshqaruvi shaklidir. 2000 yilgi ma'lumotlarga ko'ra, BMTga a'zo 192 davlatdan 146 tasida Prezident lavozimi mavjud⁴⁹.

Ularning aksariyat ko'pchiligi prezidentlik respublikalari hamdir. Bular AQSH, Argentina, Braziliya, Meksika, Fransiya, Rossiya Federatsiyasi va boshqalardir.

Davlatchilik g'oyalarining nazariy asoslari va ularning shakllanishi jarayonlarini prezidentlik institutining ta'sis etilishi haqida batafsil fikr yuritishimizning asosiy sababi – Prezidentlik hokimiyatining manbai xalq ekanligi to'g'risidagi tarixiy tajribaning O'zbekistonga mos va zarurligi hamda davlat boshqaruvidagi eng samarali shakli ekanligining o'z isbotini tapayotganligi bilan belgilanadi. SHu o'rinda, «Prezidentlik Respublikasining parlamentar respublikadan asosiy farqi nimadan iborat?» degan tabiiy savol tug'iladi. **Birinchi**dan, Prezident xalq tomonidan muqobillik asosida saylanib, davlat boshlig'i hisoblanadi. Hukumat Prezident tomonidan tuziladi va unga hisobot beradi. Parlamentar respublikada esa, parlament, ya'ni oliy vakillik qonun chiqaruvchi idora, prezidentni va hukumat tarkibini saylaydi va ularni o'ziga itoat ettiradi.

Ikkinchidan, Prezidentlik hokimiyati siyosati demokratiyaning muhim umumjahon e'tirof etilgan tamoyili bo'lgan xalqning xohish-irodasini amalga oshirishning kafolatidir. Prezidentlik boshqaruvi hokimiyati insonga uning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy turmush tarzini erkin tanlab olishni Konstitutsiyaviy qonunlar bilan kafolatlaydi.

Uchinchidan, Prezidentlik boshqaruvi barqarorlik, fuqarolar tinchligi va millatlararo totuvlikni ta'minlash, qonunchilik hamda Konstitutsiyaviy tuzum barpo etishning asosi bo'lgan qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud organlari faoliyatini mamlakat oliy maqsadlari yo'lida muvofiqlashtiradi⁵⁰.

⁴⁹ Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug'at. Toshkent – 2000. 41-b.

⁵⁰ Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug'at. Toshkent – 2000. 42-b

To'rtinchidan, Prezidentlik boshqaruvining asosiy tamoyili o'zi boshqarayotgan davlatning dunyo davlatlari orasida teng huquqliligini, milliy manfaatlar ustuvorligi, respublika suvereniteti, xavfsizligi va hududiy yaxlitligini ta'minlash, fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga kafolatlangan Konstitutsiya normalari va qonunlarining to'g'ri va qat'iy rioya etilishini ta'minlaydi va boshqaradi.

Umuman, mamlakatimizda Prezidentlik institutining ta'sis etilishi milliy davlatchiligimizni shakllantirishdagi qarashlarimizning ma'no va mazmunini tubdan o'zgartirib yuboradi. Buning isbotini Prezidentimizning mamlakatimizda o'tkazilayotgan islohotlarning bosh tashabbuskori hamda ularni muvofiqlashtiruvchi asosiy etakchi bo'lib qolayotganligini hayotning o'zi tasdiqlamoqda.

Davlatchilik g'oyalarining nazariy asoslari va ularning shakllanishini O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining ikkinchi sessiyasi (1990 yil 20 iyun) kunida qabul qilingan «Mustaqillik deklaratsiyasi»siz tasavvur etib bo'lmaydi. Negaki, aynan ushbu Deklaratsiyasining birinchi moddasida: «O'zbekiston SSRning davlat mustaqilligi O'zbekiston SSR demokratik davlatining o'z hududida barcha tarkibiy qismlarini belgilashda va barcha tashqi munosabatlarda tanho hokimligidir» deb belgilab qo'yilishi davlatchiligimiz g'oyalarining huquqiy asoslarini tashkil etgan edi.

«Mustaqillik deklaratsiyasi»ning qabul qilinishi mamlakatimizning mustaqillikka erishish yo'lidagi yana bir muhim tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan qadami edi. Aynan ushbu Deklaratsiya e'lon qilinishidan boshlab, mamlakatimizning iqtisodiy va siyosiy hayotiga doir masalalarni mustaqil tarzda hal qilishga kirishildi.

Davlatchilik g'oyalarining nazariy va huquqiy asoslarini shakllantirishda O'zbekiston Prezidentining 1991 yil 25 avgustdagi Farmoniga binoan⁵¹ Respublika Ichki Ishlar Vazirligi va Davlat Xavfsizligi Qo'mitasining qonuniy ravishda O'zbekiston tasarrufiga o'tishi alohida o'ringa ega bo'ldi. Ushbu Farmonga binoan Respublika hududida joylashgan SSSR Ichki Ishlar Vazirligining ichki qo'shinlari ham bevosita O'zbekiston Prezidentiga bo'ysundirildi. Ayniqsa, Respublika Ichki Ishlar Vazirligi va Davlat xavfsizligi qo'mitasi, prokuraturasi, Adliya organlari, ichki qo'shinlar, Turkiston harbiy okrugi qismlari va qo'shilmalari siyosiy partiyadan butunlay holi qilinganligi milliy davlatchiligimiz shakllanishidagi yangi bosqichning boshlanishi edi.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. «O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti» fanining maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
2. «Fuqaro – jamiyat davlat» o'rtasidagi o'zaro munosabatni bayon eting?
3. O'zbekistonda demokratik jamiyat qurishning asosiy tushunchalari, uning o'ziga xos xususiyatlarini izohlang?
4. O'zbekistonda demokratik jamiyat qurishning umumjahon e'tirof etgan qonuniyatlari va uning o'ziga xos taraqqiyot yo'li mavjudmi?
5. Demokratik jamiyatni barpo etishda siyosiy institutlarning qanday roli mavjud?
6. “Avesto”da adolatli jamiyat to'g'risidagi dastlabki qarashlarni bayon eting?
7. To'maris, SHiroq, Spitamena, Najmiddin Kubro kabi ozodlik kurashchilarining bosqinchilarga qarshi mardona kurashi haqida nimalarni bilasiz?
8. YUNESKO bilan hamkorlikda Amir Temurning 660, Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi nishonlanishi bilan bog'liq bo'lgan yubileylari haqida hikoya qilib bering?
9. O'tmishda milliy davlatchilik negizlaridan mahrum bo'lishning sabablari nimalarda edi?
10. Markazlashgan ma'muriy boshqaruv va totalitar tuzumning salbiy oqibatlarini haqida gapirib bering?
11. O'zbekistonda Prezidentlik boshqaruvi qachon joriy qilindi?

⁵¹ O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi to'g'risidagi hujjatlar. T., 1991. 5-b.

2-MAVZU. MUSTAQILLIK VA DEMOKRATIK JAMIYAT QURILISHINING «O‘ZBEK MODEL»

2.1. Demokratik jamiyat qurishning turli xil milliy modellari va O‘zbekistonda uning o‘ziga xos xususiyatlari

Milliy mustaqillik va demokratiyaning uzviy bog‘liqligi. O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so‘ng kelajakda qanday yo‘ldan borishi masalasi kun tartibiga qo‘yilgan eng dolzarb masalalardan biri bo‘ldi. Uning dolzarb bo‘lib qolishining bir qator ob‘ektiv va sub‘ektiv sabablari va omillari ham mavjud edi. Uning **ob‘ektiv sabablaridan biri** jahonda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning barcha davlatlarga mos keladigan biron bir tayyor andozasining yo‘qligi va bo‘lishi ham mumkin emasligi edi. **Ikkinchi ob‘ektiv sababi** – ma‘muriy buyruqbozlikka asoslangan tuzumga xos ijtimoiy munosabatlar va qoidalar endilikda respublikada barpo etilayotgan yangi ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan huquqiy demokratik davlat manfaatlariga mos kelmasligi edi. Mulkchilik, mulkka egalik va uni boshqarish, ishlab chiqarishdagi inson omilining ortishini hisobga olgan holda davlatni boshqarishning butunlay yangi shaklini vujudga keltirish zarur edi. Demak, **birinchidan**, har bir davlat demokratik taraqqiyot yo‘liga kirishi uchun ma‘lum bir muddat talab qilinadi edi. **Ikkinchidan**, vaqtni qo‘ldan boy bermasdan rivojlanishning tarixiy jihatdan asrlar mobaynida shakllangan an‘analari asosida O‘zbekistonning o‘ziga xos taraqqiyot yo‘lini ishlab chiqishni bir daqiqa ham kechiktirib bo‘lmas, yangi konsepsiya ishlab chiqish zarur edi.

Mamlakat Prezidenti O‘zbekiston fuqarolari uchun tabiiy haq-huquq va shuningdek oliy ne‘mat bo‘lgan mustaqillik to‘g‘risida so‘z yuritar ekan, uni jamiyat rivojining asosi, bugungi va uzoq istiqboldagi taraqqiyotimiz sharti, barcha islohotlarimizning mezonini va nihoyat, barcha amal qiladigan bosh tamoyil deb ta‘rifladi. SHunday ekan, u jamiyat a‘zolari oldiga muttasil yangi-yangi vazifalarni qo‘yadi va uning bajarilishini talab qiladi. Zero, taraqqiyotning har bir bosqichi, turli-tuman muammolar va ularni bartaraf etish yo‘lidagi tadbirlardan iboratdir.

Xalqaro hamjamiyat katta va kichik millatlar, davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, mustaqillikning ilk asnolarida vujudga kelgan muammolar echimida sustkashlikka yo‘l qo‘yish og‘ir ijtimoiy larzalarga olib kelishi mumkin. Zotan, har qanday echilmagan muammo yana boshqa qator xavf-xatarlarni keltirib chiqarib, davlat taraqqiyotining ancha murakkablashishiga olib keladi. Demak, mamlakat taqdiri uchun mas‘ullikni o‘z zimmasiga olgan hokimiyat tuzilmasi bu borada bir nafas ham beg‘amlikka yo‘l qo‘ya olmaydi, doimo uyg‘oq va harakatda bo‘ladi. Darhaqiqat, mustaqillik bir tomondan milliy taraqqiyot yo‘lini erkin tanlashda ulkan mas‘uliyat yuklasa, ikkinchi tomondan eskilikka barham berish va yangi jamiyatga asos yaratish uchun beqiyos imkoniyat yaratadi. SHu nuqtai nazardan, mustaqillikni demokratiya uchun eng zarur shart-sharoit deb hisoblasak bo‘ladi.

O‘tmish, bugun va kelajak bir-biriga tutashgan bunday tarixiy paytlarda mustaqillik davrini kechirayotgan har bir davlat bir tomondan, demokratiya borasida jahon xalqlari orttirgan boy tajriba hamda undan millat manfaatlarini yo‘lida foydalanishni, ikkinchi tomondan esa, uni o‘ziga xos noyob bir sharoitda joriy etish bilan bog‘liq muammoga duch kelganligini tarixiy tajribalar ko‘plab mamlakatlar misolida tasdiqlagan.

I.A.Karimov O‘zbekistonning rahbari sifatida asosan **ikki** narsani mushtarak holda olib bordi. Ulardan **biri** mamlakatimizning o‘z ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo‘lini ishlab chiqishda rivojlangan mamlakatlarning ko‘p asrlik tajribasini o‘rganish va ularning bizga maqbul jihatlarni ijobiy jihatdan o‘zlashtirish bo‘lsa, **ikkinchisi** - O‘zbekiston xalqining turmush tarzi, mentaliteti va an‘analariga tayanishdan iborat bo‘ldi. Unga Islom Karimov tomonidan taklif qilingan besh asosiy tamoyil asos qilib olindi.

XX asr 50-yillardan keyingi yillarda ko‘pchilik sobiq mustamlaka mamlakatlar o‘z mustaqilligiga erishib, milliy davlat qurish yo‘liga o‘ta boshladilar. Bu vaqtda asosiy 3

taraqqiyot yo‘li: **1) kapitalistik; 2) sotsialistik; 3) milliy ozodlikka erishgan** davlatlarning aralash yo‘nalishi haqidagi qarashlar bor edi. XX asr oxirlariga kelib biron-bir mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotini qat’iy qabul qilingan qoidalar doirasi bilan cheklab turish mumkin emasligi, taraqqiyot yo‘llari (modellari) ancha keng ko‘lam va maqsadga egaligi, ulardan birini tanlashda har bir mamlakat o‘z ichki sharoitlaridan kelib chiqmog‘i zarurligi ma’lum bo‘ldi.

Iqtisodiyot nazariyasida ayrim olimlar iqtisodiy taraqqiyot modelini davlat tuzumi desa, boshqalar ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya, uchinchilari esa ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning aniq belgilangan yo‘li, deb hisoblaydi. Iqtisodiy taraqqiyot modeli, N.To‘xlijev va boshqa bir guruh olimlarning fikriga ko‘ra, iqtisodiy munosabatlarning keng miqyosli tizimi bo‘lib, u huquqiy, ma’muriy hamda xo‘jalik mexanizmlari orqali boshqariladi⁵². Bunday munosabatlarning sub’ekti mulk egalari, xo‘jalik faoliyati ishtirokchilari, uyushmalar, davlat va xususiy sektor, mamlakat doirasidagi mintaqa va tarmoqlar hisoblanadi. Iqtisodiy taraqqiyot modeliga axloq va dunyoqarash, mentalitet, turmush tarzi, madaniyat kabi ijtimoiy me’yorlar ma’lum darajada o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

Iqtisodiy taraqqiyot modeli global va milliy xarakterda bo‘ladi. Hozirgi vaqtda taraqqiyotning bir qator tipik global quyidagi modellari mavjud:

1. Osiyo taraqqiyoti modeli – jamoaning kuchli pozitsiyasi va diniy omilga asoslangan bo‘lib, bu modelda undiruvchi sanoat va qishloq xo‘jaligi asosiy o‘rinda turadi. “Osiyo arslonlari” deb e’tirof etilgan: Janubiy Koreya, Singapur, Tayvan, Malayziya kabi mamlakatlar rivojlandi.

Mustaqillikdan meros qolgan qaloq, an’anaviy iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o‘tish. Bu model milliy mustaqillik sharoitida amalga oshadi. Bunda bozor iqtisodiyotiga xos belgilar xo‘jalik turlarining transformatsiyasi orqali yuz beradi.

1) Azaliy natura xo‘jalik bozor doirasiga tortilib, tovar xo‘jaligiga aylanadi va undan bozor iqtisodiyoti belgilari o‘tib chiqadi.

2) Kam rivojlangan, lekin real mavjud milliy kapitalistik xo‘jalik bozor iqtisodiyoti tomon yuz tutadi.

3) Xorijiy kapital yaratgan xo‘jalik, ishlab chiqarishning xorijiy sektori zaminida bozor iqtisodiyoti unsurlari rivoj topadi.

Osiyo modelining muhim belgisi shundaki, unga bozor munosabatlari rivojiga xos bosqichlarning hammasidan o‘tilmaydi, hatto ayrimlari chetlab ham o‘tiladi. Masalan, qoloq natura xo‘jalik to‘g‘ridan-to‘g‘ri bozor iqtisodiyotiga xos yirik fermer xo‘jaligiga aylanadi.

“YAngi YApon” yigit-qizlari bilak kuchiga va aqliga tayanadilar. CHetdan texnika, asbob-uskuna, kapital olib kelinadi. Ishchi kuchini “ajdoha”lar beradi. AQSH texnologiyasidan nusxa ko‘chirgan Janubiy Koreya ham tez rivojlandiki, bunda 1) ishchilarni bepul qayta o‘qitish; 2) sanoat tarmoqlarini rivojlantirish; 3) subsidiya va past foizli kreditlar berish; 4) “Eksport” – iqtisodiyotning harakatlantiruvchi kuchi” aqidasi hukmron; 5) mamlakatda bilimdon va intizomli ishchi kuchlarining etarliligi.

2. Evropa (cha) modelida – iqtisodiy taraqqiyotning ijtimoiy yo‘naltirilganligi, xususiy tashabbusning yuqori darajada rivojlanganligi, biznesni qo‘llab-quvvatlash va soliq undirishning sharoitga moslashuvchan tizimi, jamiyatning texnokratik yo‘nalishi, YAIMda xizmat ko‘rsatish sohasining yuqori hissasi ko‘zga tashlanadi.

Evropacha modelda evolyusion yo‘l orqali oddiy tovar xo‘jaligidan klassik kapitalizm tomon va undan bozor iqtisodiyoti tomon boriladi. Bunda oddiy pul-tovar munosabatlarining kapitalistik shaklga ko‘chishi, uning bozor iqtisodiyotiga aylana borishi orqali yuz beradi. Bu modelda bozor iqtisodiyotining yovvoyi ko‘rinishlari ham kuzatiladi: o‘ta tarqoqlik, tartibsizlik, o‘z bilarmonchilik, shafqatsiz ekspluatatsiya, ommaning qashshoqlashuvi, g‘irrom raqobat, g‘ayri insoniy xatti-harakatlarga moyillik. Bu jarayon XIX asr oxirigacha hukmron bo‘ldi. XX asr 30-yillaridan bozor iqtisodiyotiga o‘tili, 50-yillarda shiddatli tus oldi.

⁵² To‘xlijev N., Haqberdiev Q., Ermamatov SH., Xolmatov N. O‘zbekiston iqtisodiyoti asoslari. – T.: “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 121–122-b.

3. Lotin Amerikasi modeli – hom ashyo tamoyiliga qurilib, undiruvchi sanoat tarmoqlarining rivojlanganligi, mehnat resurslarining ortiqchaligi, xufyona narkokapitalning yuqori hissasi, eksportning past, tovar va xizmatlar importining esa yuqori darajasi iqtisodiyotda mayda tovar ishlab chiqarishning sezilarli darajasi bilan tavsiflanadi.

4. Osiyo – Tinch okeani modeli (XX asr 70–80-yillarda shakllangan)ning tipik xususiyati – yuqori texnologiyaga egaligi, tabiat va inson resurslaridan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish ilmiy bazasining rivojlanganligidir.

5. Afrika iqtisodiy taraqqiyot modeli – tipik xom ashyo yoʻnalishi, iqtisodiyotda past unumdorlik darajasi, mehnat resurslarining ortiqchaligi, aholi turmushining past darajasi, infratuzilmaning rivojlanmaganligi, urugʻchilik, qabilalar oʻrtasidagi urushlar, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik bilan xarakterlanadi.

6. Postsovet iqtisodiy taraqqiyot modeli – asosan MDH mamlakatlariga xos boʻlib, ularni ishlab chiqarish texnologiyasining umumiy xususiyati, yagona andozalar, iqtisodiyotni isloh qilishning umumiy vazifalari birlashtiradi. Sobiq Ittifoq respublikalarining 70 yildan ortiq birga boʻlishi iqtisodiy munosabatlarining yaqinlashuviga oʻz taʼsirini oʻtkazmasdan qolmadi. XX asr 90-yillari boshida va oʻrtalariga kelib ham mamlakatlar tashqi savdo aylanmasining yarmidan koʻprogʻi MDHga toʻgʻri kelar edi. Ammo, keyinchalik bu tendensiya milliy taraqqiyot modellari etakchi oʻrinni egallay olmadi. Oʻzbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatida sanoati rivojlangan mamlakatlar birinchi darajasiga koʻtarildi.

Taraqqiyotning global modellaridan tashqari dunyodagi AQSH, Angliya, YAponiya, Germaniya kabi ayrim rivojlangan va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarda quyidagi modellar ham koʻzga tashlanadi.

1. “Amerika modeli”da bozor munosabati nihoyatda liberalligi bilan xarakterlanadi. Davlatchilik asoslari va demokratik tamoyillar muqaddasligi, oʻz kuchiga tayanishga oʻrgatiladi. «AQSH millatlar hamjamiyati» gʻoyasida birlashgan davlatdir.

2. “Yapon modeli”da iqtisodiy munosabatlarda **davlat etakchi** oʻrinni egallaydi. 2-jahon urushida 8 mln.dan ziyod odam halok boʻlgan va jarohatlangan, 90 dan ortiq shahar, 80 dan ortiq sanoat korxonalarini vayron boʻlgan. Davlat siyosiy madaniyatga eʼtibor qaratdi. Iqtisodiyot xalqning ijtimoiy-tarixiy tajribasi, ruhiyati va mentaliteti bilan yoʻgʻrildi. Amerika koʻmagiga tayandi. Fuqaro mehnatsevarlik, intizomlilik, jamoaviylik yapon milliy xarakteri rivojlantirildi. “Bor imkoniyatlaringni ishga sol” gʻoyasiga amal qilindi. “Ahloq tarbiya” tizimiga asoslangan: 1) xarakterni shakllantirish; 2) “davlat uchun maqbul axloqiy sifatlarini tarbiyalashga qaratilgan faoliyat»; 3) “fuqarolik axloqi asoslarini tarbiyalash”ga yoʻnaltirildi.

3. “SHved modeli”da iqtisodiyot ijtimoiy sohaga yoʻnaltirilganligidir....

4. Erxard (nemis) modelida XX asr 1949-50 yillarda 2 ta islohot oʻtkazilgan: 1) Pul (marka) islohati, bir kechada marka singan, kuygan, faqat banklarda koʻp miqdorda markasi borlarning 40 markasigina qoldirilgan. 2) Narx-navo islohotiga koʻra “ochiq eshiklar” siyosati olib borilib, doʻkonlardagi narx-navo oshib ketgan. CHet el korxonalarini bilan birga qoʻshma korxonalar barpo etilib, xorijiy sarmoyalar iqtisodiyotga jalb qilingan. Oʻtish davrida AQSHning “Marshal shartnomasi”ga tayanib, Gʻarb davlatlariga ajratilgan 50 milliard dollardan qisman foydalanilgan. Erxard modeli oʻzida AQSH, Angliya, SHvedsiya kabi rivojlangan mamlakatlar taraqqiyot modellarining ijobiy tomonlarini oʻzida umumlashtirgan. CHetga sanoat, nooziq ovqat mahsulotlarini eksport qilish 1950–1992 yillar davrida 27 foizdan 92 foizgacha chiqarilgan. SHu davrda oziq-ovqat mahsulotlari aholi ehtiyojiga sarflanib, 75–80 foizdan 27 foizgacha kamaytirilgan. Bugungi kunda Germaniya aholisi 85 mln.ga yaqin. 1990 yilda SHarqiy Germaniya (GDR) unga qoʻshildi, ikkita GFR va GDR oʻrtasidagi devor olib tashlandi. 1992 yilga kelib, Germaniya Potstam konferensiyasi (1945) shartlarini bajarib, sobiq SSSR va AQSHga katta miqdorda tovon toʻladi. 1994–95 yillarda 3 mingga yaqin yaxudiyarning har biriga ham 3,5 ming markadan tovon puli toʻladi.

5. Turk modeli aynan Erxard modelining andozasi boʻlib, nemislardan oʻzlashtirilgan. Faqat bunda Turkiya mamlakatda engil sanoat rivojlanishiga keng eʼtibor berilgan. Pul va

narx-navo islohotlari olib borilgan. Bugungi kunda Turkiya o'rtta rivojlangan davlatlar qatoriga kiradi.

6. "Xitoy modeli"da Xitoy islohotlarining "otasi" Den-Syaopin rahbarligida "Uch qadam" strategiyasi, bozor iqtisodiyotining milliy konsepsiyasi ishlab chiqildi. Bunga ko'ra:

1) Birinchi bosqich. 1982–1989-yillarda asosiy iqtisodiy ko'rsatkich, mamlakatning YAIM 2 marta o'stirish ko'zlandi.

2) Ikkinchi bosqich. 1990–1999 yillarda amalga oshirilib, 4 marta ko'paytirish belgilandi.

3) Uchinchi bosqich. 2000–2050 yillargacha belgilanib, aholi jon boshiga YAIM 4 ming dollarga etkazish ko'zda tutildi.

Den Syaopin siyosat sohasida oqilona yo'l tutdi. U "moddiy inqilob" oqibatlarini tugatdi. U Xitoy Kompartiyasi dusturidan "3-jahon urushining muqarrarligi va zarurligi" qoidasini olib tashladi. YAdro qurolini birinchi bo'lib ishlatmaslik majmuriyatini oldi. U "Bir davlat va ikki siyosiy tuzum" dasturining asoschisi. Bir vaqtlar inglizlar bosib olgan Gonkongning Xitoyga qayta qo'shilishi muammosini echib ketdi. 1997 yil 1 iyulida qo'shildi. Gonkong Buyuk Britaniyaning Osiyodagi mustamlakasi edi.

Xitoy davlati bozor iqtisodiyoti milliy konsepsiyasiga ko'ra: 1) mamlakat iqtisodiyotining liberallasuvi; 2) xususiylashtirish jarayoni; 3) turli mulk shakllarining paydo bo'lishi; 4) xorijiy sarmoyalarning kirib kelishi yo'lga qo'yildi. Den Syaopin: «mamlakat iqtisodiyotini isloh etishdan ko'zlangan maqsad – sotsialistik bozor iqtisodiyoti tizimini shakllantirishdir» degan edi⁵³. Xitoy aholisi 1 300 mln. kishi.

7. "Janubiy Koreya modeli" 4 bosqichdan iborat bo'ldi.

1) 1946–1961 yillarda Amerika tuzidagi davlatchilik shakllantirildi. AQSH harbiy kuchlari ushlab turilishi bu vazifani ancha engillashtirdi.

2) 1962–1975 yillarda Koreys iqtisodiy mo'jizasining otasi deb tan olingan Prezident Pak CHjon Xi nomi bilan bog'liq. Islohotning asosiy yo'nalishi chora va ehtiyojlarni qoplashga qaratilgan iqtisodiyotga emas, balki mahsulotni taklif qiladigan iqtisodiyotga qaratildi. Eksport oshdi....

3) 1976–1981 yillarda iqtisodiyot eksportga yo'naltirildi. Keyinchalik og'ir sanoat rivojlantirildi. 1980 yillarda sanoat ishlab chiqarishida kichik va o'rtta biznes 20%dan oshmadi.

4) 1982–1991 yillarda iqtisodiyotni erkin qo'yish, uning ochiqligi ta'minlandi. Imtiyozli kreditlar berish bekor qilindi. Davlat faqat uzoq muddatga kredit berishni kafolatladi.

8. "O'zbek modeli" – qisman Erxard (nemis) modeliga o'xshab ketadi. Nemislarga o'xshab, mamlakatimizda 2 ta islohot o'tkazildi. 1) 1993–94 yillarda pul islohoti (kupon) joriy qilinib, milliy sum muomalaga kiritildi; 2) Narx-navo islohati 1991–2001 yillar va undan keyingi hozirgi davrgacha davom etmoqda.

Aslida XX asr 90-yillari boshida O'zbekiston oldida bir qator strategik rivojlanish yo'llari paydo bo'lgan edi. Ularni 4 yo'nalishga bo'lish mumkin: 1) xom ashyo; 2) agrar; 3) industrial; 4) xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish bo'yicha guruhlash joizdir.

1. Xom ashyo yo'lini tanlash tabiiy boyliklarning yanada talon-taroj qilinishi, aholini ish bilan ta'minlash muammosi, sanoatning undiruvchi tarmoqlariga zo'r berishga olib keldi. Sobiq Ittifoq ixtisoslashuvi bu yo'nalishni keltirib chiqargan edi.

2. Agrar iqtisodiy taraqqiyot modeli agrarsanoat majmui (ASM) tarmoqlarini rivojlantirishni taqozo qilib, aholining asosiy qismini qishloq xo'jaligi bilan band qilishga olib kelardi.

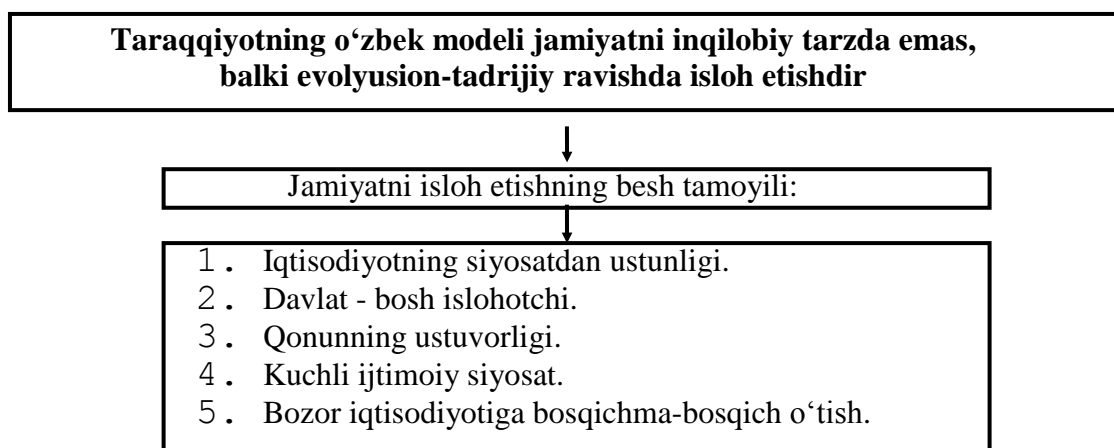
3. Industiral iqtisodiy taraqqiyot modelining samaradorligi Janubiy-SHarqiy Osiyo mamlakatlari tajribasi bilan tasdiqlandi.

4. Taraqqiyotning xizmat ko'rsatish yo'nalishi ham O'zbekistonga qo'l kelishi mumkin edi. Bu yo'ldan borayotgan Evropa mamlakatlaridan YAIMning 67–70% shu sohada yaratiladi. Ba'zi mamlakatlarda bu YAIMning 25% ni hosil qiladi.

⁵³ Umarov B. Globallashuv ziddiyatlari. – T.: "Ma'naviyat", 2006. – 52–58-b.

O‘zbekiston yuqorida sanalgan global va milliy modellarning biron-tasidan voz kechmadi, ulardan foydalandi.

2.1-CHIZMA

O‘zbek modeli tushunchasi, avvalo, O‘zbekistonning mustaqil milliy taraqqiyoti qanday bo‘lishi lozimligini asoslaydigan, uni muayyan maqsadlarga yo‘naltiradigan eng umumiy nazariy xulosalar va mo‘ljallar bilan davlatning belgilangan maqsadlarga erishishga qaratilgan amaliy siyosatining mushtarakligini anglatadi.

Biz qanday jamiyat barpo etmoqlamiz, degan masala Prezidentimizning «O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda» (1997), «O‘zbekistonda demokratik o‘zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo‘nalishlari» (2002), «Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir» (2005) kabi asarlarida ayniqsa o‘zining tugal va mukammal ifodasini topdi. Unda qurilajak yangi jamiyatning ilmiy-falsafiy konsepsiyasi, jamiyat hayotini tubdan isloh etishning navbatdagi strategik vazifalari asoslab berilgan. Ana shu masalalarni bajarish milliy istiqloq g‘oyasining pirovard maqsadlarini belgilaydi va bu maqsadlarga etishga xizmat qiladi.

Bizning bosh strategik maqsadimiz - ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot, bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin demokratik jamiyat barpo etishdir. Bozor iqtisodiyoti, eng avvalo, ko‘pmulkchilikka va ular o‘rtasidagi raqobatga tayanadi. Unda mulkning barcha qonuniy shakllari teng huquqqa ega bo‘lib, bu huquq davlat tomonidan kafolatlanadi.

«O‘zbek modeli»ni bugungi kunda demokratik jamiyat barpo etish muhim o‘ziga xos modeli ekanini dunyoning juda ko‘plab siyosatshunos etakchi olimlari o‘rganmoqda va uni tahlil qilmoqdalar⁵⁴. Masalan, rossiyalik tadqiqotchilar M.S.Gafarli, A.G.Kasaev, germaniyalik L.Levitin, Rossiya Fanlar Akademiyasining akademigi F.Burlatskiy uni yuksak baholashgan.

Mustaqil taraqqiyot yo‘liga chiqqan O‘zbekiston uchun eng asosiy, bosh masala milliy davlatchilik poydevorini barpo etish, mustaqillikning siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy asoslarini yaratish edi. Mazkur masalaga mustaqillikka erishgan barcha mamlakatlar turli

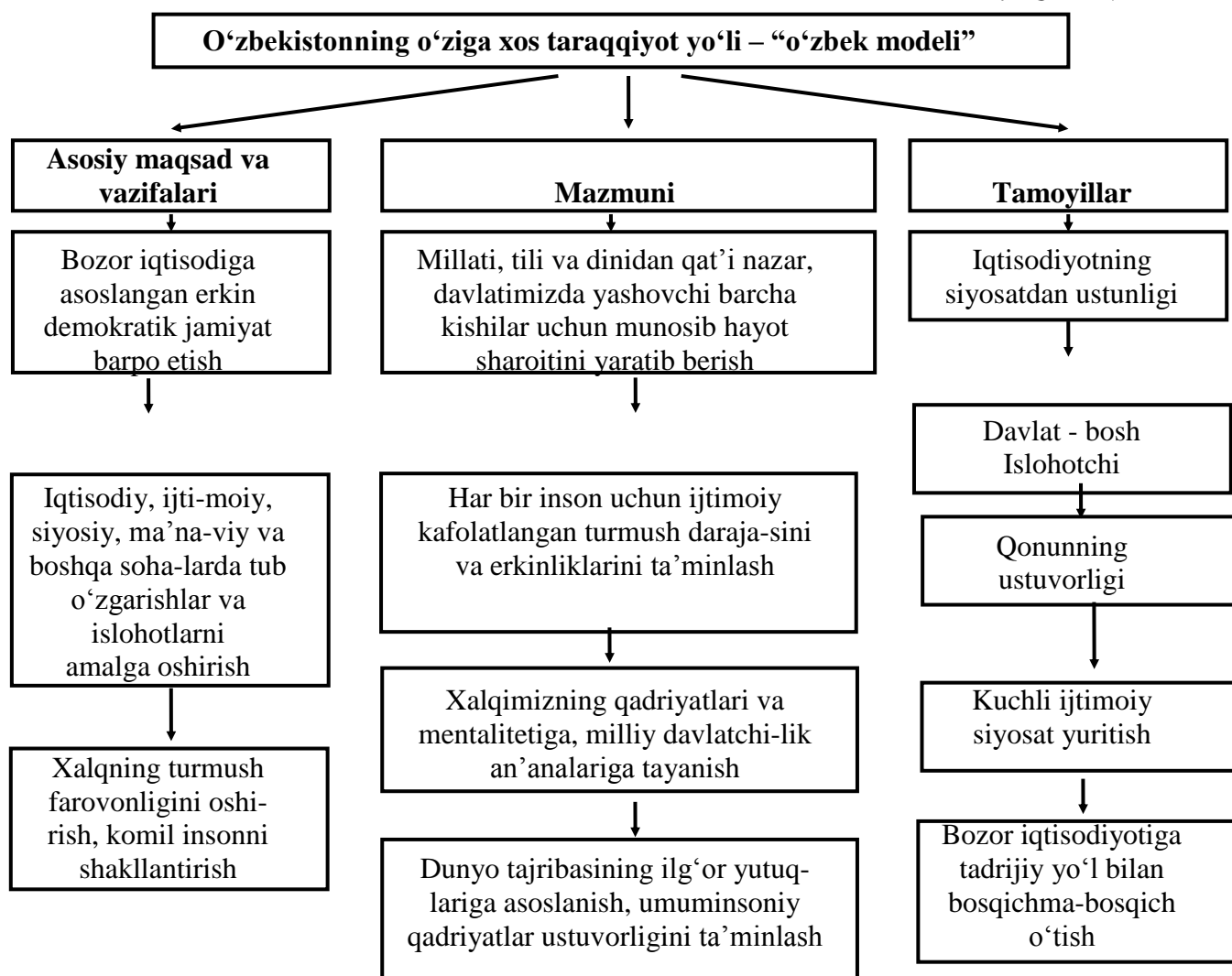
⁵⁴ Qarang: Gafarli M.S., Kasaev A.G.. Rivojlanishning o‘zbek modeli: tinchlik va barqarorlik – taraqqiyot asosi. T.: O‘zbekiston, 2001. –430 b.

Levitin L. O‘zbekiston tarixiy burilish pallasida. T.: O‘zbekiston, 2000. 368-b.

Donald Karlayl O‘zbekiston O‘rta Osiyo, istiqboldagi o‘tmish va hozirgi zamon va boshqalar.

davrlarda duch kelishgan va ular bu masalani turlicha hal etishgan. SHu sababli ilmiy adabiyotlarda ijtimoiy taraqqiyotning «SHved modeli», «Amerika modeli», «Yapon modeli» kabi tushunchalar ishlatilmoqda. Mazkur tushunchalar zamirida muayyan mintaqa yoki mamlakatlar ijtimoiy taraqqiyotida siyosiy-iqtisodiy islohotlarni qaysi yo‘l bilan, qay yo‘sinda amalga oshirilishi bilan bir-biridan farqlanadi.

2.2-CHIZMA

Mamlakatimizda eski ma'muriy-buyruqbozlik tizimining ustunlari bo'lgan hokimiyat va boshqaruv organlari barham toptirildi. Jumladan, Sobiq Kommunistik partiyaning yakka hokimligiga chek qo'yildi. Joylardagi ijroiya hokimiyatining eski tizimi tugatildi.

2.2. Islom Karimovning «O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li» asari hamda uning tarixiy ahamiyati

Bu asar Prezident Islom Karimov tomonidan 1992 yilda yozildi. Asarda O‘zbekiston taraqqiyotining o‘ziga xos yo‘li va demokratik jamiyat qurishning jahon taraqqiyoti tajribasi tahlil qilindi. Jahon taraqqiyotida: 1) Demokratiya va qonunchilik. 2) Mulkchilikning turli shakllari v unga munosabat. 3) YUksak ma’naviyat va madaniyatning rivojlanishi. 4) Xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, jahon hamjamiyatiga kirish masalalari ko‘rsatib berilgan. Asarda Markaziy Osiyo respublikalari ijtimoiy tuzumini o‘zgartirish uchun quydagi masalalarga

e'tibor qaratilgan. 1. Ma'muriy buyruqbozlik tizimidan demokratik, butun jamiyatning tuzilishiga o'tish. 2. Mulkchilikning begonalashuvi: rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish. 3. Totalitar, aqidaparastlik mafkurasidan hurfikrlilikka, ko'ppartiyaviylikka, umuminsoniy ma'naviyatga amal qilish. 4. Jahon hamjamiyatiga kirib borish. Umuman, bu asarda demokratik huquqiy davlat va O'zbekistonni 125 mamlakat (bugungi kunda esa 170 ga yaqin)tan olganligi, 40 dan ortiq davlat bilan diplomatik aloqalar o'rnatilganligi bayon etilgan. O'zbekiston BMTga 1992 yil 2 martda qabul qilinganligi ko'rsatilgan. Umuman, bu asar 5 qism, bo'limlarni o'zida ifoda etadi. Bular:

1. O'z yo'limizning shart-sharoiti va zaminlari.
2. O'zbekiston demokratik va itimoiy adolat jamiyati.
3. Milliy manfaatlar ustuvorligi va teng huquqli hamkorlikka asoslangan tashqi siyosat.
4. Ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini qurish – mustaqil O'zbekiston ichki siyosatining negizlari.
5. Mustaqil O'zbekistonni rivojlantirishning ma'naviy-axloqiy negizlari.

Umuman, ana shu asar Prezidentimiz tomonidan yozilgandan so'ng O'zbekistonda demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini qurishning huquqiy asoslari va tamoyillarini qabul qlish bilan birga, unda O'zbekistonning o'ziga xos xususiyatlari har tomonlama asoslab berildi. SHu asar yozilgandan so'ng jamiyatimizda siyosiy hayotning barcha sohalari, davlat va jamiyat qurilishini erkinlashtirish jadallik bilan olib borilmoqda. Bizningcha, mazkur asarning tarixiy ahamiyati benihoya katta bo'lib, bu O'zbekiston fuqarolarining mustaqil taraqqiyot yo'lidan sobitqadamlik bilan rivojlanib borishining siyosiy va iqtisodiy yo'nalishlarini belgilab berdi. Xalqimiz o'zining nimalarga qodir ekanligini isbotlamoqda. Haqiqatan ham Prezidentimiz ta'kidlaganidek, «O'zbek xalqi hech qachon hech kimga qaram bo'lmaydi». Men bu asarning tarixiy ahamiyatini shu boisdan ham beqiyos deb bilaman.

Prezident Islom Karimovning «O'zbekiston -- bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li» asarining tarixiy ahamiyati. Mazkur asar 9 bo'limdan iborat, ushbu asar 1993 yilning avgust oyida yozilgan. Asar bozor munosabatlariga o'tishda o'xshashi bo'lmagan, betakror yaxlit andozalarni ishlab chiqish, o'zimizga xos yo'lni tanlab olish haqida batafsil ma'lumot beradi. Asarning dastlabki qismida totalitar tuzum oqibatlarini chuqur tahlil qilingan. SHundan kelib chiqib, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini barpo etishda respublikamizning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga oladigan, uning o'tmishi, hozirgi kuni va kelajakdagi taraqqiyotiga to'la-to'kis mos keladigan mutlaqo yangi andoza zarurligi talqin etilgan. Eng muhimi, bizning bozor iqtisodiyotiga asoslangan davlat qurishdan boshqa yo'limiz yo'qligi aytiladi. Bu yo'l 3 tarkibiy qismdan iborat:

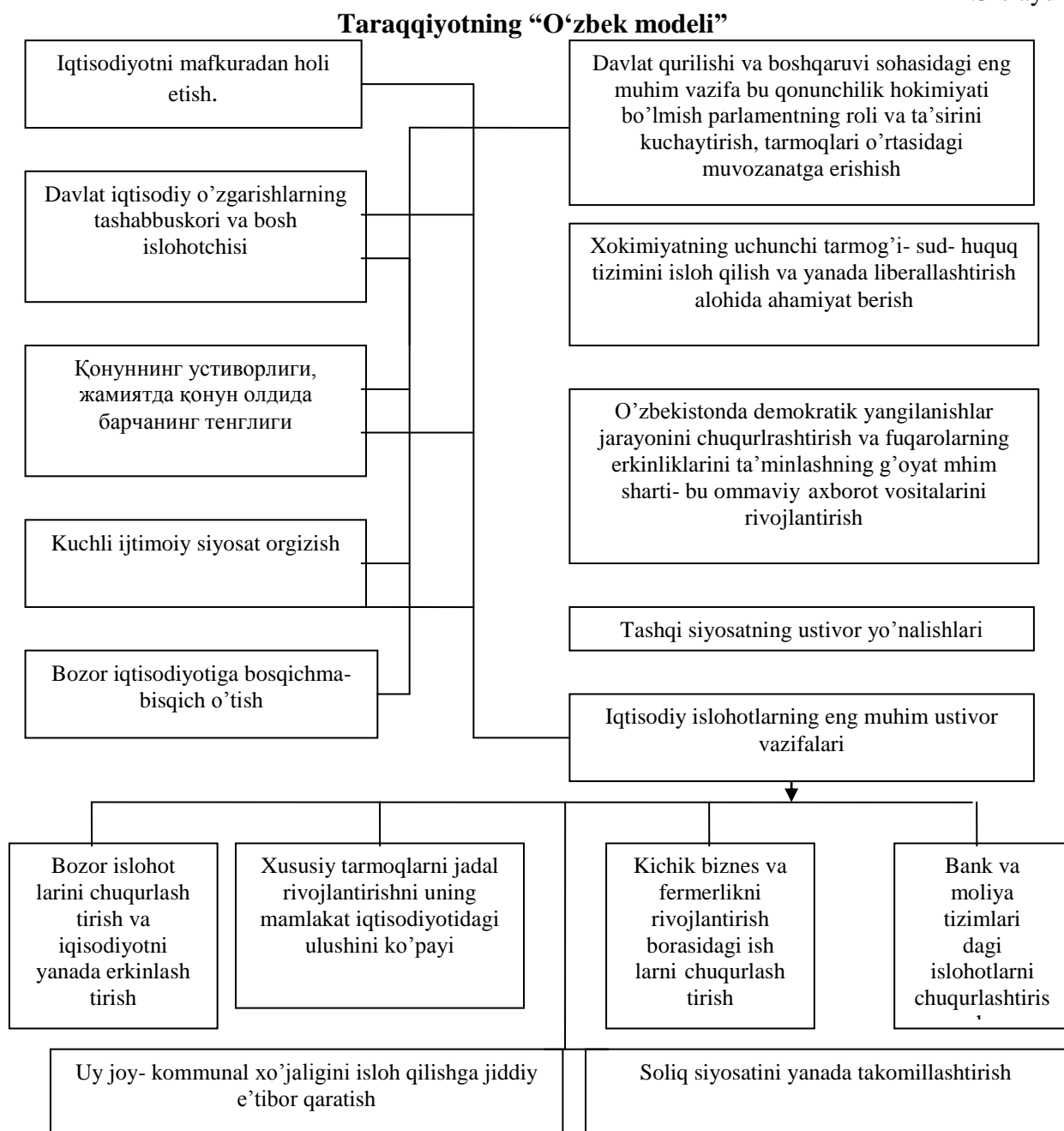
1. Ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti milliy andozasi mohiyatining tavsifi.
2. Qat'iy markazlashtirilgan ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan xo'jalik yuritishning bozor munosabatlariga asoslangan yo'liga o'tishning eng muhim prinsiplari.
3. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning, tenglikdan chiqib ketishning, barqarorlik va muhim ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashning aniq yo'nalishlari.

Asardagi 9 ta muhim masalalar quyidagilardir:

1. O'tmishdan qolgan meros va iqtisodiy islohotlar zaruriyati.
2. O'z istiqloq va taraqqiyot yo'limizni belgilab beruvchi shart-sharoitlar mavjudligi.
3. Iqtisodiyotni mafkuradan xoli etish- demokratik va bozor o'zgarishlarining asosi (mulkchilik munosablari) ekanligi ko'rsatib o'tilgan.
4. Davlat-iqtisodiy o'zgarishlarning tashabbuskori va bosh islohotchisi.
5. Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish-iqtisodiy islohotlar yo'lining negizi.
6. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni huquqiy ta'minlash.
7. Kuchli ijtimoiy siyosat-iqtisodiy o'zgarishlar kafolati.
8. Tashqi iqtisodiy faoliyat-jahon iqtisodiyotiga yaqinlashuv yo'lida.
9. Iqtisodiy islohotning asosiy ustuvorliklari va yo'nalishlari.

Prezidentimizning ushbu asari ayni vaqtda yozilgan bo‘lib, O‘zbekistonning bozor islohotlari asosida rivojlantirishning o‘ziga xos muhim qonuniyatlari ishlab chiqilganligi bilan ahamiyatlidir.

2.3-slayd

2.3. Dunyoviy davlat qurishda «O‘zbek modeli»ning jamiyat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma’naviy hayot sohalarida namoyon bo‘lishi

Dunyoviy va milliy davlatchilik tushunchalari. O‘zbekistonda huquqiy demokratik davlat qurishning asosiy vazifalari. Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlar jahon maydoniga chiqishda ular **dunyoviy davlat** qurish yo‘lidan borganligi bilan xarakterlanadi. Aslida 1) **dunyoviy davlatchilik**, 2) **milliy davlatchilik** va 3) **islom davlatchiligi** tushunchalari mavjud bo‘lib, ularning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud.

1. Dunyoviy davlat tushunchasi, avvalo, demokratiyaning muhim umumjahon e'tirof etgan asosiy tamoyillariga asoslanadi. Bu tamoyillar:

1. Erkin va adolatli saylovlar.
2. Ochiq va hisobot beruvchi hukumat.
3. Inson huquqlarining ustuvorligi.
4. Hokimiyat organlarining saylanib qo'yilishi.
5. So'z, matbuot va vijdon erkinligining Konstitutsiya va qonunlar bilan kafolatlanishi.
6. Qonun ustuvorligi.
7. Fuqarolarning siyosiy va iqtisodiy huquqlari mavjudligi va tengligi.
8. Tayinlash yo'li bilan shakllangan davlat organlarining saylab qo'yiladigan organlari oldida hisob berib turishi.
9. Ko'ppartiyaviylik tizimining mavjudligi.
10. Umummilliy masalalarning hal etilishida referendumlarning o'tkazilishi.
11. Mulk shakllarining xilma-xilligi va ularning tengligini kafolatlovchi qonunlarning mavjudligi.
12. Siyosiy muholifatning ochiq faoliyat ko'rsatishi.
13. Jamiyatda xilma-xil fikrlarning, plyuralizmning mavjudligi va h.k.

Demak, dunyo mamlakatlari dunyoviy davlat qurishda 1)dan demokratiya va qonunchilikka rioya qilgan, 2) mulkchilikning xilma-xil shakllarini keng yo'lga qo'ygan, 3) ma'naviyat, madaniyatga e'tibor qaratgan, 4)dan dunyo hamjamiyati bilan aloqa bog'laganlar. Agar shu jihatlarga e'tibor beradigan bo'lsak, O'zbekiston dunyoviy davlat qurish yo'lidan bormoqda. Lekin bunda albatta Prezidentimiz belgilab bergan tamoyillar shundan dalolat beradiki, **Milliy davlatchilik** xususiyatlari bilan ham bevosita bog'liqdir.

2. Milliy davlatchilikda: 1)dan milliy xususiyatlarni e'tiborga olish lozim. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda birinchi tamoyilga ko'ra o'zbek xalqining o'ziga xosligi, uning boy tarixiy an'analari, davlat boshqaruvi, o'ziga xos fikrlash tarzi qadimgi davrlardan rivojlanib kelganligi, ya'ni mentalitetini hisobga olish lozim. 2) Albatta islom dini qadriyatlarini nazarda tutish kerak, bu o'tmish islom madaniyati bilan bog'liqdir. 3)dan O'zbekistondagi demografik vaziyatni, ya'ni aholi va bolalarning boshqa mintaqalarga nisbatan boshqacha ekanligi, bolaparvar inson ekanligi xususiyatlarini inobatga olish. 4)dan O'zbekistonning qulay geosiyosiy makonda joylashganligi, SHarq G'arbni bog'lovchi darvoza ekanligini hisobga olish. 5) dan O'zbekistonda 120 dan oshiq milliy etnik xalqlarning istiqomat qilishini hisobga olish. 6)dan O'zbekistonning o'ziga xos iqlimi, tabiiy sharoitlarini hisobga olish. 7) O'zbekiston etarli salohiyatga ega bo'lgan jamiyat va davlat ekanligini hisobga olish.

3. Islom davlatchiligida din davlat siyosati darajasiga ko'tariladi. Bunga bir qancha arab va islom davlatlarini misol qilib keltirish mumkin.

Albatta O'zbekiston o'z milliy davlatchiligini rivojlantirib, dunyoviy davlat qurish yo'lidan borishda yuqorida aytilgan asosiy elementlarga e'tibor beribgina qolmay, o'z oldiga qo'ygan vazifalarni, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy sohalarida belgilab olish imkoniyati mavjud bo'ladi.

1. Prezident Islom Karimov «O'zbek modeli»ni 1992-93 yillarda o'zining «O'zbekistonning o'z ictiqolol va taraqqiyot yo'li», «O'zbekiston-bozor munosabatlariga o'tishning o'z yo'li» asarlarida ilmiy jihatdan asoslab berdi. Prezidentimiz har bir mamlakat o'ziga xos «o'tish davri»dan borib, islohotlarni amalga oshirishi mumkinligini aytgan edi. Bu modellar klassik (an'anaviy) asosda kechishi mumkin. Bunda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish bir necha yillar, hatto asrlarni o'z ichiga olgan.

Umuman «O'zbek modeli» bugungi kunda o'zini to'la oqlamoqda va bu model asosida iqtisodiyotda, siyosatda, ma'naviyatda katta muvaffaqiyatlarga erishilmoqda.

O'zbekistonning mustaqil taraqqiyot yo'li bo'lgan «O'zbek modeli» mamlakatimizning ijtimoiy taraqqiyot dasturi bo'lib, bu dastur ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy islohotlarning g'oyaviy-nazariy negizini tashkil etadi. Mazkur islohotlar mustaqillik yillarida bir nechta bosqichlarni bosib o'tadi. Jumladan, islohotlarning dastlabki bosqichida eski ma'muriy-

buyruqbozlik tizimi tugatildi va milliy davlatchilikning siyosiy-huquqiy poydevori barpo etildi. Keyingi bosqichda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning huquqiy asosi yaratildi, iqtisodiyotning barqarorlashuviga erishildi. Islohotlarning navbatdagi bosqichida davlatimiz rahbari I.A.Karimovning «O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda» nomli dasturiy asarida belgilab berilgan **olti ustuvor vazifalar** amalga oshirila boshlandi. Bu vazifalar quyidagilardan iborat:

1. Mamlakat siyosiy, iqtisodiy hayotini, davlat va jamiyat qurilishini yanada erkinlashtirish;
2. Jamiyat ma’naviyatini yanada yuksaltirish;
3. Jamiyatimiz kelajagini belgilab beruvchi kadrlar siyosati;
4. Xalq turmush darajasining izchil va barqaror o‘shishi, aholini yanada kuchli ijtimoiy himoya qilish;
5. Iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlarni ta’minlash;
6. Jamiyatdagi barqarorlik, tinchlik, millatlar va fuqarolararo totuvlikni, sarhadlarimiz dahlsizligini, mamlakatimiz hududiy yaxlitligini ta’minlash;⁵⁵

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Demokratik jamiyat qurishda turli xil modellarni bayon eting?
2. “O‘zbek modeli”ning o‘ziga xosligi nimalarda?
3. Prezident Islom Karimovning “O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li” asarining tarixiy ahamiyatini gapirib bering?
4. “YAngi uy qurmay turib, eskisini buzmay” konsepsiyasining g‘oyaviy mazmuni nimalarni anglatadi?
5. Dunyoviy davlatning konstitutsiyaviy-huquqiy ta’rifi va milliy davlatchilik tushunchalarini izohlab bering?
6. O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurilishi jarayonida inson erkinligi, huquqlari va manfaatlarining ustuvorligi nimalarda namoyon bo‘ladi.

3-MAVZU. O‘ZBEKISTONDA DEMOKRATIK JAMIYAT BARPO ETISHDA «O‘TISH DAVRI»NING ZARURLIGI VA UNING XUSUSIYATLARI

3.1. O‘tish davri tushunchasi, uning mohiyati va umumiy qonuniyatlari

O‘tish davri ijtimoiy-siyosiy fanlar mavzulari tizimidagi dolzarb masalalar qatorida turadi. Chunki, mamlakatlar o‘zlarining yuksak taraqqiyot darajalariga ma’lum oraliq bosqichlarini bosib o‘tmasdan erisha olmaydilar. Ana shu «oraliq» bosqichni o‘rganish nafaqat nazariy, shuningdek amaliy ahamiyatga ham egadir. Ammo, u mustaqil mavzu sifatida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy adabiyotlarda ilmiy jihatdan juda kam o‘rganilgan. Buning asosiy sababi, uning aniq «mezoni»ni va boshlanishi nuqtasi bilan «poyoni» (oxirgi muhlati) masalasini aniq belgilash murakkabligicha qolmoqda. Bundan tashqari ba’zi olimlar, jamiyat taraqqiyoti to fuqaroviy jamiyat darajasiga ko‘tarilguncha, faqat «o‘tish davri»ni o‘z boshidan kechiradilar, u uzluksiz jarayon, - deb hisoblasa, yana birlari «o‘tish davri»ning muhlati va mohiyatidan ko‘ra, undagi jarayonlarni o‘rganish «muhimroq» - ekanligini ta’kidlaydilar. Xullas, O‘zbekistonda demokratik jamiyatga o‘tish davri ham mukammal o‘rganishga ehtiyoj etilib keldi. Chunki, uning boshlanishi va oxirgi «poyoni»ning mezonlarini aniqlamasdan turib, jamiyat hayotida sodir bo‘ladigan yoxud sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan jarayonlar haqida aniq konseptual g‘oyalarni ishlab chiqish ham mumkin emas. Bu jarayonlar nega turli mamlakatlarda turlicha sodir bo‘ladi? Ularning muhlati nega har bir davlatda turli xil vaqtlarda davom etadi? O‘tish davrida kuchlar nisbati qanday holatda bo‘ladi? degan savollarga javobni faqat demokratik jarayonlar bilan hamohanglikda mustaqil mavzu sifatida o‘rganish orqaligina

⁵⁵ Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda. -T.: O‘zbekiston. 1999. 15-19 betlar.

javob berish mumkin bo‘ladi. Bu jarayon barcha mamlakatlar uchun xosdir. Chunki jahonning eng taraqqiy etgan mamlakatlari ham uni o‘z boshidan kechirmoqdalar.

Shu ma’noda uni o‘rganish bugun «o‘tish davri»ni o‘z boshidan kechirayotgan O‘zbekiston uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga egadir. Negaki, uni o‘rganish biz qurayotgan jamiyatda sodir bo‘ladigan jarayonlar darajalari to‘g‘risida aniq tasavvurlarga va unga etib borish yo‘llarini aniqlash imkonini beradi.

O‘tish davri barcha davlatlarning yuksak taraqqiyotiga erishish uchun xos bo‘lgan jarayonida sodir bo‘ladigan o‘ziga xos «oraliq» muhlat hisoblanadi.

U har qanday davlat uchun umumiy qonuniyatdir. Chunki davlatlar vujudga kelishi bilanoq, birdaniga yuksak taraqqiyot darajasiga ko‘tarila olmaydi, balki har bir davlat eng avvalo, shakllanadi va ma‘lum tarixiy taraqqiyot bosqichlarini o‘z boshidan o‘tkazadi. Ma‘lumki, har bir davlatning vujudga kelish, rivojlanish va yuksak darajasiga ko‘tarilish jarayonlari olimlar tomonidan o‘rganilgan va bugungi kunda o‘rganish davom etmoqda.

Aslida o‘tish davri nazariyasi deganda nimani tushunmoq kerak? O‘tish davri u haqidagi turli qarashlar tizimi hisoblanadi. Ular asosida umumlashgan nazariyalar shakllanadi. Qarashlar turli-tuman, hatto ular bir-biriga qarama-qarshi bo‘lishi ham mumkin. Eng muhimi ularni tahlil qilish asosida ilmiy xulosalar ishlab chiqiladi. Xulosalarning ilmiyligi esa ularning moddiy kuchga aylanishida o‘z ifodasini topadi. YA’ni, o‘tish davri haqidagi nazariy qarashlar real hayotda o‘z ifodasini topsa, amaliyotda o‘z samarasini bersagina, ilmiy xulosa darajasiga ko‘tariladi. Ana shu ma’noda ham o‘tish davri nazariyasi deganda, mamlakatlarning ma‘lum bir ijtimoiy taraqqiyotdan ikkinchisiga o‘tish uchun zarur bo‘lgan oraliq bosqichlar natijasi haqida shakllangan qarashlar tizimi tushuniladi.

Berilayotgan bu ta’rif o‘tish davrining mohiyatini o‘rganish asosida shakllangan qarashlar natijasi o‘laroq, yuzaga keldi. O‘tish davri haqida turli-tuman fikrlar bo‘lishiga qaramasdan uni bir tizimga keltirish, umumlashtirish asosida shakllangan ta’riflar bugungi kungacha deyarli uchramayotganligi sababli, «o‘tish davri nazariyasi»ga yuqorida berilayotgan ta’rifni boshqalari bilan taqqoslash imkoniyati ham cheklanganligini nazarda tutish lozim.

S.Abduxoliqovning fikricha, «ijtimoiy-taraqqiyot bir tamaddundan ikkinchi tamaddunga o‘tish, birinchi namunadagi madaniy borliqdan ikkinchi namunadagi madaniy borliqqa o‘tib o‘tish tarzida yuz beradi».

Totalitar tizimdan demokratik jamiyatga o‘tish qaysi sohada bo‘lishiga qarab, uning ma’no-mazmunini aniqlash mumkin bo‘ladi. Demokratik taraqqiyot bosqichiga o‘tish, uning muqarrarligini hisobga oladigan bo‘lsak, uning zarurligini inkor etib bo‘lmaydi. Chunki jamiyat ham inson kabi yuzaga kelganidanoq yuksak kamolot darajasiga ko‘tarila olmaydi, balki ma‘lum bosqichlarni bosib o‘tishi zarur bo‘ladi. Hamma masala ana shu bosqichlarning o‘ziga xosligini, ularda mavjud bo‘ladigan muammolar ko‘lamini aniqlash va hal qilish mexanizmlarini ishlab chiqish bilan bog‘liq. Ammo, bu jo‘n, oson ish emas. Chunki jamiyatning bir bosqichdan ikkinchisiga o‘tishi o‘z ichiga keng ko‘lamdagi vazifalarni hal etishni qamrab oladi. Ularni amalga oshirishda nafaqat **ob’ektiv**, ayni paytda **sub’ektiv omillarini** ham hisobga olish zarur. Ularning o‘tish davridagi vazni o‘zaro bog‘liq holda kechadi. SHuning uchun ham o‘tish davri haqida fikr yuritganda, gap faqat jamiyatning demokratik tamoyillar tizimiga o‘tishi bilan cheklanmasdan, balki ungacha jamiyatlar bir bosqichdan ikkinchisiga o‘tishi uchun zarur bo‘lgan «**oraliq**» ham nazarda tutilmoqda.

Albatta, masalaga bunday yondashuv vujudga kelishi, ular o‘rtasidagi kurashlar va u yoki bu sinf hukmronligining o‘rnatilishidan iborat bo‘lgan formatsion yondashuvdan xoli bo‘lib, u jamiyat taraqqiyotiga sivilizatsion yondashuvni talab etadi. YA’ni, **jamiyatning bir bosqichdan ikkinchisiga o‘tishi inson turmushida, uning tafakkurida, jamiyatning moddiy, siyosiy va ma’naviy-ma’rifiy hayotida sodir bo‘ladigan o‘zgarishlar darajalarining markazini aniqlash va mezonlarini belgilash g‘oyasi turadi.**

Bugun, umuman, davrga, shu jumladan o‘tish davriga qarashlar tubdan o‘zgardi, ular mazmunan zamonamizning o‘ziga xos qadriyatlariga asoslangan. Professor I.Ergashev to‘g‘ri ta’kidlaganidek, «Bugun davrga qarash o‘zining mazmuni va mohiyatiga ko‘ra, an’anaviy

yakka mafkuraviy qarashdan tubdan farq qiladi. Mustabid tuzumning emirilishi bilan davrni siyosiy qilish, mafkuralashgan mazmuniga va harakteriga barham berildi»⁵⁶. **Demak, «o'tish davri»ni bir tomonlama emas, balki uni siyosiy, falsafiy, iqtisodiy va ma'naviy-ma'rifiy sohalarini o'zida mujassamlashtirgan tushuncha sifatida qarash va shu yo'nalishda tahlil qilish to'g'ri bo'ladi.**

Ana shunday qarashlarning majmuasigina o'tish davrining mohiyatini o'zida to'la ifodalaydi. Albatta, o'tish davri - nimadan nimaga yohud qaysi jamiyatdan yana qaysi biriga o'tilishi haqida gap borishi masalasi dunyo olimlari diqqatida turganligini ham ta'kidlash lozim bo'ladi. Ayniqsa, jamiyat taraqqiyoti bosqichlariga formatsion yondashuv (yuqorida ta'kidlanganidek) barham topgan bugungi kunda bu masalaga aniqlik kiritish maqsadida turli konsepsiyalarni ilgari surishga e'tibor ham kuchaymoqda.

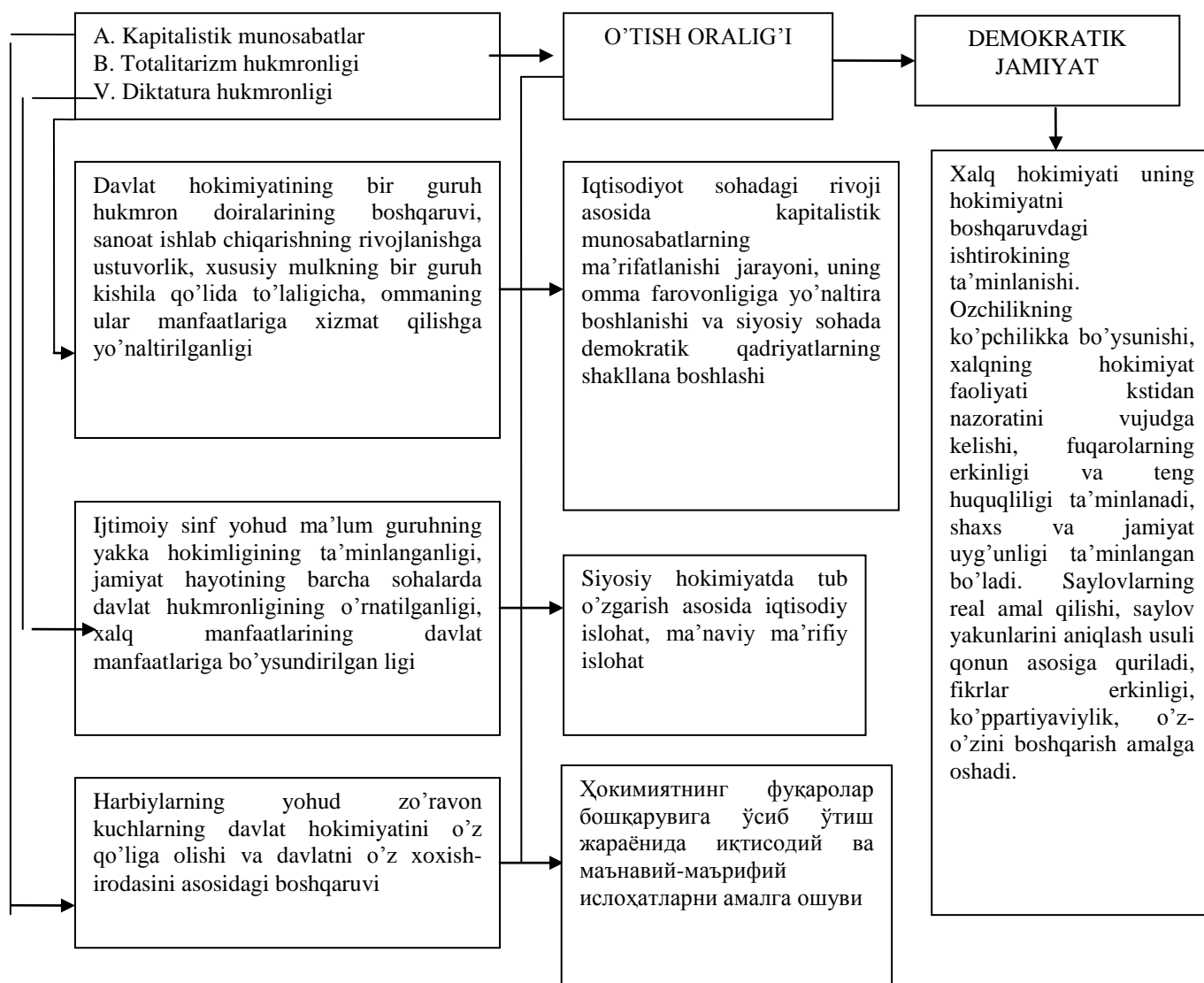
O'tish davri tushunchasi, uning mohiyati, umumiy qonuniyatlari va turli shakllari. **“O'tish davri” mustaqil mavzu sifatida ilmiy adabiyotlarda** kam o'rganilgan bo'lib, uzoq kechishi yoki qisqaligi bilan xarakterlanadi. Turli mamlakatlarda turlicha kechadi. Buning sababi mazkur mamlakatlarning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy holatlari bilan bog'liqligidir. O'tish davri barcha davlatlar taraqqiyoti uchun umumiy qonuniyatdir. Chunki davlatlar vujudga kelishi bilanoq yuksak taraqqiyot darajasiga birdan ko'tarila olmaydi, avval shakllanadi, ma'lum bosqichlarni bosib o'tadi. O'tish davri-bir ijtimoiy tuzumdan ikkinchi bir ijtimoiy tuzumga o'tish murakkab jarayon bo'lib, u ma'lum bir qonuniyatlar asosida yuz beradi. O'tish davriga munosabat masalasini germaniyalik olim Leonid Levitin shunday yozadi: “Odatda o'tish davri” islohiy so'zlarini aynan tushunib, uni o'tmish va kelajak oraliqidagi bugun deb o'ylaydilar. “O'tish davrining paydo bo'lishida bunday qarashlarga ko'ra o'tmish- sabab, kelajak esa maqsad tarzida voqea bo'ladi”. Demak, **birinchidan**, “o'tish davri” “oraliq” ma'nosini anglatmaydi. Bu olimning yana bir fikricha, “Tabiiyki, o'tish davrlar turli xildagi tartibsiz jarayonlar, mavhumotli inkor sodir bo'lmoqda. Bu o'z navbatida ular hayotida ayrim holatlarda katta fojeali holatlarni keltirib chiqarishi mumkin”. **Ikkinchidan**, feodalizm munosabatlari sharoitida yashayotgan mamlakatlarga “chetdan” demokratik jarayonlarni “eksport” qilib bo'lmaydi. **Uchinchidan**, “o'tish davri” ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy tuzum emas, balki mamlakatlarning ularga o'tish uchun zarur bo'ladigan zaminlarni shakllantirishga ketadigan oraliq bosqich hisoblanadi. **To'rtinchidan**, “o'tish davri” qancha turli xil bo'lmasin bari-bir barcha ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tuzumlar uchun zarurdir.

Demokratik jamiyatga o'tish deganda mamlakatlarning turli tuzumlardan demokratik tamoyillar asosida rivojlanishi uchun vujudga keltiriladigan imkoniyatga ketadigan oraliq vaqt tushuniladi. “Oraliq” vaqtning boshlanishi poyoniga etishi muhim ahamiyat kasb etadi. O'tish davrida yangi davlatchilik paydo bo'lib, uning taraqqiyoti quldorlik, feodal, kapitalizm, sotsializm kabi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga o'tishi uchun ham zarur bo'ladi. O'tish davrining, ya'ni bir tuzumdan ikkinchi bir ijtimoiy tuzumga o'tishi qonuniyat bo'lishi bilan birga, **u turlicha ko'rinishlarga ega ham bo'ladi. Umumiylik, o'ziga xoslik, oraliq holatlari bilan belgilanadi.** Demak, o'tish davrida mamlakatni sun'iy ravishda jadallashtirmaslik kerak, kuch ishlatish, zo'ravonlik ketmaydi, siyosiy hokimiyatning to'la ta'minlanganligi bilan emas, balki xalq farovonligi bilan belgilanadi. **“O'tish davri”ning 3 ta asosiy «modeli»** rivojlangan mamlakatlarda shakllangan: **1) Klassik o'tish davri (an'anaviy) yo'l. 2) Inqilobiy yo'l (revolyusiya orqali).** Bunga sobiq SSSRni misol keltirish mumkin. **3) Evolyusion yoki bosqichma-bosqich yo'l hisoblanadi.**

Demak, agar biz hozirgi mustaqil **O'zbekistonimizga** qiyos qiladigan bo'lsak, mamlakatimizda o'tish davrining murakkab kechayotganligining sabablarini, uning ma'lum bir qonuniyatlar asosida yuz berishi tabiiy holat deb bilamiz va biz ana shu **uchinchi evolyusion, ya'ni bosqichma-bosqichlik yo'lini tanladik.**

⁵⁶ Ergashev I. Taraqqiyot falsafasi. T.: Akademiya, 2000, 59-bet.

Demokratik jamiyatga o'tish

Jumladan, Amerikalik sotsiolog Deniel Bell o'tish davridan keyingi ijtimoiy taraqqiyotni quyidagi uch bosqichga bo'ladi:

1. Agrar jamiyat.
2. Industrial jamiyat.
3. Industrial yoki axborotlashgan jamiyat.

Uning jamiyatni klassifikatsiyalashtiruv (tizimlashtirish)i zaminida, jamiyatning ishlab chiqarish texnologiyasi, ishlab chiqarishga samarali ta'sir o'tkazishni belgilovchi xizmat ko'rsatish, maishiy hayot va turmush turadi, uning fikricha, **bugun dunyodagi ko'pgina mamlakatlar industrial jamiyatdan informatsion jamiyatga o'tish holatida**⁵⁷ ... Ba'zi bir Evropalik olimlar industrial va postindustrial jamiyat bilan bir qatorda, «**YAngi**» jamiyat P. Draker, «**Post zamonaviylashgan**» jamiyat, jifslashtirib, undan keyin **yangi industriallashgan jamiyat** Dj. Gelbreyt, undan keyin «**rivojlangan**» jamiyat va xokazo.

⁵⁷ Qarang: Voprosy filosofii. 3-son, 2001 yil, 6-b.

Umuman, ularning nazariyalarida insonning jamiyatdagi roli va o'rnini, yana birlarida esa o'tish davrida demokratiyaga oid bilim va texnika taraqqiyoti ta'sirida sodir bo'lgan o'zgarishlarni o'zida mujassamlashtirgan⁵⁸.

YUqoridagi ko'rsatilgan olimlarning fikrlarini umumlashtirgan holda aytish mumkinki:

birinchidan, jamiyat qanday nomlanishidan qat'i nazar, o'z taraqqiyotida biridan ikkinchisiga o'tish bilan bog'liq bo'lgan jarayon asosida rivojlanadi;

ikkinchidan, bir taraqqiyot bosqichidan ikkinchisiga o'tishdagi asosiy ko'rsatgich moddiy omil emas, balki odamlarning turmush sharoitlaridagi bo'ladigan o'zgarish hisoblanadi.

O'tish davrini faqat moddiy omillar darajalari bilan bog'lash - uning mohiyatini to'liq ifodalamaydi. SHunga ko'ra, sodir bo'ladigan ijobiy yohud salbiy o'zgarishlarga ta'sir o'tkazuvchi siyosiy omillarning rolini aniqlash masalasi ham muhimdir.

Jamiyatda bo'ladigan har qanday o'zgarishlar iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy sohalarining uzviyligi xolatida qaralgandagina, o'tish davrining mohiyatini tushunish mumkin bo'ladi: o'tish davri mamlakatlar taraqqiyotining bir ijtimoiy-iqtisodiy bosqichdan biri ikkinchisiga o'tishi umumiy qonuniyat bo'lishi bilan birga, ularning har birida o'tish jarayoni ham turlicha namoyon bo'ladi. Barchasiga xos bo'lgan asosiy umumiylik eskisining taraqqiyot ehtiyojlariga javob bera olmaganligi oqibatida, yangi bosqichga o'tish zaruriyatini keltirib chiqarishi bilan bog'liq. SHu ma'noda, o'tish davridagi bosh yo'nalish «orqaga qaytish» emas, balki «oldinga» yurish, pastdan yuqoriga ko'tarilish yoki oldingi darajaga qaraganda yuksalish, rivojlanish demakdir.

Eski tuzumni saqlab qolish yo'lidagi turli urinishlar, qon to'kishlar, xalq boshiga tushadigan turli fojealarga qaramasdan, ularning qaysi darajada sodir bo'lishidan qat'i nazar, bari-bir o'tish davrining bosh yo'nalishi o'zgarimas bo'lib qolaveradi. SHu ma'noda Leonid Levitinning quyidagi fikriga qo'shilish mumkin. «**Postkommunistik o'tish davri** – o'tish davrining ko'rinishlaridan biridir, xolos. Insoniyat tarixida bunday davrlar ozmuncha yuz bermagan. Ular o'zaro bir-biridan qanchalar salmoqli tafovutlar bilan farq qilmasin, biroq asosiy ma'nolari bitta – jamiyatni uning iqtisodini, siyosatini, uning madaniyatini zamonaviylashtirish»⁵⁹ – deb yozadi. Ammo, ana shu «Zamonaviylashtirish»ni qaysi o'lchov mezonidan kelib chiqmoq kerak, - degan savolga javob topish zarur bo'ladi. Zero, «zamon» o'zgaruvchan, shiddat bilan oldinga intiluvchi jarayon xolos. Masalaga ana shu nuqtai nazardan qaraladigan bo'lsa, o'tish davrining tamom bo'lish mezonlari mavjudmi yoki «zamon» kabi to'xtovsiz jarayon hisoblanadimi? - degan savollar yuzaga kelaveradi.

Aslida, yuqorida bizning unga bergan ta'rifimizda uni davlat taraqqiyotining bir ijtimoiy-iqtisodiy tuzumdan ikkinchisiga o'tish uchun zarur bo'ladigan alohida bosqich ekanligi haqidagi konseptual g'oyamizga muvofiq o'tish davri shu ma'noda ham alohida bosqichdir. Albatta, u ma'lum muhlatdan keyin o'z poyoniga etadi va jamiyat ilgarigiga qaraganda yangi taraqqiyot bosqichida yashay boshlaydi.

Biz ana shunday jarayonni aniq tasavvur qilishimiz va tushunishimiz zarur bo'ladi. Aks holda, insoniyat o'z boshidan o'tish davrini o'tkazish bilan yashaydi va bu oxiri yo'q bo'lgan jarayon, degan noto'g'ri xulosa kelib chiqadi.

Mustaqillik tufayli O'zbekistonning totalitarizmdan asta-sekin demokratik jamiyat tomon o'tishining o'ziga xos xususiyatlari ham bundan istisno emas, albatta. Ammo, jamiyat erishgan yutuqlar asosida taraqqiy qilish jarayonining imkoniyatlarining tugashi, uning o'sib kelayotgan ehtiyojlarni qondirishga qurbi etmay qolishi, jamiyatni yangi pog'onaga ko'tarish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Demak, **birinchidan**, o'tish davrini jamiyat o'zi erishgan imkoniyatlar asosida rivojlanishning tugashi, o'sib kelayotgan ehtiyojlarning qondirolmay qolishdan boshlab, undan yuqori bo'lgan imkoniyatlarni yuzaga kelishigacha bo'lgan muhlat bilan belgilash mumkin.

⁵⁸ O'sha joyda. 8-son, 2001 y., 14-bet.

⁵⁹ Qarang: Voprosy filosofii. 3-son, 2001 y., 53-bet.

Ikkinchidan, bir ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy tuzumdan ikkinchisiga «o'tish davri» yoki aniqrog'i, «oraliq» bosqichining muhlati ana shu yangi yuzaga kelgan taraqqiy qilish jarayoni namoyon bo'lishi bilan tugaydi.

Uchinchidan, insoniyat faqat «o'tish davri» bilan yashamaydi, balki uning boshlanishi bo'lganidek poyoni ham mavjuddir. Xuddi ana shu «poyoni» taraqqiyot darajalarini yoki tuzumlarning birini ikkinchisi bilan farqlash imkonini beradi.

«O'tish davri» haqida fikr yuritganimizda shuni alohida ta'kidlash lozimki, fuqarolik jamiyatigacha bo'lgan barcha tuzumlarning insonlar manfaatlari va ehtiyojlarini to'la qondira olmasligi bois, ularning birinchisidan ikkinchisiga ob'ektiv ravishda o'tishi uchun ehtiyojni yuzaga keltirib turadi. Bu o'z navbatida yangi tuzumga o'tish davrini boshlab beradi.

Ammo, demokratik tamoyillar asosiga qurilgan yangi jamiyatga o'tish bir qator o'ziga xos xususiyatlar bilan farqlanadi. Ular quyidagilardir:

Birinchidan, ayrim mamlakatlarda demokratik jarayonlar yangi tuzumning ichida shakllanadi va bu uning xalq uchun farovon hayotni ta'minlash yo'lidagi faoliyatida namoyon bo'ldi. To'g'ri, bu jarayon ham silliq amalga oshmaydi, balki o'ta murakkab kechadi, juda katta talafotlarni ham o'z boshidan kechirishi mumkin. Xuddi ana shu murakkab muammolarni hal qilishda to'g'ri yo'lni tanlashdagi, ya'ni jamiyat taraqqiyotini xalq manfaatlariga qaratilganligi insonning to'la ma'nodagi huquqlari va erkinliklarini ta'minlovchi jamiyatga aylanishiga olib keladi.

Ikkinchidan, o'tish davri yuksak darajadagi moddiy imkoniyatlarning yuzaga kelishi bilan tugamaydi, balki ularning xalq farovonligini ta'minlashga qaysi darajada qaratilganligi va insonlar erkinliklarining ta'minlanganligi bilan bog'liq bo'lgan jarayon hisoblanadi. Ular nafaqat mamlakatlarning jug'rofiy omiliga bog'liq, balki ana shu davlatda yashayotgan aholining siyosiy madaniyati va mentalitetiga hamohang bo'lishiga ham bog'liqdir. Bularning xammasi tarixiy taraqqiyot bosqichlarida shakllanib va rivojlanib kelgan tajribalardir.

Ayni paytda bugungi kungacha, o'tish davrining mustaqil fundamental nazariyasi ishlab chiqilmagan. Buning oqibatida mamlakatlarning ma'lum tarixiy bosqichni bosib o'tmasdan, uni «chetlab» demokratik jamiyatga o'tishga bo'lgan xatti-harakatlari sodir bo'lmoqda. Bu o'z navbatida ular hayotida ayrim holatlarda katta fojialarni keltirib chiqarmoqda. SHuningdek, ayrim mamlakatlarga «chetdan» demokratik jarayonlarni «eksport» qilib bo'lmaydi. Bunday urinishlar mamlakatlarda beqarorlikka, uni taraqqiyotdan orqaga ketishiga olib kelishi mumkin. Bunday mamlakatlarga demokratiyani «eksport» qilishdan ko'ra, uning shakllanishi uchun shart-sharoit yuzaga kelishiga imkoniyat yaratilishi lozim bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, «o'tish davri» ijtimoiy-iqtisodiy-siyosiy tuzum emas, balki mamlakatlarning ularga o'tishi uchun zarur bo'ladigan zaminlarni shakllantirishga ketadigan tarixiy oraliq bosqich hisoblanadi. Uning boshlanishi mamlakatlarda bo'ladigan, eng avvalo, siyosiy o'zgarishlar va uning zaminida esa iqtisodiy, ijtimoiy hamda ma'naviy sohalaridagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lgandagina yangi vujudga kelgan jamiyatning o'z imkoniyatlari to'la yuzaga chiqadi. Uning o'ziga xos xususiyati va alohidaligi haqida Prezident Islom Karimov ta'kidlaganidek, **«O'tish davri muammolarining yig'indisi va xususiyatlari bir vaqtning o'zida qator g'oyat murakkab ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni hal etishni taqozo qiladi»¹**. «O'tish davri» qanchalik turli-tuman bo'lmasin, bari bir barcha ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tuzumlar uchun zarurdir. CHunki u har bir vujudga keladigan yangi jamiyat uchun zamin tayyorlash imkoniyati hisoblanadi. Bu zamin na faqat iqtisodiy, shuning bilan birga jamiyat a'zolarining o'zlarini ham yangi jamiyatga «moslashtirish» zarur bo'ladi.

Buni o'tish davrining bir nechta modellari tajribasini tahlil etish zaruratini vujudga keltiradi.

O'tish davri «model»ining o'ziga xos xususiyatlari. O'tish davri tushunchasi, uning mohiyati va zarurligining umumiy nazariya masalalari turli ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy fanlarda

¹ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. -T.: O'zbekiston, 1999, 74-bet.

insoniyat taraqqiyoti bosqichlarida demokratik tamoyillar asosida faoliyat ko'rsatadigan jamiyatga o'tishning turli «model»larining o'ziga xos hususiyatlarini o'rganishni taqozo etadi.

Ma'lumki, **totalitarizmga** asoslangan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy bosqichlarning demokratik jamiyatga o'tishi o'ta murakkab jarayon hisoblanadi. Uning murakkabligi shundaki, ungacha sodir bo'lgan taraqqiyot bosqichlari ob'ektiv ehtiyoj sifatida birining ichida ikkinchisi shakllanib kelgan, davlat va uning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari shaklan o'zgargan bo'lsa ham, mazmunan u bari bir ommani itoatda ushlab turishga, uning ustidan hukmronlik qilishga qaratilganligi qolavergan. Ulardagi yana bir xususiyat - **omma davlat uchun**, degan tamoyilning amal qilganligi bilan ham xarakterlanadi.

Demokratik jamiyatda esa, eng avvalo siyosiy tuzum tubdan o'zgarib, xalqning hokimiyati bevosita yoki bilvosita ishtirokida boshqaruvi amalga oshadi va omma davlat uchun emas, aksincha davlat omma uchun, degan tamoyilning ustuvorligi asosida davlat boshqaruvi amalga oshadi.

SHu ma'noda ham demokratik jamiyatga o'tish jarayoni davlatlarning barcha sohalarida tub o'zgarish ishlarining amalga oshirilishi natijasi sifatida sodir bo'ladi.

Demokratik jamiyatga o'tishda **siyosiy sohada**, davlatning amaldagi mexanizmlari tugatiladi. Uning o'rniga qurilayotgan jamiyat manfaatlariga javob beraoladigan mexanizmlari shakllantirilib boriladi. Iqtisodiy sohada esa, bozor munosabatlari qaror topadi. Taraqqiyotda ommaning o'z moddiy manfaatdorligini erkin qondira olishi asosida umumiy iqtisodiy rivojlanish sodir bo'ladi. Ma'naviy-ma'rifiy sohada, inson omili, uning qadr-qimmatini yuksak qadriyat darajasiga ko'tariladi. SHunday jarayonlar tufayli jamiyatning yuksak intellektual kuch asosida rivojlanishi reallikka aylanadi.

SHuning uchun ham bugungi kunda dunyo mamlakatlarining demokratik jamiyatga o'z ideali sifatida qaramoqda. Uni vujudga keltirish uchun faollik ko'rsatmoqda. Ammo demokratik jamiyatga o'tishning barcha mamlakatlar uchun yagona bo'lgan aniq andozalari, yana ham aniqrog'i «model»lari yo'q va u bo'lishi ham mumkin emas. CHunki har bir mamlakat na faqat o'zining tuzilishi, iqtisodiy taraqqiyot darajalari, imkoniyatlari, intellektual imkoniyatlaridan biri ikkinchisidan farqlanadi, balki o'z xalqining mentaliteti, turmush tarzi, urf-odatlar va qadriyatlari bilan ham bir-biridan ajralib turadi. Ularni hech qachon bir qolipga solib bo'lmaydi. Unga harakat qilish nafaqat hech qanday samara beribgina qolmasdan, balki og'ir oqibatlar olib kelishi mumkinligini tarixiy tajriba tasdiqlagan. SHuning bilan birga **demokratik jamiyatga o'tishning barcha mamlakatlar uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlari ham mavjud. Jumladan: 1) siyosiy tizimni isloh qilish, 2) bozor munosabatlarini shakllantirish, 3) insonning o'z ichki imkoniyatlarini yuzaga chiqarish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirish, 4) jamiyat taraqqiyotida yuksak intellektual salohiyat ustuvorligini ta'minlash** va boshqa bir qator qonuniyatlari barcha demokratik jamiyat qurishga intilayotgan mamlakatlar uchun umumiy hisoblanadi. Ammo umumiy qonuniyatlari barcha mamlakatlarning o'ziga xosligini hisob olgan holda demokratik jamiyatga o'tishni inkor etmaydi. Aksincha, o'tish davrida mavjud bo'ladigan muammolarning ma'no-mazmunini teran anglagan holda, ularni sobitqadamlik bilan hal qilish imkonini beradi.

2007 yilga kelib, o'tgan mustaqillikning 16 yili davomida demokratik davlat, fuqarolik jamiyatini qurish jarayonlari va bozor islohotlarini chuqurlashtirish, odamlar ongida demokratik qadriyatlarni mustahkamlash, ya'ni o'tish davri mamlakatimizda 2 muhimbosqichni o'z ichiga oladi:

1. O'tish davrining birinchi bosqichi 1991-2000 yillarni o'z ichiga olib, asosan milliy davlatchilik asoslari shakllantirildi. Bu dastlabki bosqich tom ma'noda tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan davr bo'lib, tub islohotlar va o'zgarishlarni o'z ichiga oladi.

2. O'tish davrining ikkinchi bosqichi 2001–2007 yillarni o'z ichiga olib, bu bosqichda faol demokratik yangilanishlar va mamlakatni modernizatsiya qilish davri bo'lib, iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish, siyosiy hayotimizni, qonunchilik, sud-huquq tizimi va

ijtimoiy-gumanitar sohalarni izchil isloh qilishni ta'minlashda g'oyat muhim rol o'ynagan davr bo'ldi⁶⁰.

3.2. O'tish davrining «klassik», «inqilobiy», «evolyusion», «SHok terapiyasi» va islohot yo'llari

Bugungacha demokratik tamoyillar asosida rivojlanayotgan mamlakatlarning o'tish davri tajribalariga asoslanib, o'tishning uchta asosiy yo'li yoki «model»i shakllanganligini ta'kidlash mumkin.

1. Uning birinchisi - klassik (an'anaviy) yo'l hisoblanadi. «Klassik yo'l» – deganda, insoniyatning demokratik taraqqiyot yo'liga o'tishning dastlabki shakli va uning dunyodagi ko'pchilik mamlakatlar taraqqiyotida samara berganligi asosidagi andozasi tushuniladi. Bu yo'lining xarakterli xususiyati shundaki, unda tashqi kuchlarning aralashuvizis, mamlakatning o'z ichki imkoniyatlariga tayangan xolda demokratik jamiyatga o'tishi amalga oshadi. Bu yo'lining yana bir asosiy hususiyati shundaki, u uzoq tarixiy bosqichda amalga oshadi. O'tish davrida siyosiy sohada qancha burhonlar sodir bo'lishiga qaramasdan asosiy o'tishning islohotlari iqtisodiy sohada amalga oshirila boshlanadi. Bu sohadagi muhim tadbir xususiy mulkchilikni qaror toptirish hisoblanadi. Xuddi ana shu tadbirning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi, mamlakat hayotining boshqa sohaslarini, xususan ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy madaniy sohalarda ham islohotlarning amalga oshirilishi imkonini beradi.

O'tish davrining klassik yo'lidagi bunday jarayonning xarakterli tomoni shundaki, iqtisodiy sohada xususiy mulkchilikning rivojlanishidan aholining aksariyat ko'pchilik qismining ish bilan ta'minlashi imkoniyatini beradi. Ammo asosiy moddiy boylikning bir qism odamlarda to'planib qolishi, boshqalarning esa unga qaram bo'lib qolishlari mamlakat ichki hayotida katta bo'hronlar, hatto fuqarolar urushlarini keltirib chiqarishi mumkin. Bu jarayon mulk egalarning aholi farovonligini ta'minlash tomon qiladigan harakatlari o'zining samarasini bera boshlaganicha davom etadi. Xuddi ana shu jarayonlar zaminida aholining siyosiy ongi ham o'sib boradi. Ularning o'z huquqlarining ta'minlanishiga erishishga intilishi kuchayadi. Bu o'z navbatida mamlakat siyosiy hayotida demokratik jarayonlarning yuzaga kelishi va uning o'sib borishiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

O'tish davri klassik yo'lining boshlanishi kapitalistik munosabatlarning yuqori bosqichi, uning iqtisodiyotda islohotlar o'tkazmasdan taraqqiy qilishiga imkoniyat etmay qolishi oqibatida yuzaga keladi.

Bu yo'lining **klassik (an'anaviy) yo'l deyilishiga sabab shuki**, mamlakatlarning demokratik jamiyatga o'tishi dastlab xuddi ana shu ko'rinishda namoyon bo'lgan edi. Bugun yuksak taraqqiyotga erishgan AQSH, Angliya, Kanada, Braziliya va boshqa Evropadagi ko'plab mamlakatlarning aksariyati ana shu yo'ldan borganlar. Klassik yo'l muammolarning ko'pligi, ularni hal qilishning murakkabligi, aholining bu jarayonga «ko'nikib» borishi kabi masalalar bilan bog'liq bo'lganligi uchun ham, Evropa mamlakatlarida bu jarayon **ikki, ikki yarim asrgacha** davom etdi. Ana shu muhlat ichida mamlakatlarda iqtisodiy sohadagi yutuqlarning zaminida demokratik qadriyatlari ham shakllanadi va ularda bugun fuqarolik jamiyatini takomillashtirish jarayonlari davom etmoqda.

2. Demokratik jamiyatga o'tishning ikkinchisi - inqilobiy yo'l hisoblanadi. Uning xarakterli xususiyati shundaki, davlatlarda vujudga keltirilgan katta iqtisodiy salohiyat aksariyat ko'pchilik aholining turmush tarzi nisbatan yuqori bo'lganligiga asoslanib, dastlab mamlakat siyosiy hayotida keskin o'zgarishlar amalga oshiriladi. YA'ni, amaldagi hokimiyat shakli barbod bo'ladi va uning o'rniga yangi, demokratik jarayonlarni rivojlantirishga moyil bo'lgan hokimiyat shakli va uning infratuzilmasi vujudga keladi. Ular o'z navbatida iqtisodiy

⁶⁰ Karimov I.A. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. "Xalq so'zi", 2007 yil 31 avgust.

hayotda keskin islohotlar o'tkazadilar. Xususan, amaldagi milliy valyuta bekor qilinadi (sindiriladi). Bu esa iqtisodiy islohotlarni o'tkazish shart-sharoitlarining imkoniyatlarini izlashni taqozo qiladi. Buning oqibatida aholining qo'lidagi pul, mablag'lar ham o'z qiymatini yo'qotadi va mamlakat siyosiy hayotida bo'lgani kabi, iqtisodiy hayotda ham demokratik jarayonlarning rivojlanishi sodir bo'ladi. Bu yo'l o'ta xavflidir.

Inqilobiy yo'l uchun zarur bo'lgan asosiy omillar qatorida:

a) sobiq tuzum sharoitida xususiy mulk kurtaklarining saqlanib qolganligi;

b) demokratik qadriyat kurtaklarining mavjudligi;

v) mamlakat hayotini demokratik tamoyillar asosida qayta qurishga qodir bo'lgan intellektual salohiyatning etarli bo'lishi;

g) aholining ma'lum bir qismi ana shu demokratik jarayonga hech bo'lmaganda «moyil» bo'lishi kabi jihatlari hal qiluvchi omildir. Ularning har biri inqilobiy yo'l uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, intellektualning rolini olib ko'raylik. Ular mamlakat hayotida bo'ladigan har bir o'zgarishni yuzaga keltiruvchi asosiy qudrat hisoblanadi. Xalq hokimiyatdan ko'ra, ularga ko'proq ishonadi va ergashadi. SHu ma'noda ham ular ommani uyushtiradi va demokratik jarayonlarga yo'naltiradi. SHuning bilan birga intellektualning o'zi ham demokratik jarayonlarning murakkab muammolarini hal qilishda bardosh bera oladigan, uyushgan kuch darajasiga ko'tarilgan bo'lishi lozim.

Intellektualning xarakterli xususiyati shundaki, u boshqa ijtimoiy tabaqalardan ko'ra, jamiyat hayotida yuzaga keladigan jarayonlarni oldindan bilishga intiladi va bu o'zgarishlarning boshida tura oladi. YOki aholi ma'lum bir qismining mamlakatning o'tish davridagi murakkab sharoitlarga (moyil) bo'lishi zarurligi omili ham demokratik jamiyat uchun alohida ahamiyatga egadir. Bu jarayonda aholi murakkab muammolarni hal qilishda faqat kuzatuvchi bo'lib, ularni hal qilishda faol ishtirok qilmas ekan, inqilobiy yo'l hech qanday samara bermaydi. Aksincha, inqilobiy yo'l mamlakatni taraqqiyotdan orqada qolib ketishiga olib keladi. Intellektuallarning ana shu keskin o'zgarishlardagi yakdilligi uyushgan tashkilotlari va harakatlantiruvchi kuchlariga aylanishini taqozo etadi.

Jamiyatni demokratlashtirishda ana shu omillarga etarli e'tibor qilinmasa, inqilobiy yo'l ham o'zining samarasini bermaydi. Bu yo'ldan Kuba, Vetnam, Kompuchiya, Laos, CHexoslovakiya, Xitoy, Polsha, Vengriya, Germaniya Demokratik Respublikasi, Bolgariya va Rossiya kabi mamlakatlari borganlar. Demokratiyaga o'tishning bu yo'li SHarqqa to'g'ri kelmaydi. Biroq, inqilobiy yo'l bilan o'tish uchun zarurati qaysidir darajada mavjud bo'lib qolmoqda. Inqilobiy yo'l demokratik jamiyat siyosiy hayotida keskin burilish sodir etadi. Mamlakatlar siyosiy tizimida boshqaruvning mohiyatan butunlay yangi shakli vujudga keladi. Iqtisodiyotda davlat mulkini xususiylashtirishda, ma'naviy-ma'rifiy sohada eski mafkuradan voz kechishning keskin amalga oshirilishi bir qancha muammolarni keltirib chiqaradi. Ammo, ular o'zaro ichki kurashlarning avj olishi, ba'zi mamlakatlarda qon to'kilishining sodir bo'lishigacha bo'lgan og'ir jarayonlar shaklida amalga oshdi. Bu yo'l qanchalik murakkab, mamlakat hayotida juda katta bo'hronlarga olib kelishini hisobga oladigan bo'lsak, uni har mamlakat o'z xususiyatlari va imkoniyatlaridan kelib chiqqan holdagina amalga oshirishi mumkin.

3. Demokratik jamiyatga o'tishning uchinchi - evolyusion yoki bosqichma-bosqich yo'l hisoblanadi. Uning xarakterli xususiyati shundaki, mamlakatda amaldagi siyosiy hokimiyat tugatilib, uning o'rniga yangi hokimiyat vujudga kelishi bilan, eskini keskin, bir «zarb» bilan tugatmasdan, bosqichma-bosqich, vazminlik bilan tugatilib boriladi. Hatto, ularning ayrim imkoniyatlaridan ham foydalanib boriladi. Xuddi ana shu jarayonda iqtisodiy islohotlarni olib borishda va bu yo'nalishda yangi munosabatlar shakllantiriladi. Bu yo'lning o'ziga xosligi siyosiy va iqtisodiy hayotda o'tkazilayotgan islohotlar bilan hamohang ravishda ma'naviy-ma'rifiy sohalarni ham yangi ehtiyojlar asosida rivojlantirilib borilishidir.

Demokratik jamiyatga o'tish yo'llarining shakllari

Klassik (an'anaviy)	Inqilobiy	Evolyutsion
<p>O'tish jarayoni asosan iqtisodiyot sohasidagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'ladi. Uning zaminida uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichi davomida ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarda islohatlar amalga oshadi. (Bu yo'ldan AQSH, Angliya, Frantsiya, Italiya va boshqa mamlakatlar) Germaniya va Yaponiyaning o'tish davri II jahon urushi bilan bog'liq xususiyatlari mavjud.</p>	<p>Aksariyat ko'pchilik aholining turmush darajasi minimal darajada ta'minlanganligi, xususiy mulk elementlarini saqlanib qolishi demokratik tamoyillar elementi mavjudligi, intellektual salohiyatning mavjudligi, sanoatning rivojlanganligi, aholining murakkab o'tish jarayoniga moyilligi va unda faol ishtirok qilishi va h.k. asosida avval siyosiy hokimiyat bir "zarb" bilan tubdan o'zgaradi. Va uning zaminida iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarda islohatlar amalga oshadi.</p>	<p>Siyosiy hokimiyat o'zgaradi, ammo uning bir qator imkoniyatlaridan (asosan boshqaruvda) vaqtinchalik foydalaniladi, iqtisodiy ma'naviy-ma'rifiy sohalarda o'zgarishlar bosqichma-bosqich amalga oshadi. (O'zbekiston MDH va h.k.)</p>

Xo'sh nima uchun asta-sekin, bosqichma-bosqich o'tish zaruriyati tug'iladi? Agar asta-sekin o'tiladigan bo'lsa, uning klassik yo'ldan farqli tomoni nimada? Unda ham asta-sekinlik bilan demokratik jamiyatga o'tilgan-ku? Albatta, evolyusion yo'lning klassik (an'anaviy) yo'ldan farqli tomonlari mavjud. Ular quyidagilardan iborat:

Birinchidan, klassik yo'lda demokratik qadriyatlar mavjud jamiyat ichida yuzaga keladi. Bunda faoliyat ko'rsatayotgan tuzumning taraqqiy qilishi, mulk egalarining oddiy xalqning ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilib boriladi. Uning o'ziga xos xususiyati, har ikki tomonning ham manfaatdorligidadir. Bunday sharoitda demokratik qadriyatlar taraqqiyotning ijtimoiy-siyosiy munosabatlarining «ma'rifatlashib», xalq farovonligini ta'minlash omili bo'lib qoladi. Hozirgi davrda ko'pchilik mamlakatlar evolyusion yo'l totalitarizm yoki diktaturalar xukmronligini barbod etilishining birdan-bir to'g'ri yo'l ekanligini tasdiqlamoqda. Ayniqsa, o'rtacha rivojlangan mamlakatlarning demokratiyaga o'tishi uchun xos bo'lgan bu yo'l mamlakatlar hayotida keskin o'zgarishlarni amalga oshirishning imkoniyatlari bo'lmaganligi bilan ham bog'liqdir.

Ikkinchidan, klassik o'tish yo'lida aholining dunyoqarashi o'zgarib borishini taqozo qilgan bo'lsa, totalitarizm – ommaning ongini to'laligicha o'z manfaatlariga bo'ysundirgan jamiyat bo'lganligi uchun ham uni bir «zarb» bilan demokratiyaga «moslashtirish» nihoyatda murakkab edi. CHunki ongni o'zgartirish qisqa vaqtda amalga oshadigan jarayon emas, u jamiyat hayotida bo'ladigan o'zgarishlarga mos ravishda sodir bo'ladi.

Ayniqsa, bu jarayon sanoat ishlab chiqarishi kam taraqqiy qilgan agrar sektor etakchilik qiladigan mamlakatlarda asta-sekinlik bilan amalga oshishi ham umumqonuniyatdir. CHunki bunday mamlakatlarda aholining siyosiy madaniyati keskin o'zgartirishlar ehtiyojlaridan orqada qolgan bo'ladi.

Uchinchidan, klassik o'tish uchun xos bo'lgan kapitalistik munosabatlar sharoitida demokratiyaga o'tishda eski tuzum xavf tug'dirmaydi, balki u o'rnini rivojlanayotgan yangi demokratik munosabatlarga «bo'shatib» bera boshlaydi.

Totalitarizm esa yangi demokratik jarayonlar uchun xavf tug'diradi. CHunki uning hukmronligi davrida shakllangan, nihoyatda kuchga tayangan munosabatlar va ma'naviy-ma'rifiy salohiyat demokratik jarayonlar rivojlanishi uchun qarshilik ko'rsatib turadi. Buni albatta hisobga olmaslik mumkin emas.

SHuning bilan bir qatorda mamlakatning taraqqiyot darajalari, xalqning mentaliteti, urf-odatlar va qadriyatlarini hisobga olish evolyusion yo'lining katta imkoniyatlari bo'lib, bu o'tish davrida nisbatan kam talofatlar sodir bo'lishiga sabab bo'ladi.

SHuning uchun ham ko'pgina olimlar bugungi kunda evolyusion yo'lni o'tish davri uchun eng maqbul yo'l sifatida tan olmoqdalar. Jumladan, Rossiya Fanlar akademiyasining akademigi A.N.Yakovlev shunday yozadi: «... inqilob bu - boshi berk ko'cha, yo'lni yo'qotish demakdir. O'zaro janjal va to'polonlar sharoitida ham quyidan, ham yuqoridan boshlanadigan jinoyatlar avj oladi. SHu tariqa lyupenlar jinoyati hokimiyat jinoyati bilan bir-biriga aralashib ketadi. Inqilob davrida shafqatsizlik misli ko'rilmagan darajaga etadi. U olg'a rivojlanish haqidagi nazariyalarni yaratadi-yu, oxir oqibatda o'zi ana shu harakat yo'lida to'g'anoq bo'ladi. Faqat tabiiy, tadrijiy yo'l insonga qoniqish tuyg'usini, jamiyatga esa o'z taraqqiyotini izchil puxta o'ylangan, rejali tarzda amalga oshirish imkonini beradi».¹

Evolyusion yo'lning yana bir afzalligi shundaki, bugun insoniyat juda katta intellektual kamolot darajasiga ko'tarildi. SHuning bilan birga, uning ehtiyojlari ham unga mos ravishda rivojlanib bormoqda. Ana shu ikki jarayonni uyg'un holatda rivojlantirish imkoniyatini faqat evolyusion yo'ldan borish bilan hal qilish mumkin bo'ladi. Bugun xuddi ana shu yo'l fojealarga olib keluvchi qarama-qarshiliklarning oldini olishga va taraqqiyotga murosa-yu, madora yo'l bilan erishish imkonini bermoqda. Bu yo'l bugun o'z mustaqilligini qo'lga kiritib endi taraqqiyot yo'lga kirayotgan Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi mamlakatlari uchun ham samarali bo'lgan yo'l hisoblanadi. Ular hozir taraqqiyotning qaysi bosqichlarida bo'lishlariga qaramasdan, demokratik taraqqiyot bosqichiga ham tabiiy-tadrijiy yo'ldan borishlari pirovard bosh maqsadga erishish demakdir.

Ammo, ularning ichki hayotiga aralashuv, demokratiyani tashqaridan bir «zarb» bilan kiritishga har qanday urinishlar kutilgan natija bermaydi. Bunday holat faqat mamalakatda ichki va tashqi ziddiyatlarning kuchayishiga, demokratiyaning bunyodkorlik kuchiga emas, uni taraqqiyotdan orqaga uloqtirib tashlovchi vayronkor kuch sifatida namoyon bo'lishiga olib keladi. Bunday sharoitda mamlakatda fuqarolar urishi kelib chiqish xavfi yuzaga keladi. Bu esa o'z navbatida mamlakatlararo, millatlararo qarama-qarshiliklarni kuchaytirib, demokratiyaning qaror topishiga yo'l qo'ymaydi.

Evolyusion yo'lning samarali rivojlanishi uchun tashqaridan bo'ladigan har qanday «yordam» mamlakatda demokratik jarayonlar rivojlanishi uchun zarur bo'ladigan shart-sharoitlarini yuzaga keltiradi. CHunki demokratiya hokimiyatni boshqaruvida xalqning ishtirok etishi bilan belgilanar ekan, uni «majburlab», boshqaruv jarayoniga jalb qilib bo'lmaydi. Uning

¹ Yakovlev A.N. Qaytadan kashf etilgan mamlakat. So'z boshi o'rnida. «Xalq so'zi», 2001 yil, 9 fevral.

uchun ehtiyoj, zaruriyat, shart-sharoitlarning yuzaga kelishi va xalqning undan foydalanishiga bo'lgan «tabiiy» intilishi shakllanmog'i kerak bo'ladi.

Ana shu jarayonning yuzaga kelishi evolyusion yo'l bilan demokratik jamiyatga o'tish imkonini beradi. Ular mavjud bo'lgan mamlakatlarda bu yo'l o'z samarasini berayotganligini O'zbekiston misolida ko'rish mumkin.

Xullas, evolyusion yo'l bugun dunyo mamlakatlarining rivojlanishiga va mintaqalarda barqarorlikning yuzaga kelishiga hamda umumiy taraqqiyot uchun samara bera oladigan yo'l sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu jarayonlarni o'rganish zarur.

4. “SHok terapiyasi” (mulkni davlat tasarrufidan birdaniga chiqarish).

5. Islohot yo'llari mavjud.

O'zbekistonda demokratik jamiyatga o'tishning o'ziga xos xususiyatlari. O'tish davrining umumiy qonuniyatlari O'zbekiston uchun ham umumiylikka egadir. O'tish davrining boshlanishi uchun xos bo'lgan, amaldagi siyosiy hokimiyatning tugatilishi, uning zaminida iqtisodiy sohadagi islohotlarning amalga oshirilishi uchun zamin tayyorlash va oldingi tizimning mavjud ma'naviy-mafkuraviy zo'rvonligidan qutilish bilan xarakterlanadi. Ular qaysi darajada bo'lishidan qat'iy nazar, demokratik tamoyillar asosida rivojlanish yo'lini tanlagan barcha mamlakatlar uchun umumiy zaruriyat hisoblanadi. Ammo, hamma masala o'tish davrining ichida amalga oshiriladigan vazifalar strategiyasini belgilash, ularni hal qilishning mexnizmlarini ishlab chiqish va ularni reallikka aylantirish kabilarda har bir mamlakatning o'ziga xos hususiyatlari mavjud bo'ladi. Bir mamlakatning yohud bir necha mamlakatlarning o'tish davrida qo'llagan tajribalarini aynan ikkinchi mamlakat qo'llay olmaydi. Chunki demokratik jamiyatga o'tishda nafaqat mamlakatlarning taraqqiyot darajalari belgilovchi ahamiyatga ega bo'ladi, xuddi shuningdek, har bir mamlakatda yashayotgan xalqning mentalitetini hisobga olish ham muhim ahamiyatga molikdir. Uni hisobga olmaslik esa pirovard maqsadga erishish imkonini bermaydi. SHu sababdan ham O'zbekistonda uning o'ziga xos va o'ziga mos bo'lgan evolyusion tadrijiy yo'li ishlab chiqildi. Bu yo'lning O'zbekiston uchun eng maqbul yo'l ekanligi Prezident Islom Karimov tomonidan ilmiy asoslandi va uning konseptual g'oyalarini fundamental tarzda bosqichma-bosqich amalga oshirishga kirishildi.

Bu yo'l Prezident tomonidan ishlab chiqilgan besh tamoyilda o'z ifodasini topdi. Xuddi ana shu tamoyillarni tavsiflab, Prezident shunday ta'kidlagan edi: «SHuni alohida takidlash zarurki, soxta inqilobiy sakrashlarsiz, fojeali oqibatlarsiz va kuchli ijtimoiy larzalarsiz, evolyusion yo'l bilan normal, madaniyatli taraqqiyotga o'tish – tanlab olingan yo'lning asosiy mazmuni va mohiyatidir».¹

Bu bosh g'oyani Prezident Islom Karimov jahon mamlakatlarining tajribalarini chuqur tahlil qilish asosida ilgari surdi va O'zbekistonga xos o'tish davri «model»ini ishlab chiqishda uning dunyodagi bironta ham davlatlardagi «model»lariga aynan o'xshamasligiga asosiy e'tiborni qaratdi.

U mamlakatimiz o'z mustaqilligini endigina qo'lga kiritgan va mustaqillikning xavfi xali batamom tugamagan sharoitda - 1992 yilda bu konseptual g'oyani ilgari surdi. U shunday yozadi: «O'zbekistonning chinakam mustaqilligiga erishishdan iborat o'z yo'li respublikani rivojlantirishning quyidagi asosiy o'ziga xos xususiyatlari va shart-sharoitlarini har tomonlama hisobga olishga asoslanadi.

Avvalo, u aholining milliy-tarixiy turmush va tafakkur tarzidan, xalq an'analari va urf-odatlaridan kelib chiqadi. CHuqur ildizi o'tmishdagi an'anaviy jamoa turmush tarziga borib taqaladigan **kollektivchilik asoslari** O'zbekistan xalqiga tarixan xosdir. Kattalarni hurmat qilish, oila va farzandlar to'g'risida g'amxo'rlik qilish, ochiq ko'ngillilik, millatidan qat'i nazar, odamlarga xayrixohlik bilan munosabatda bo'lish, o'zgaralar kulfatiga hamdard bo'lish va o'zaro yordam tuyg'usi kishilar o'rtasidagi munosabatlarning me'yori hisoblanadi. O'zbeklar diyoriga, o'z Vataniga mehr-muhabbat, mehnatsevarlik, bilimga, ustozlarga,

¹ Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. -T.: «O'zbekiston», 1993, 39-bet.

ma'rifatparvarlarga nisbatan alohida hurmat-ehтиrom - O'zbekiston aholisiga xos fazilatlaridir. Ichki va tashqi siyosatni ishlab chiqib, amalga oshirish chog'ida **islom dinini e'tiborga olish muhim** ahamiyatga ega. Odamlarning turmush tarzida, ruhiyatida, milliy-ma'naviy, axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda, umuminsoniy tamoyillar bilan uyg'unlashtirishni taqozo etadi.

O'zbekiston mustaqillik yillarida demokratik jamiyatga o'tishning uchta bosqichini bosib o'tdi. Ularning **birinchisi**, Prezident Islom Karimov tomonidan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi - birinchi chaqiriq VI sessiyasida (1996 yil 29 avgust) «Hozirgi bosqichda demokratik islohotlarni chuqurlashtirishning muhim vazifalari»; **ikkinchisi**, Birinchi chaqiriq o'n to'rtinchi sessiyasida «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» (1999 yil, 14 aprel) va nihoyat, **uchinchisi**, ikkinchi chaqiriq Oliy Majlisning to'qqizinchi sessiyasida «O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari» (2002 yil 29 avgust) qilgan ma'ruzalarida ko'rsatib berildi.

Albatta, ana shu bosqichlar biri ikkinchisidan keskin farq qilmasada, ulardagi asosiy g'oya demokratik jarayonlarning olg'a tomon rivojlanishini va ma'lum bir vaqtga kelganda bu jarayonga yangi kuch, qudrat hamda faollik baxsh etishdir. Chunki jarayonlar izchillik bilan tahlil etilmasa, undagi asosiy muammo aniqlanmasa va istiqboldagi vazifalar belgilanmasa, rivojlanish ham bo'lmaydi. SHu ma'noda ham Prezident demokratik jamiyat qurish borasidagi vazifalarni «**chuqurlashtirish**» (1996 yil) «**erkinlashtirish**» (1999 yil) va «**demokratik o'zgarishlar orqali fuqarolik jamiyat asoslarini shakllantirish**» (2002 yil) kabi konseptual g'oyalarida belgilab bergan.

Ammo bu - o'tish davrining mustaqil ravishda bir necha bosqichlardan iborat ekan, - degan xulosa kelib chiqishiga asos bo'lmasligi kerak. Chunki o'tish davrining o'zi mamlakatning turli tuzumlardan demokratiyaga o'tishdagi mustaqil «oralig'i», «ko'prigi» hisoblanadi. YUqorida ko'rsatilgan bosqichlar o'tish davrining uzluksizligini ifodalaydigan ko'rsatgichdir.

3.3. O'zbekistonda Islom Karimov tomonidan demokratik jamiyatga o'tishning nazariy, konseptual metodologiyasining ishlab chiqilishi

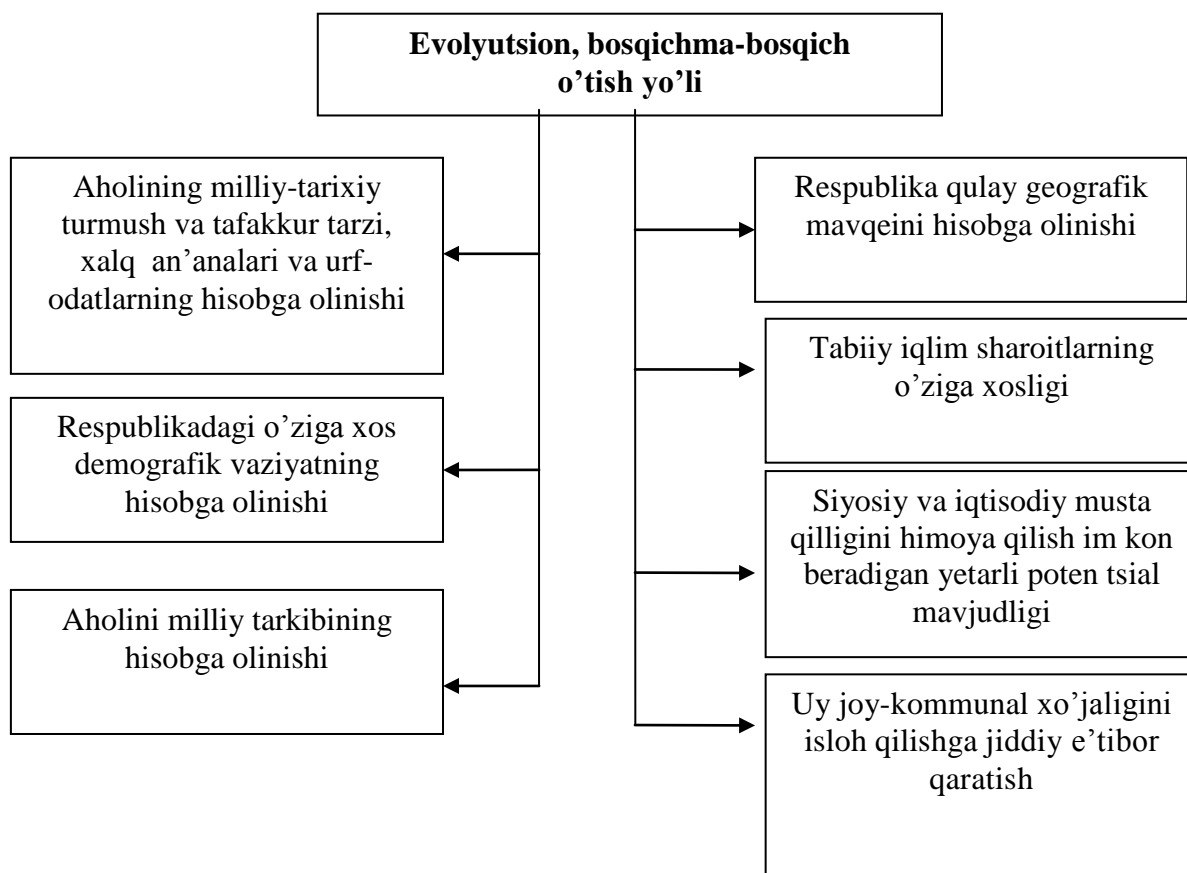
O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov ilk bor davlat hokimiyati tepasiga sobiq Ittifoq davrida kelishi bilanoq, O'zbekistonning mustaqil rivojlanish yo'lini o'yladi va uni amalga oshirish uchun barcha kuch va imkoniyatlarini ishga soldi. Prezidentimiz XX asr 90-yillaridayoq mustaqillik uchun kurash olib bordi. O'zbekistonni dunyoda o'z yo'li bilan rivojlanish imkoniyatiga egaligini isbotlab berdi. U dastlab, **birinchidan**, o'zbek tilining "davlat tili" haqidagi qonunning qabul qilinishida bosh-qosh bo'ldi (1989 yil 21 oktyabr), **ikkinchi** navbatda mamlakatimizda O'zbekistonning o'z davlat ramzlari bo'lishi uchun (1991 yil 15 fevral) kurashdi, **uchinchidan**, mamlakatimizda Prezidentligini joriy etdi (1990 yil 24 mart), **to'rtinchidan**, "Mustaqillik Deklaratsiyasi"ni qabul qilishda jonbozlik ko'rsatdi (1990 yil 20 iyun) va h.k. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov O'zbekistonning demokratik jamiyatga o'tishining nazariy konseptual metodologiyasini 1992 yilda "O'zbekistonning o'z istiqbol va taraqqiyot yo'li", keyinchalik "O'zbekiston - bozor munosabatlariga o'tishning o'z yo'li" asarlarida ilmiy asoslab berdi. O'zbekistonning bozor islohotlaridan borish qonuniyatlarini ilmiy asosladi. Demak, Prezidentimiz ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayotni barpo etish uchun uning konseptual metodologiyasi mavjud bo'lishi lozim edi. Bu metodologiyaga ko'ra O'zbekiston demokratik, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish, bozor islohotlarini bosqichma-bosqich shakllantirish yo'llarini belgilab berdi. Agar biz dunyo mamlakatlarida o'tish davrining turli ko'rinishlari: an'anaviy, inqilobiy va evolyusion ko'rinishlarining mavjudligini inobatga olsak, Prezidentimiz ana shu evolyusion yo'lda 1) mulkni davlat tasarrufidan bosqichma-bosqich chiqarish, erkinlashtirish, 2) ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, chunki bu barqarorlik makroiqtisodiy rivojlanishni belgilab beradi.

3) Pulning qadrsizlanishi uchun kurash, 4) xom-ashyo ishlab chiqaradigan mamlakatdan bozor munosabatlari sharoitida tayyor maxsulotlar ishlab chiqaradigan respublikaga aylantirishdek strategik vazifalarni belgilab berdi. Prezidentimizning yana bir muhim demokratik jamiyat sari borishdagi yutug'i shundaki, u milliy davlatchilikni, davlat hokimiyatini tubdan isloh etish, uni asta-sekinlik bilan fuqarolik jamiyatiga bosqichma-bosqich o'tkazish vazifasini ko'rsatib o'tdi. Bu yo'lda 1995 yilga kelib katta ijobiy ishlar qilina boshlandi. O'zbekistonning rivojlanishida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy rivojlanish qonuniyatlari ishlab chiqildi. 1999 yilda Prezidentimiz "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida" nomli asarida O'zbekiston taraqqiyotining konseptual asoslari, yo'llarini aniq ko'rsatib o'tdi. Bunda asosiy e'tibor nodavlat organlarini shakllantirish, fuqarolik jamiyati elementlarini rivojlantirish g'oyasini ilgari surdi. Bu borada yangi qonuniyatlar ishlab chiqildi. 1999 yilda Prezidentimiz "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida" asarida bu masalaning nihoyatda muhimligini inobatga olib, XXI asrda O'zbekiston taraqqiyotining konseptual asoslari, yo'llari aniq ko'rsatib o'tildi. Bunda asosiy e'tibor nodavlat organlarini shakllantirish, fuqarolik jamiyati elementlarini rivojlantirish g'oyasini ilgari surdi. Bu borada yangi qonuniyatlar ishlab chiqildi. 2002 yilga kelib 9-sessiyada "O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari" (ular 7 ta) ishlab chiqildi. Bu borada davlat va jamiyat qurilishini erkinlashtirish, fuqarolar siyosiy, iqtisodiy faolligini oshirish bozor islohotlarini rivojlantirishning garovi ekanligi ta'kidlab o'tildi.

3.3-slayd

O'zbekistonda o'tish davrining evolyutsion yo'lini tanlanganligi- ning o'ziga xos sabablari	→	1. Recpublikada vujudga kelgan iqtisodiy vaziyat, oilalar aksariyat ko'pchiligining turmush darajasining pastligi, eski tuzumga moslashganligi, ularning dunyoqarashi, moddiy boyliklarni yaratishga bo'lgan munosabati, siyosiy madaniyati yetarli darajada emasligi bo'lsa
	→	2. Tashkiliy, siyosiy, iqtisodiy, moliyaviy- kredit tizmlarini o'zgartirish, tegishli huquqiy asosni, bozorning infratuzilmasini barpo etish, xodimlarni tayyorlash uchun vaqt kerak. Ishlab chiqarishni tayyorlash va qayta jihozlash uchun talab qilinadigan texnologik vaqt olinishini ham hisobga olish kerak.
	→	3. Kishilarning tafakkurini odat tusiga kirgan qoidalarni o'zgartirish uchun muhimdir. Har bir bosqichda kishilarning tafakkurini o'zgarishlarni qabul qilishga tayorlab, ularni amaliy ishlar bilan yangi tuzumning afzalligiga ishontirib borish zarur.

O‘zbekistonda demokratik jamiyatga o‘tishning o‘ziga xos xususiyatlari

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Sobiq Ittifoq parchalanishining asosiy sabablari nimalarda?
2. O‘zbekiston siyosiy mustaqilligiga erishgan paytda qanday hujjatlar qabul qilingan edi?
3. O‘tish davrining barcha mamlakatlar uchun umumiy bo‘lgan qonuniyatlarini izohlang?
4. O‘tish davrining inqilobiy, tadjriy, “SHok terapiyasi”, islohot yo‘llarining har birini bayon eting?
5. Prezident Islom Karimovning “O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li”, “O‘zbekiston – bozor munosabatlariga o‘tishning o‘ziga xos yo‘li” asarlarining mazmun va mohiyati, ahamiyati nimalarda aks etadi?

4-MAVZU. QONUN USTUVORLIGI -- DEMOKRATIK, FUQAROLIK JAMIYATI QURISHNING ASOSI

4.1. O'zbekistonda demokratik, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurilishida qonun ustuvorligi tamoyilining mohiyati, mazmuni hamda uning mustahkamlanishi

Prezident Islom Karimov ta'kidlab o'tganidek, «Biz shunchaki demokratik jamiyat emas, demokratik odil jamiyat qurmoqchimiz». SHu sabab adolat tushunchasi bilan qonun ustuvorligi tushunchasi chambarchas bog'liqdir. Qabul qilingan qonunlar negizida adolat yotishi ma'lum. Adolatga asoslangan qonunlarning tadbiiq etilishi adolatning tantana bo'lishiga olib keladi. Agarda birorta normativ-huquqiy hujjat Konstitutsiyaga zid keladigan bo'lsa, u bekor qilinishi lozim». Qonun ustuvorligi Prezidentimizning 5 ta tamoyillaridan 3-si Qonun ustuvorligiga bog'liq. Buni o'z navbatida quyidagicha izohlash mumkin: 1) Qonun ustuvor xarakterga ega. 2) Qonun oldida hamma teng. 3) O'z ish faoliyatini qonun doirasida amalga oshirish kerak. 4) Huquqiy demokratik jamiyatda hokimiyat organlari bo'linish prinsipiga asoslanadi, ya'ni qonun chiqaruvchi, ijroiya hokimiyat va sud hokimiyati. Bu holat rivojlangan davlatlarda ommaviy axborot vositalari turtinchi hokimiyat hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida davlat boshqaruvi faoliyatini tartibga soluvchi bir qator qonunchilik hujjatlari qabul qilingan. Davlat boshqaruvida qonunchilik quyidagi xususiyatlari bilan ifodalanadi:

1. Barcha qonunlarning umummajburiyligi.
2. Qonuniylikning yagonaligi.
3. Qonuniylik va maqsadga muvofiqlikni qarama-qarshi qo'yishning man etilganligi.
4. Qonuniylik va aholi huquqiy madaniyatining chambarchas bog'liqligi.
5. Har qanday qaror qabul qilinganda qonuniylik va adolatlilik.
6. Davlat boshqaruvida qonunni buzganlik uchun javobgarlik va h.k.

Qonun ustuvorligi tushunchasi va uning mohiyati. Ma'lumki, O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin o'ziga xos bo'lgan taraqqiyot yo'lini - ya'ni bozor iqtisodiy tamoyillariga asoslangan erkin, ochiq demokratik davlat qurish vazifasini asosiy maqsad qilib belgilab oldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlab o'tganidek: «Biz shunchaki demokratik jamiyat emas, demokratik odil jamiyat qurmoqchimiz... Adolat va haqiqat g'oyasi ijtimoiy hayotimizning barcha sohalarini qamrab olmog'i darkor. Adolat va haqiqat g'oyasi qonunchilik faoliyatimizning zamini, bosh yo'nalishi bo'lmog'i shart⁶¹.

Darhaqiqat, adolat tushunchasi bilan qonun ustuvorligi tushunchasi chambarchas bog'liqdir. YUrtboshimiz belgilab berganlaridek, qabul qilinayotgan qonunlarimizning zamirida adolat yotishi lozim. Adolatga asoslangan qonunlarning hayotga tatbiiq etilishi adolatning tantana qilishiga olib keladi.

Demokratik jamiyat qurish uchun mamlakatda qabul qilinayotgan qonunlar adolatli bo'lishi, o'zida xalq manfaatlarini ifoda etishi shart. Bunday qonunlarga og'ishmay itoat etilsagina, jamiyatda demokratiya qaror topadi va mustahkam bo'ladi. CHunki barcha demokratik institutlar, inson huquq va erkinliklari qonun vositasida joriy etiladi.

Demokratik jamiyatning eng muhim belgilaridan biri - jamiyat a'zolarining qonun oldidagi tengligini, Konstitutsiya va qonunlarning ustunligini ta'minlanganligidir. SHu bilan birga Konstitutsiya va qonunlarning pirovard maqsadi inson, uning huquq va erkinliklarini ta'minlashdan iborat bo'lmog'i lozim.

⁶¹ Karimov I A. O'zbekistonning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi ma'ruza. 1995 yil 23 fevral. «Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir» kitobida, 3-j., -T.: O'zbekiston, 1996, 10-b.

«Qonun ustuvorligini ta'minlash, shaxs, oila, jamiyat va davlatning huquq va manfaatlari muhofazasini kuchaytirish, aholining huquqiy madaniyati va huquqiy ongini oshirish, fuqarolarni qonunga bo'ysunish va hurmat ruhida tarbiyalash – bu rivojlangan bozor iqtisodiyotiga asoslangan chinakam demokratik, huquqiy davlat va erkin fuqarolik jamiyati qurishning nafaqat maqsadi, balki uning vositasi, eng muhim sharti hisoblanadi»⁶².

Qonun ustuvorligining mohiyati O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qator moddalarida belgilab berilgan. Konstitutsiyaning III bobi ikkita 15 va 16-moddalaridan iborat bo'lib, Konstitutsiya va qonun ustunligiga bag'ishlangan.

Konstitutsiyaning 15-moddasiga muvofiq «O'zbekiston Respublikasida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi.

Davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish ko'radilar».

O'z faoliyatini Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq amalga oshirish sanab o'tilgan sub'ektlarning konstitutsiyaviy burchi bo'lib hisoblanadi. Agarda davlat organlari, nodavlat tashkilotlar, mansabdor shaxslar yoki fuqarolar o'zlarining bu burchlarini bajarmasalar, ularga nisbatan tegishli javobgarlik choralari qo'llanishi mumkin.

Konstitutsiya va qonunlarga rioya etmagan shaxslarning javobgarligi Konstitutsiyaning o'zida yoki tegishli qonun hujjatlarida mustahkamlab qo'yilgan bo'ladi. Masalan, Konstitutsiya 93-moddasining 12-bandiga muvofiq Konstitutsiyani, qonunlarni buzgan tuman va shahar hokimlarini Respublika Prezidenti o'z qarori bilan lavozimidan ozod etishga haqli.

Bu borada shuni ham aytib o'tish lozimki, Konstitutsiyaning normasi boshqa qonunlarning normalariga nisbatan ustunlik xarakteriga ega. Chunki Konstitutsiya barcha boshqa qonunlar uchun poydevordir.

SHuning uchun ham Konstitutsiya 16-moddasida mustahkamlangan qoidaga binoan «Birorta ham qonun yoki boshqa normativ huquqiy hujjat Konstitutsiya normalari va qoidalariga zid kelishi mumkin emas». Agarda birorta normativ-huquqiy hujjat Konstitutsiyaga zid keladigan bo'lsa, u bekor qilinishi lozim.

O'zbekiston Respublikasida normativ-huquqiy hujjatlarning Konstitutsiyaga mosligini ta'minlash mexanizmi ishlab chiqilgan va amalda qo'llaniladi.

Xo'sh, Konstitutsiyaning bu moddasiga binoan qonun yoki boshqa normativ-huquqiy hujjatning Konstitutsiyaga mosligini qaysi organ nazorat qiladi, degan savolning tug'ilishi tabiiydir.

Normativ-huquqiy hujjatlarning Konstitutsiyaga mosligini nazorat qilishni uning qaysi bosqichda amalga oshirilishiga qarab, quyidagi ikki turga bo'lish mumkin:

Birinchidan, dastlabki nazorat. Bu nazorat normativ-huquqiy hujjatlar loyiha vaqtida ularni huquqiy ekspertizadan o'tkazish orqali amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi 2000 yil 14 dekabrda qabul qilingan qonunining 18-moddasiga muvofiq «Huquqiy ekspertiza normativ-huquqiy hujjat loyihasini tayyorlagan organning yoki normativ-huquqiy hujjatni qabul qiladigan organning yuridik xizmati, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan amalga oshirilishi mumkin».

Ikkinchidan, keyingi nazorat. Bu nazorat normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinganidan keyin amalga oshiriladi. Keyingi nazoratning o'zini ham ikki turga bo'lish mumkin.

a) Normativ-huquqiy hujjat qabul qilinganidan keyin, ammo u hali kuchga kirishidan avval amalga oshiriladigan nazorat. Bu nazorat ham Adliya vazirligi tomonidan vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar qabul qilgan umummajburiy xarakterga ega bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlarni davlat ro'yxatidan o'tkazishdan avval amalga oshiriladi. Bu normativ-huquqiy hujjatlar davlat ro'yxatidan o'tkazilgandan keyingina kuchga kiradi.

⁶² Karimov I.A. Adolat qonun ustuvorligida. Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining oltinchi sessiyasidagi ma'ruza. 2001 yil 29 avgust. «Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak» kitobida, 10-j., – T: O'zbekiston, 2002, 28-bet

O‘zbekiston Respublikasida vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralarning umummajburiy xarakterdagi normativ-huquqiy hujjatlarining Konstitutsiya va qonunlarga mosligini ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1993 yil 17 iyunda «Vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralarning umumiy-majburiy tusdagi normativ hujjatlarining huquqiy ekspertizasi va ularni davlat ro‘yxatiga olish to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida» va 1997 yil 9 oktyabrda «Vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralar me‘yoriy hujjatlarining qonuniyligini ta‘minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida» qarorlar qabul qildi.

Bu qarorlarning mohiyati shundaki, ular umummajburiy xarakterdagi idoraviy normativ-huquqiy hujjatlarni O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida davlat ro‘yxatidan o‘tkazilishining majburiyligini ta‘minlab berdi. 1997 yil 9 oktyabrdagi qarorda belgilanishicha, agar shunday hujjatlar davlat ro‘yxatidan o‘tkazilmasa, ular yuridik kuchga ega bo‘lmaydi. Konstitutsiya yoki qonunga zid bo‘lganlari esa davlat ro‘yxatiga olinishi mumkin emas. Ana shunday yo‘l bilan idoraviy normativ-huquqiy hujjatlarning Konstitutsiyaga va qonunlarga mosligi ta‘minlanmoqda.

b) Kuchga kirgan normativ-huquqiy hujjatlarning Konstitutsiyaga mosligi yuzasidan nazorat. Bunday nazoratni barcha davlat organlari amalga oshiradilar.

Umuman olganda qonunlarning ijro etilishi va normativ-huquqiy hujjatlarning Konstitutsiyaga va qonunlarga mos bo‘lishini nazorat qilish qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatini amalga oshiruvchi davlat organlari tomonidan olib boriladi.

Qabul qilingan qonunlarning ijro etilishini nazorat qilib borish Oliy Majlis faoliyatida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Oliy Majlis tomonidan qonunlarga rioya qilinishini nazorat qilish, ularning ta‘sirchanligini o‘rganish, qonun hujjatlaridagi kamchiliklarni, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishdagi nuqsonlarni o‘z vaqtida bartaraf etish maqsadini ko‘zlaydi. Oliy Majlis qo‘mitalari va komissiyalari har yili qariyb 50 ta qonunning ijrosini o‘rganadilar. Qonun hujjatlari talablari qanday bajarilayotganligi deyarli barcha vazirliklar va idoralarda, viloyatlarda tekshiriladi.

Huquqiy demokratik davlat barpo etishda Ombudsman instituti. Fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari va erkinliklarini ta‘minlash yuzasidan parlament nazoratini amalga oshirishda Oliy Majlisning Inson huquqlari bo‘yicha vakili (Ombudsman) instituti muhim rol o‘ynaydi⁶³.

Ombudsman (shved. – biror kishi munosabatlarining vakili) – ba’zi mamlakatlarda parlament tomonidan maxsus saylangan (tayinlangan), davlat organlari harakatlarining qonuniyligi hamda fuqarolar huquq va erkinliklariga rioya etilishini kuzatuvchi mansabdor shaxs. O‘zbekiston Respublikasining 1997 yil 24 apreldagi “Oliy Majlisning inson huquqlari bo‘yicha vakili (ombudsman) to‘g‘risidagi Qonun qabul qilingan.

Ma‘lumki Er yuzida inson borki, u doimo o‘z huquqi va erkinligini himoya qilish uchun imkoniyat izlagan va Ombudsmanning tashkil topishi esa, davlat bilan fuqaro o‘rtasidagi munosabatlarga yanada aniqlik kiritdi. Ombudsman fuqarolarning haq-huquqlarini himoya qiluvchi munosabatlarni nazorat qiluvchi vakildir.⁶⁴

Ushbu fikr hozirgi zamon huquqiy adabiyotlarida keng tarqalgandir. Biroq jamiyatda qonun ustuvorligini ta‘minlashda Ombudsman institutining o‘ziga xos talqin va tarixiy ildizlari mavjud. SHu nuqtai nazardan amerikalik mutaxassis Din Gottererning bildirgan fikrlari diqqatga sazovordir. U shunday deb yozadi: Ombudsman instituti ildizlari uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Ombudsmanning tarixiy ildizlaridan biri Qur‘oni Karim va islom mafkurasining bir qismi sifatida odillik tamoyillaridan kelib chiqadi⁶⁵. O‘sha payt inson huquqi va erkinliklarini himoya qilish, mulkiy, oila va nikohga oid huquqlarni tartibga soluvchi hamda shikoyatlarni qabul qilish va nizolarni hal qilish uchun muxtasib mansabi dastlab halifa Umar

⁶³ Xalilov E. O‘zbekiston Respublikasining Parlamenti: Birinchi chaqiriq Oliy Majlisning faoliyati. -T.: O‘zbekiston, 1999, 11-17 betlar

⁶⁴ Mustaqillik: izohli ilmiy-ommabop lug‘ati. -T.: SHarq, 1998, 179-b.

⁶⁵ Gotterer D. Ombudsman haqida. Demokratlashtirish va inson huquqlari jurnali. 1999, 1-son, 27-b.

tomonidan tashkil etilgan edi. Keyinchalik ana shunday muxtasib mansabi Movarounnahrda mavjud xonliklarda ham tashkil etilgan bo'lib, ular asosan fuqarolarning shikoyatlarini adolat nuqtai nazardan hal etishga intilganlar.

SHunday qilib, Ombudsman institutining ildizlari Din Gotterer ta'kidlaganidek, SHarq mamlakatlari davlatchiligiga borib taqaladi. Biroq, Er yuzida rasmiy ravishda esa, birinchi marotaba Ombudsman instituti 1709 yil SHvetsiya qirolligi huzurida tashkil topgan. 1709 yili SHvetsiya qiroli Karl XII Poltava janglarida mag'lubiyatga uchrab, Turkiya davlatiga qochib ketadi. Qirolsiz qolgan SHvetsiyada tartibsizlik boshlanadi. Bundan xabar topgan Karl XII Turkiyada turib, 1713 yil SHvetsiya qirolligi huzurida Ombudsman tashkil qilish haqidagi qonunga nizo chekadi. Bugungi kunda deyarli barcha demokratik mamlakatlarda Ombudsman instituti tashkil etilgan. Ombudsmanning muhim xususiyatlaridan biri uning mustaqilligidir.

Oliy Majlisning inson huquqlari bo'yicha vakil (Ombudsman) demokratik yo'ldan borayotgan jamiyatimizdagi inson huquqlari bilan bog'liq muammolarni hal qilishda faol ishtirok etmoqda.

Ombudsman (vakil) quyidagi huquqlarga ega:

- 1) fuqarolardan tushgan shikoyatlarni ko'rib chiqish;
- 2) arizachiga o'z huquqlari, erkinliklari, qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun foydalanishga haqli bo'lgan vositalarni ko'rsatish;
- 3) shikoyatni, uning mohiyati bo'yicha hal etishga vakolatli mansabdor shaxsga yoki tashkilotga berish;
- 4) arizachini tegishli hujjatlar, boshqa materiallar bilan tanishtirish hamda shikoyatni ko'rib chiqishni rad etish va rad etish asoslarini ko'rsatish.

O'zbekiston Respublikasining «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi qonunining 26-moddasi birinchi qismiga muvofiq «Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlariga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlariga zid keladigan qarori O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan bekor qilinadi».

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 93-moddasining 1-bandiga muvofiq O'zbekiston Respublikasining Prezidenti «fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga, Konstitutsiya va qonunlarga rioya etilishining kafilidir».

Bu normaga ko'ra Prezident **birinchidan**, qabul qilinayotgan qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda fuqarolarning huquq va erkinliklariga rioya etilayotganligini, **ikkinchidan** esa, ularning Konstitutsiyaga mosligini nazorat qilib boradi.

Monitoring (inglizcha – tekshirib turish, nazorat qilish) – ma'lum bir hodisa yoki jarayonning holatini kuzatish, baholash va tahminlash (prognozlash). Monitoring kundalik turmushning barcha jabhalarida qo'llaniladi.

O'zbekistonda davlat va jamiyat qurilishi hamda siyosiy hayotni erkinlashtirish masalalari. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov 1999 yil 14 aprelda Oliy Majlis 14-sessiyasida "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda" ma'ruzasida XXI asr arafasi va uning dastlabki yillarida mamlakatni rivojlantirish strategiyasi, islohotlarni chuqurlashtirish va jamiyatni yangilashning 6 ta ustuvor yo'nalishlarini belgilab bergan edi. **Birinchi ustuvor yo'nalish mamlakat siyosiy, iqtisodiy hayotini, davlat va jamiyat qurilishini yanada erkinlashtirish** masalasini qo'ydi. SHundan so'ng 2000 yil 28 yanvarda Oliy Majlis 1-sessiyasidagi ma'ruzasida Siyosiy sohada mamlakat siyosiy hayotining barcha sohalarini, davlat va jamiyat qurilishini erkinlashtirishning bir qator yo'nalish va vazifalarini bayon etdi. Siyosiy sohadagi islohotlar: 1) fuqarolar siyosiy, iqtisodiy faolligini kuchaytirish, inson o'z qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish uchun sharoit yaratish; 2) o'z fikrini erkin ifoda etishi; 3) ko'ppartiyaviylikni qaror toptirish; 4) nodavlat tuzilmalar, jamoat birlashmalari faoliyatini oshirish; 5) siyosiy ong, siyosiy madaniyat, siyosiy faollikni ko'tarish fuqarolik jamiyatining o'zagi; 6) jamiyatda fikrlar xilma-xilligini yuzaga keltirish; 7) inson huquqlari va erkinliklari masalasini bayon etdi.

Davlat qurilishi va boshqaruvi sohasida hokimiyat tuzilmalarining bo'linish prinsipini isloh qilish, ma'muriy islohotlarni amalga oshirish, kadrlar masalasi bilan bog'liq bo'lgan vazifalarni belgilab berdi.

"Kuchli davlatdan kuchli jamiyat sari" tamoyili fuqarolik jamiyatini shakllantirishning muhim sharti bo'lib, nodavlat va jamoat tashkilotlari rolini kuchaytirish kerak bo'ladi. Buning uchun esa, davlat hokimiyati organlarini bosqichma-bosqich erkinlashtirish zarur. SHu boisdan ham mustaqillik yillarida, ayniqsa 2000 yildan keyingi davrlarda 2006 yilgacha bo'lgan davrda bu masala davlat siyosatining markazida bo'ldi.

1. Davlat qurilishi va boshqaquvi sohasidagi eng muhim vazifa bu qonunchilik hokimiyati - mamlakat Parlamentining roli va ta'sirini kuchaytirish, hokimiyatning qonunchilik, ijro va sud tarmoqlari o'rtasida yanada mutanosib, barqaror muvozanatga erishishdan iborat. Prezidentimiz I.Karimov 2005 yil 28 yanvarda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senati qo'shma yig'ilidida "Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir" ma'ruzasida chuqur tahlil qilib berdi. Bunda: 1) Prezident vakolatlarining bir qismini Senatga va hukumatga o'tkazish Konunchilik palatasini shakllantirib uning huquqlarini kengaytirish; 2) Bosh vazir, mamlakat huqumatining rolini, mas'uliyatini kuchaytirish; 3) sud hokimiyatini mustahkamlash va erkinligini ta'minlash vazifalarini bayon etdi. Mamlakatimizda davlat hokimiyatini erkinlashtirishda ikki palatali parlament barpo etishdan maqsad: 1) parlament o'z vakolatlarini samarali amalga oshirish; 2) Qonunchilik palatasi o'z faoliyatini doimiy professional tarzda olib borish; 3) Senat asosan mahalliy Kengashlar, hududlarning vakillaridan iborat bo'lishini ta'minlash; 4) aholining mamlakat ijtimoiy va siyosiy hayotidagi ishtirokini kengaytirish lozim bo'ladi.

Mamlakatni modernizatsiya qilishda uzoqni ko'zlaydigan **"Kuchli davlatdan – kuchli fuqarolik jamiyati sari" tamoyilini** o'zida ifoda etadi. Bu shuni nazarda tutadiki: 1)dan hokimiyat vakolatlarining ma'lum bir qismini markazdan mahalliy hokimiyat organlariga o'tkazish; 2) siyosiy partiyalar va fuqarolik institutlarining muhim qarorlar qabul qilishdagi rolini kuchaytirish.

Demak, davlat va jamiyat qurilishi, siyosiy hayotini erkinlashtirish hokimiyat organlarining ayrim funksiyalarini quyi hokimiyat organlariga bosqichma-bosqich o'tkazish bu fuqarolik jamiyatining muhim elementlaridan biri hisoblanadi.

Jinoiy jazolarni liberallashtirish – qonun ustuvorligining muhim sharti. Keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan insonparvarlik, adolatparvarlik g'oyalariga asoslangan jinoyat, jinoyat-protsessual qonun hujjatlarini takomillashtirishga, jinoiy jazolarni liberallashtirishga qaratilgan bir qator qonun loyihalari Oliy Majlisga kiritildi. Ularning qabul qilinishi mamlakatimiz ijtimoiy hayotida o'zining samarasini bermoqda. Masalan, Respublikamiz Prezidenti tomonidan loyihasi kiritilib, 2001 yil 29 avgustda Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan «Jinoiy jazolarning liberallashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat, Jinoyat-protsessual kodekslari hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish haqiqida»gi Qonun bilan jinoyatlarni tasniflash engillashtirish ma'nosida takomillashtirildi, yarashuv instituti joriy etildi. Jinoyat kodeksidagi o'lim jazosini nazarda tutuvchi moddalar soni keskin kamaytirildi, mol-mulkni musodara qilish jinoiy jazo sifatida bekor qilindi va shu kabi inson huquqini himoya qilishga qaratilgan qator chora-tadbirlar qo'llanildi.

O'zbekiston Respublikasining «Prokuratura to'g'risida»gi 2001 yil 29 avgustda yangi tahrirda qabul qilingan Qonunining 20-moddasiga muvofiq «Vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar hamda vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning harbiy qismlari, harbiy tuzilmalari, hokimlar va boshqa mansabdor shaxslar tomonidan qonunlarning ijro etilishi, shuningdek, ular tomonidan qabul qilinayotgan hujjatlarining O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlariga muvofiqligi nazorat predmeti hisoblanadi».

Qonun ustuvorligini ta'minlash - huquqiy davlat barpo etishning asosiy mezonlari. **Huquqiy davlat tushunchasi** demokratik davlat tushunchasi bilan chambarchas bog'liqdir. Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, demokratik, huquqiy davlat kuch, inqilob bilan emas, balki tabiiy-tarixiy evolyusion yo'l bilan barpo etiladi. Albatta, har qanday jamiyatda huquqiy davlat tushunchasi u yoki bu qonunlarning mavjudligi bilan belgilanmaydi. Negaki, qonunlar huquq sifatida har bir davlatda mavjud va har qanday hokimiyat ulardan foydalanadi. Hamma gap o'sha qonunlarning qandayligida va ularning qanday bajarilishidir.

Huquqiy davlatni belgilovchi mezonlar quyidagilardan iborat:

- 1) Xalq hokimiyatining amalga oshishi.
- 2) Huquqning hukmronligi, ya'ni shaxs huquq va erkinliklarining hech kim, shu jumladan, davlat tomonidan ham hech qanday holda buzilmasligi.
- 3) Konstitutsiya va qonun ustuvorligi.
- 4) Hokimiyat vakolatlarining bo'linish tamoyili.
- 5) Sud mustaqilligi.
- 6) Inson huquqlariga rioya etish, ularni himoya qilish va ta'minlash.
- 7) Davlat va fuqarolarning o'zaro mas'uliyati.
- 8) Huquqni muhofaza qiluvchi idoralarning samarali ishlashi.
- 9) Huquqiy madaniyatning yuksak darajada ekanligi.
- 10) Demokratiyaning rivojlanishi va takomillashuvi.

Prezident Islom Karimov 2001 yil 29 avgustda Ikkinchi chaqiriq Oliy Majlis 6-sessiyasida **“Adolat qonun ustuvorligida”**gi ma'ruzasida quyidagi muhim jihatlarni alohida ta'kidlab o'tdi:

- 1) Sud mustaqilligini ta'minlash.
- 2) Fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha alohida sudlarni tashkil etish.
- 3) Sudlar faoliyatini moddiy-texnika va moliyaviy jihatdan ta'minlash.
- 4) “Sudlar to'g'risida”gi Qonunga ko'ra sud kadrlarini tanlash va tayinlash mexanizmini mustahkamlash.

5) Jinoyatchilikning oldini olish uchun unga shafqatsiz jazo emas, balki qonuniy qay darajada anglashiga bog'liqligini hisobga olish.

Mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi ma'ruzalarida «Huquqiy davlatning mazmun-mohiyatini belgilaydigan amaldagi kodekslar, qonunlar, me'yoriy hujjatlarni tanqidiy baholagan holda huquqiy davlatni shakllantirish borasida birinchi galda qabul qilishimiz zarur bo'lgan yangi qonun va me'yoriy hujjatlarni aniqlab olishimiz kerak» deb ta'kidlab o'tdilar¹.

Mamlakatimizda qonun ustuvorligini ta'minlashda yurtboshimizning 1996 yil 31 oktyabrda «**Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi**»ni tuzish to'g'risidagi farmoni alohida ahamiyatga ega bo'lmoqda. Bugungi kunda Milliy markaz mamlakatimiz va butun jahondagi inson huquqlari, erkinliklarini jahon xalqaro huquq normalari asosida himoya etishning ta'sirli vositasi sifatida faoliyati ham ibratli bo'lmoqda. Biroq bu borada demokratik tamoyillarning hayotga to'liq joriy etilishida jiddiy ayrim muammolar ham mavjud. Ulardan biri tom ma'nodagi sud mustaqilligiga erishishdan iboratdir. Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek, «Sudlar tom ma'nodagi mustaqil bo'lgan holdagina qonunlarning qat'iy ijrosi, ularning haqiqiy ustuvorligi so'zsiz ta'minlanadi. Qaerda sud mustaqil bo'lmas ekan, shu erda qonun talablari va adolat buzilishi muqarrar»⁶⁶. Darhaqiqat qonun ustuvorligini, insonning huquq va erkinliklari himoyasini ta'minlamasdan turib, demokratik va fuqarolik jamiyatini qurish haqida so'z yuritishga hech qanday asos qolmaydi.

¹ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot pirovard maqsadimiz. -T.: O'zbekiston, 2000. – 29-b.

⁶⁶ Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l - demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. T. II. –T.: O'zbekiston, 2003, 31-b.

4.2 Davlat hokimiyati tizimining bo‘linish prinsipi va O‘zbekistonda parlament taraqqiyotining yangi bosqichi

Prezident Islom Karimovning "Parlament - jamiyat hayotining ko‘zgusi" nutqida ko‘tarilgan asosiy masalalar. 2005 yil 27 yanvarda O‘zR Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi birinchi yig‘ilishida Prezident Islom Karimov "Parlament - jamiyat hayotining ko‘zgusi" mavzusida nutq so‘zladi. Haqiqatan ham Prezidentimiz ta’kidlab o‘tganlaridek, parlamentga saylovlar jarayonida, xalqimiz o‘zining faolligi, siyosiy ongi va saviyasini yorqin namoyon etdi. Saylovlar oshkoralik, ochiqlik va qizg‘in kurashlarda o‘tdi, bu jarayon dunyo jamoatchigi tomonidan kuzatildi. Biz hech kimdan kam emasligimiz, demokratik davlat qurishda o‘z yo‘limiz borligi, o‘ziga xosligi ayon bo‘ldi. Doimo bosiq bo‘lib jim o‘tirish deputatlik faoliyatiga to‘g‘ri kelmaydi. Har bir deputat o‘z vakolati va mas’uliyatini teran his qilishi kerak. **Deputat** – bu mustaqil fikrli inson. U qaysi partiyaga mansub bo‘lmasin avvalo xalq oldida javob berishi kerak. SHu sabab xalq manfaatlari yo‘lida parlamentdagi g‘oyalar, yondashuvga qarashlar xilma-xil bo‘lgani yaxshi. Deputat zalda bo‘ladigan muhokama va munozaralar vaqtida 3 ta narsani esdan chiqarmasligini bayon etdi: **Birinchi**dan, har qaysi deputat o‘zining qadr-qimmatini bilishi lozim. SHundagina u boshqalarni ham hurmat qiladi. **Ikkinchi**dan, mehr-oqibatlilik bizning xalqimizga yarashadigan, xalqimizga xos bo‘lgan fazilat ekanini hech qachon esdan chiqarmasligi kerak. **Uchinchi**dan, bobomiz Amir Temur aytganidek, qanday xalqning farzandimiz, degan savolni o‘zimizga berishimiz kerak. SHu bilan birga kecha kim edigu, bugun kim bo‘ldik, degan savolni ham hech qachon unutmaslik zarur.

Oliy Majlisning quyi palatasi – Qonunchilik palatasi rahbarlari yangi tartibda saylandi. Buning sababi shundaki, biz demokratik davlat barpo etayotganimiz, fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirayotganligimizdadir. Biz demokratik qadriyatlarni o‘z hayotimizga joriy etishda salmoqli natijalarga erishdik.

Demokratik parlamentning asosiy shartlaridan biri **ko‘ppartiyaviylik masalasidir**. Demokratik jamiyatda ko‘ppartiyaviylik tizimi bo‘lishi kerak. Ko‘ppartiyaviylik, avvalo jamiyatimizda o‘z manfaat va qarashlaridan qat’iy nazar har qaysi ijtimoiy qatlam va guruhning maqsad va intilishlarini to‘liq aks ettirishi kerak. CHunki hayot bor ekan kimdir o‘z manfaatini amalga oshirishga harakat qiladi. Har qaysi partiya - xalqning ma’lum qatlami manfaatlarini ifodalovchi siyosiy kuch. Har bir inson o‘ziga xos bir olam. Ikki inson bir-biriga o‘xshamaydi. Xuddi shuningdek, siyosiy partiyalar ham o‘z g‘oyasi, maqsadi va vazifalari bilan bir-biridan farq qilishi zarur. SHundagina jamiyatdagi xilma-xil qarash, manfaatlar aks etadi. **Siyosiy partiyalar** xalqni, mamlakatni, millatni maqsad yo‘lida birlashtirib turgan. SHu bois ular o‘z manfaatlarini himoya qilishda bir-biriga muxolifat bo‘lishi mumkin. YAGona Vatan haqida gap ketganda ular birlashishi kerak. Milliy istiqloq g‘oyasi shunday birlashtiruvchi kuchdir. Har qaysi partiyaning o‘z elektorati - uni qo‘llab-quvvatlaydigan ijtimoiy qatlam bo‘lishi lozim. SHunday bo‘lmasa bu partiya haqiqiy siyosiy kuch bo‘la olmaydi. Parlament saylovlari jarayonida siyosiy partiyalar shakllandi. Saylovchilar endi duch kelgan odamga emas, o‘z dastur va g‘oyalarini yoqtirgan partiyaga ovoz beradi. Bizda mintaqaviy partiyalar yo‘q va bo‘lmaydi ham, chunki mamlakat bo‘linib ketishi mumkin bo‘ladi. Bunga yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi, har qaysi partiya umummilliy partiya sifatida faoliyat yuritishi, Markazda qolib ketmasligi kerak. **Saylov** – demokratiya degani, **Demokratiya** – bu saylov degani. Har qaysi partiya saylov orqali o‘z tarafdorlarini aniqlaydi. Bo‘lib o‘tgan saylovlarda O‘zLiberal-demokratik partiya g‘alaba (34,2 foiz) qildi.

SHuni alohida ta’kidlash lozimki, 2007 yil 11 aprelda O‘zbekiston **Respublikasining «Davlat boshqaruvini yangilash va yanada demokratlashtirish hamda mamlakatni modernizatsiya qilishda siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish to‘g‘risida»gi Konstitutsiyaviy qonunning qabul qilinishi** katta tarixiy ahamiyatga ega bo‘ldi. Bu qonun 8 moddadan iborat ("Xalq so‘zi", 2007 yil 12 aprel).

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida Davlat hokimiyatining tashkil etilish prinsiplari. Davlat hokimiyatining tashkil etilishida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti ham berilgan. 89-moddaga ko‘ra O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti O‘zRda davlat va ijro etuvchi hokimiyat boshlig‘idir. Konstitutsiyada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti respublika fuqarolari tomonidan umumiy, teng va to‘g‘ridan-to‘g‘ri saylov xuquqi asosida yashirin ovoz berish yo‘li bilan 7 yil muddatga saylanadi. Uni saylash tartibi qonun bilan belgilanishi aytilgan. YAngi qoidaga ko‘ra Prezidentning ayrim vakolatlari Senatga, ya‘ni yuqori palataga bosqichma-bosqich o‘tkazilishi aytilgan. Bu degani O‘zbekistonning demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini qurishda fuqarolarning davlat hokimiyati boshqaruvidagi ishtiroki kengaytirilgan.

Mustaqil davlatimizning bosh qomusi, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan bo‘lib, unga 2002 yil 27 yanvarda o‘tkazilgan umumxalq referendum natijalariga ko‘ra hamda uning asosida qabul qilingan 2003 yil 24 apreldagi O‘zR qonuniga ko‘ra Konstitutsiyaning 18,19,20,23-boblariga tuzatish va qo‘shimchalar kiritildi. Konstitutsiyaning 1-bo‘lim 11-moddasida O‘zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatining tizimi hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo‘linishi prinsiplari: 1) Davlat suvereniteti; 2) Xokimiyat haqchiligi tamoyiliga; 3) Inson va fuqaro huquq hamda erkinliklari ustuvorligi va poydevorligi tamoyili; 4) Davlat hokimiyatining bo‘linish prinsipi; 5) siyosiy va mafkuraviy xilma-xillik tamoyili; 6) Demokratizm tamoyili; 7) Davlat va shaxsning o‘zaro mas’uliyati tamoyili; 8) Davlat huquq tuzilishi tamoyillariga amal qiladi.

I.1. O‘zbekiston Konstitutsiyasining 5-bo‘lim «Davlat hokimiyatining tashkil etilishi» deb nomlangan bo‘lib, bunga birinchi navbatda O‘zbekiston Respublikasi **Oliy Majlisi** haqidagi asosiy masala joy olgan. Oliy Majlis oliy davlat vakillik organi bo‘lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi. **Oliy Majlis** 2 palatadan: Qonunchilik palatasi va Senatdan (yuqori) iboratligi bayon etilgan. Oliy Majlisning ana shu ikkala palatasi bilan bog‘liq bo‘lgan masalalar o‘z ifodasini topgan. **Oliy Majlis Qonunchilik palatasi** va **Senatining** birgalikdagi vakolatlari 21 ta bo‘lib ular alohida izohlangan. Oliy Majlis Qonunchilik palatasi mutlaq vakolatlari 4 ta. Senatning mutlaq vakolatlari esa 14 tani tashkil qiladi.

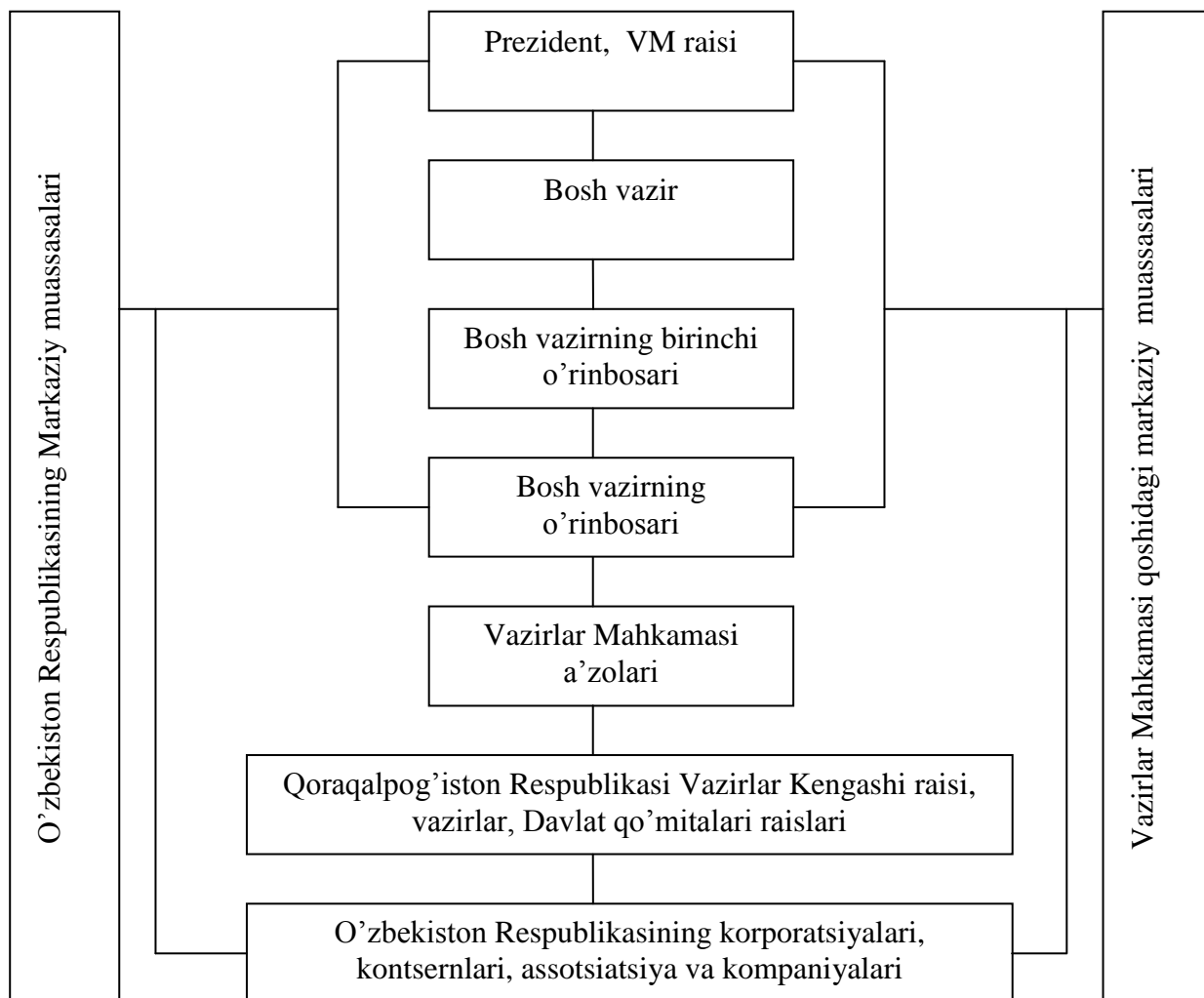
4.1- ilova (a)

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining tuzilishi.

O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik palatasi	O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati
<p>Deputatlar soni 120 ta. Siyosiy partiyalar vakillari va tashabuskor guruhlar nomzodlar ko‘rsatadilar. Yashirin ovoz berish yo‘li bilan 5 yil mudatga saylanadilar. Qonunchilik palatasi qonunlarni ishlab chiqarish va ularni hayotga tatbiq etish, qonun ustuvorligini ta‘minlash ularning asosiy vazifasi. (O‘zR. Konstitutsiyasi, 77-modda)</p>	<p>Senatorlar soni 100 ta. 86 ta senator yashirin ovoz berish natijasida senat a‘zolari Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridan teng miqdorda 6 kishidan Qoraqalpog‘iston Jo‘qorg‘i Kengesi viloyat, tuman va shaharlar davlat xokimiyat vakillik organlari deputatlar orasidan saylanadi. 16 nafar Senatorlar O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti ning farmoniga muvofiq tayinlanadi.</p>

4.2- ilova (b)

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi TUZILISHI

Vazirlar Mahkamasi a'zolari 8 ta, vazirlar 10 ta, davlat qo'mitalari, 9 ta jami 27 ta (2005–2010 yy.).

“O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to‘g‘risida” va “O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to‘g‘risida”gi qonunlarning ijtimoiy-siyosiy mazmuni. 2002yil 12-13 dekabrda bo‘lib o‘tgan Oliy Majlisning 10 sessiyasi xalqimizning xohish-irodasi bilan “O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to‘g‘risida” va “O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to‘g‘risida”gi Konstitutsiyaviy qonunlar hamda ularning amalga oshirish to‘g‘risida qarorlar qabul qilindi. Bu qonunlar qabul qilingach 2003 yil 24 aprelda “O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga ayrim o‘zgartirishlar kiritildi.

1. OLIY MAJLIS – yuqoridagi qonunlarga ko‘ra Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi va Senati vakolat muddati 5 yil. Qonunchilik palatasi hududiy saylov okruglari bo‘yicha ko‘ppartiviylik asosida saylanadigan 120 deputatdan iborat. YA’ni, bunda bu palatani tuzish g‘oyasi Prezidentimiz Islom Karimov tamonidan 2000 yil 25 may 2-sessiyasida ko‘tarilgan edi. SHundan so‘ng ikki palatali parlamentni tuzish to‘g‘risida referendum 2002 yil 27 yanvarda o‘tkazildi. Demak, ana shu Qonunchilik palatasi mamlakat aholisi vakilligini ta‘min etadi, ularning manfaatlari inobatga olinadi. Saylov kuni 25 yoshga to‘lgan hamda kamida 5 yil O‘zbekiston hududida muqim yashayotgan O‘zbekiston fuqorasi Qonunchilik palatasining deputati etib saylanishi mumkin. Qonunchilik palatasi deputatlari o‘z vakolatlari davrida ilmiy va pedagogik faoliyatdan tashqari haq tulanadigan boshqa turdagi faoliyat bilan shug‘illanishlari mumkin emas. Qonunda qonunchilik palatasi vakolatlari ikki yo‘nalishga ajratilgan. 1. Qonunchilik palatasi va Senatning birgalikdagi vakolatlari. 2. Qonunchilik palatasining mutlaq vakolatlari. Bular Qonunchilik palatasi to‘g‘risidagi qonunning 8-9 moddalarida aniq belgilab qo‘yilgan. 1. Qonunchilik palatasi va Senatning birgalikdagi vakolatlari jami 21 tani tashkil qiladi. Bunda qonunlarni qabul qilish jarayonlari to‘g‘risida batafsil bayon etib berilgan. 2. Qonunchilik palatasining mutloq vakolatlari 4 ta bo‘lib, asosan unda Spikerini, o‘rinbosari, qo‘mita raisi, o‘rinbosarlarini saylash aytilgan. Qonunchilik palatasiga Kengashi palata faoliyatini samarali tashkil etish maqsadida tuziladi. Qonun loyihalarini tayyorlash ishini olib borish, palata muhokamasiga kiritiladigan masalalarni ko‘rib chiqish uchun qumitalar va komissiyalar tuziladi.

Oliy Majlisning Senati hududiy vakillik palatasi bo‘lib Senat a‘zolaridan iborat bo‘ladi. Senat a‘zolari Qaraqalpog‘iston juqorg‘i kengisi viloyatlar, tumanlar va shaharlar, davlat hokimiyati vakillik organlari deputatlarining tegishli qo‘shma majlislarida mazkur deputatlar orasidan yashirin ovoz berish yo‘li bilan olti kishidan saylanadi. Senatning 16 nafar a‘zosi fan, san‘at, adabiyot, ishlab chiqarish sohasidagi obro‘li fuqarolardan prezident tomonidan tayinlanadi. Demak, Senat saylanishi quyidagicha: 12 ta viloyat, Qaraqalpog‘iston Res. Toshkent shahri 16 deputat shaklida amalga oshiriladi. Senatga ham 25 yoshga etgan O‘zbekiston fuqarosi saylanishi mumkin.

O‘zbekistonda Parlament taraqqiyotining YAngi bosqichlari. O‘zbekiston Konstitutsiyasining II-moddasi bevosita davlat hokimiyati tizimining bo‘linish prinsiplari qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud hokimiyatlari 3 ta tarmog‘i berilgan. Davlat hokimiyatining tashkil etilishi qoidasiga ko‘ra O‘zbekistonda qonun chiqaruvchi hokimiyatni Oliy Majlisning quyi Qonunchilik palatasi amalga oshiradi.

Davlat hokimiyatining tashkil etilish prinsiplaridan biri, biz boya aytganimizdek, Oliy Majlis, ya‘ni qonun chiqaruvchi hokimiyatdir. Bu hokimiyatni isloh qilish tug‘risida 2002 yil 27 yanvarda referendum o‘tkazib, unda ikki palatali parlamentni yuzaga keltirish masalasini O‘zbekiston fuqarolari qo‘llab-quvvatlagan edilar.

2004 yil 26 dekabrda Oliy Majlisning quyi Qonunchilik palatasi va Mahalliy hokimiyat organlariga (viloyat, tuman, shahar kengashlariga) saylovlar bo‘lib o‘tdi, qayta saylov esa 2005 yil 9 yanvarda utkazildi. O‘zbekistonda 2005 yildan boshlab, uning davlat qurilishi siyosiy hayotida yangi davr boshlandi. Ikki palatali parlament shakllantirildi. 2005 yil yanvarida Senat a‘zolari mahalliy hokimiyat organlari tomonidan ko‘rsatildi va aniqlandi.

Umuman, O'zbekistonda saylov qonunchiligi, ya'ni parlament taroqqiyoti 4 bosqichni bosib o'tdi: 1-bosqich Konstitutsiyamiz qabul qilungunga qadar davr bo'lib, bu davrda O'zR Prezidenti saylovi va Referendum to'g'risidagi qonunlar qabul qilindi. 2-bosqich Konstitutsiyamiz qabul qilingandan to 1997 yilgacha davom etdi. Bu davrda "saylov tizimi" shakllantirildi. 3-bosqich 1997 yildan – 2003 yillarni o'z ichiga oladi. Bu bosqichda amaldagi saylov qonunlariga ayrim o'zgartirishlar kiritildi. Markaziy saylov komissiyasi to'g'risidagi qonunlar qabul qilindi. 4-bosqich 2003 yildan – 2005 yilgacha, bu davrda ikki palatali parlamentni shakllantirish bilan bog'liq saylov qonunlariga o'zgartirishlar kiritildi va 2004 yil 26 dekabrda Oliy Majlis qo'yi qonunchilik palatasiga saylov o'tkazildi.

Umuman parlament tomonidan qabul qilinadigan qonun ustuvorligi qo'yidagi uchala holat bo'lgandagina to'liq o'z ifodasini topadi: 1) qabul qilinayotgan qonunlar va boshqa normativ hujjatlar adolatga, inson huquqi va manfaatlariga asoslangan bo'lishi shart; 2) bu qonunlar barcha davlat organlari, mansabdor shaxslar, nodavlat tashkilotlar va fuqarolar tomonidan aniq bajarilishi zarur; 3) qonunlarga mos bo'lishi qonun ustuvorligini ta'minlashning asosiy mexanizmlarini tashkil etadi.

2. VAZIRLAR MAHKAMASI – ijro etuvchi hokimiyatni amalga oshiradi. O'z.R Konstitutsiyasi 98-moddasiga ko'ra Vazirlar Mahkamasi Bosh vazir, uning urinbosari, vazirlar, davlat qumitalarining raislaridan iborat. Qoraqalpog'iston Respublikasi hukumati boshlig'i VM tarkibiga o'z lavozimi bo'yicha kiradi. Vazirlar Mahkamasi tarkibi O'zR Prezidenti tomonidan shakllantiriladi. O'zR Bosh vaziri (hozirgi paytda SH.Mirziyoev) namzodi prezident taqdimiga ko'ra Oliy Majlis palatalari tomonidan ko'rib chiqilib tasdiqlanadi. VMsi a'zolari Bosh vazir taqdimiga ko'ra Prezident tomonidan tasdiqlanadi. Vazirlar Mahkamasi iqtisodiyotning, ijtimoiy va ma'naviy sohaning samarali faoliyatiga rahbarlikni, respublika qonunlari Oliy Majlis qarorlari, Prezident farmonlari, qarorlari, farmoishlari ijrosini ta'minlaydi. Demak, Vazirlar Mahkamasi ijroiya hokimiyat bo'lib, u davlat hokimiyati bo'linish prinsipiga ko'ra **Ikkinchi hokimiyat**, ya'ni **hukumat**dir. Mustaqillik yillarida hukumat sostavi 3 marta yangidan tasdiqlandi. 1993 yil 6 maydagi Vazirlar Mahkamasi to'g'risidagi va uning 29 avgustdagi (1993) yangi tahrirdagi qonunlarga ko'ra **birinchi marta** Vazirlar Mahkamasining yangi sostavi 1995 yil 23 fevralda 2) **ikkinchi marta** esa 2000 yil 11 fevralda yangidan tasdiqlandi. 2005 yil 4 fevralda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tarkibi tasdiqlandi. Hozirgi vaqtda VM a'zolari: 8, ta vazirlar: 10 ta, davlat qo'mitalari 9 ta qilib Prezident I.Karimov tomonidan tasdiqlandi.

3. SUD HOKIMIYATI – uchunchi hokimiyat organi tarmog'i bo'lib, u qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlardan, siyosiy partiyalardan boshqa jamoat birlashmalaridan mustaqil holda ish yuritiladi. Sud tuzimi 5 yil muddatga saylanadi. Sudlarni tashkil etish, faoliyat ko'rsatish tartibi qonun bilan belgilab qo'yilgan. O'zbekistonda Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud, Oliy xo'jalik sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, Toshkent shahar, tuman, shahar, xo'jalik sudlariga bo'linadi. Prezident Islom Karimov 2005 yil 28 yanvarda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma yig'ilishida hokimiyatning ana shu tarmog'ini, sud tizimini tubdan isloh qilish yo'llarini ko'rsatib o'tdi. Sud-huquq tizimini isloh qilish va yanada liberallashtirish uchun prokuratura organlarining sud jarayonlariga aralashuvini cheklash, shaxsni ushlab turish, hibsga olish xuquqlarini sud zimmasiga o'tkazishni belgilab beradi. Sud jazolovchi organdan oddiy odamlarning xuquq va manfaatlarini himoya qiluvchi organga aylanib, mustaqil faoliyat yuritishini ta'minlash ta'kidlab o'tildi.

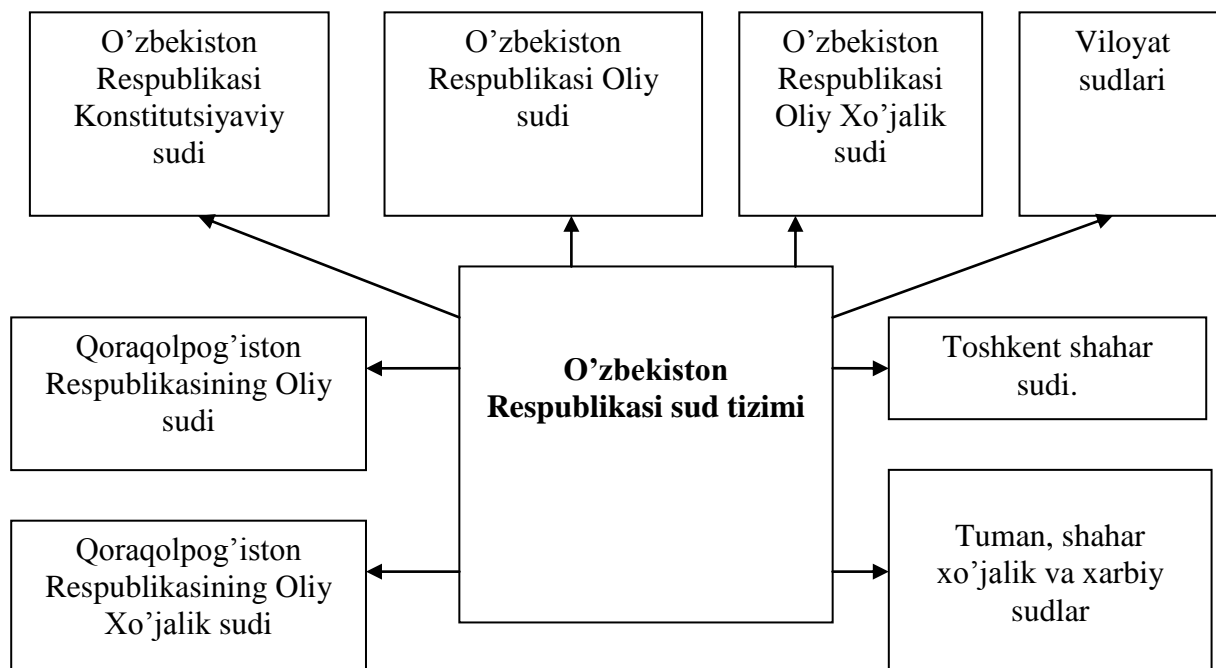
Sud-huquq sohasini erkinlashtirish borasida keng qamrovli ishlar amalga oshirilmoqda. Fuqarolarni shavqatsiz jazolash bilan emas, balki insonparvarlik ruhida tarbiyalash asosida huquqiy davlat yo'lidan borish zarurligini ko'rsatdi. 2006 yil 30 noyabrda Oliy Majlis Senatining qabul qilgan "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining o'n to'rt yo'lligi munosabati bilan amnistiya to'g'risida"gi qaroriga asosdan 2007 yilda 44 mingdan ziyod shaxslar ozodlikka chiqarildi. Jumladan, sodir qilgan jinoiy harakatlar uchun

jazoga tortilishi lozim bo'lgan 2 ming 377 ayol va 689 voyaga etmaganlar jazodan ozod qilindi ("Xalq so'zi", 2007 yil 1 iyun).

2007 yilga kelib uchinchi hokimiyat Sud tizimi sohasida quyidagi islohotlar o'tkazilmoqda:

1) Jinoiy jazoga sanksiya berish prokuratura organlaridan sud tizimiga o'tkazilmoqda; 2) Advokat, oqlovchilarning mavqei, rolini oshirish; 3) O'lim jazosini jinoiy kodeksidan (2008 yil 1 yanvaridan) olib tashlash va uning o'rniga uzoq muddatli, umrbod qamoq jazosini belgilash isloh qilinmoqda.

4.3-slayd

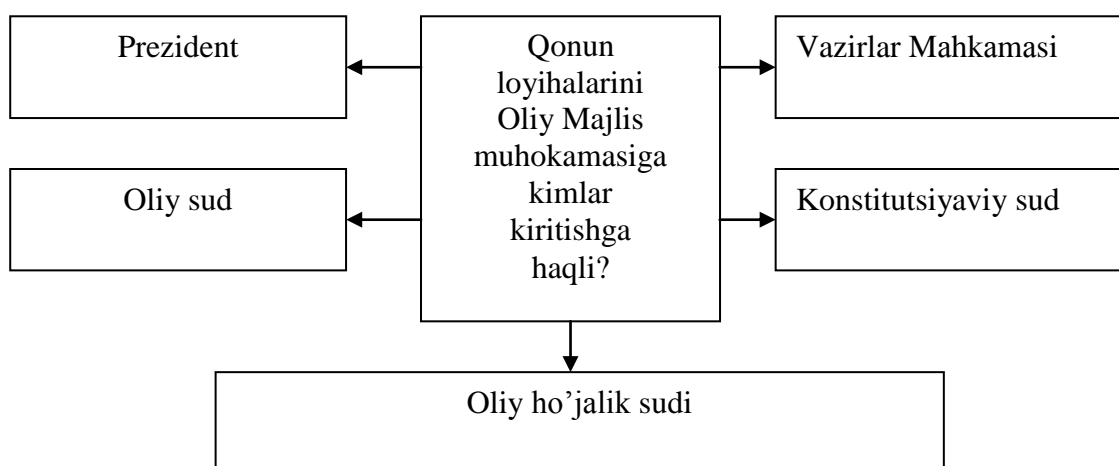
Sud- huquq sohasidagi islohotlarning maqsadi,

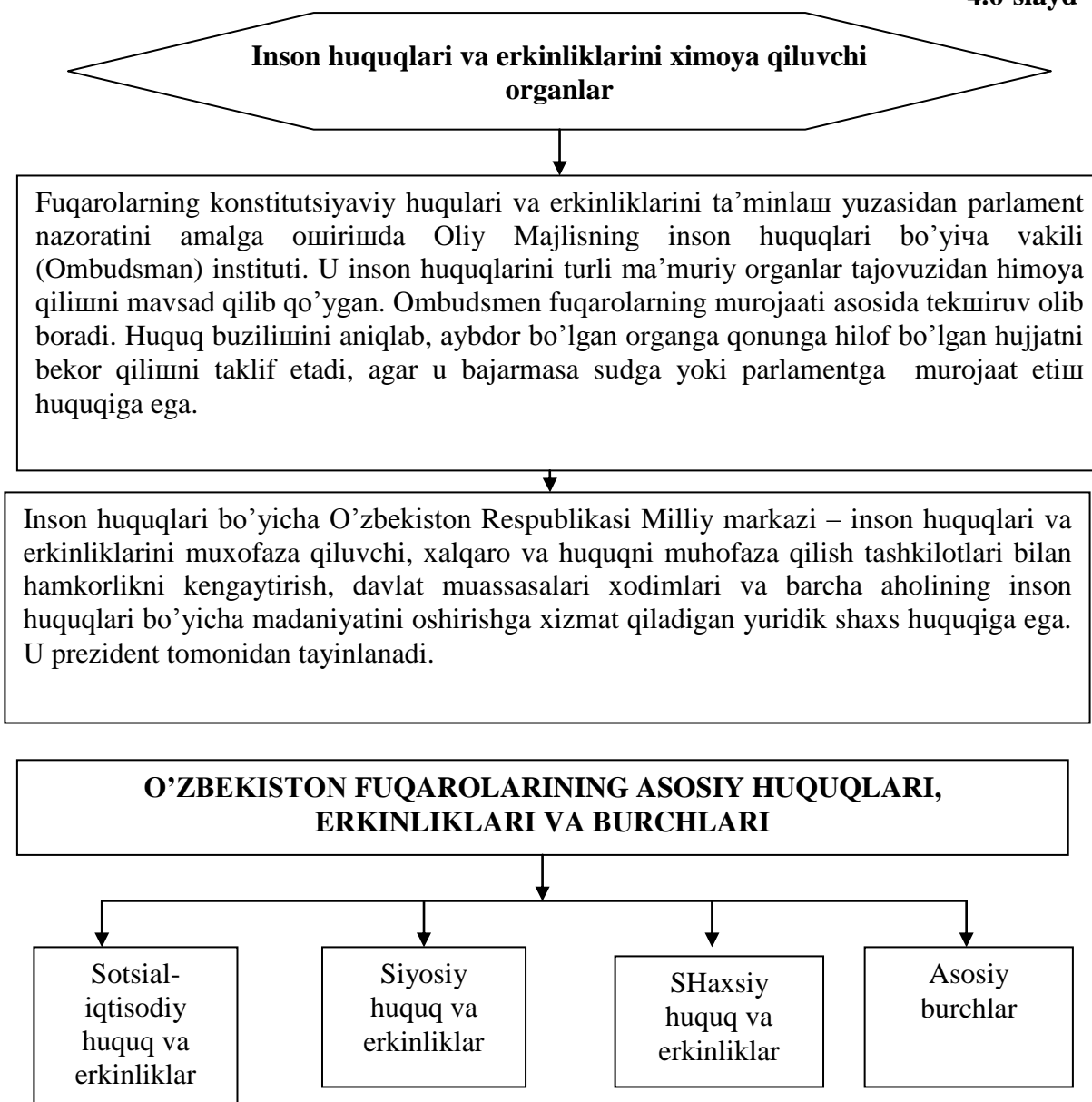
Jamiyat ijtimoiy hayotida adolatning barqaror bo'lishini ta'minlash; kishilarni qonun kuchi va rolga bo'lgan ishonchini orttirishi; shaxs, jamiyat va davlat munosabatlarida izchillik hamda o'zaro munosabatni ta'minlash.

Sud hokimiyatini tom ma'noda mustaqil hokimiyat sifatida faoliyat yuritishini, qonun chiqaruvchi va ijroiya hokimiyati tarmoqlari bilan teng tarzda mustaqilligini ta'minlash, sudlarning jamiyat va odamlar o'rtasidagi roli va obro'sini ko'tarish.

Sudlarni jazo beruvchi organlar emas, balki inson huquqini himoya qilish organi sifatida qarashni shakllantirish, ularning fuqarolar huquqini davlat tomonidan himoya qiluvchi asosiy organga aylantirish.

Qonun ustivorligini ta'minlash, ularni ijro etish madaniyatini yuksaltirish, qonun buzilishi holatlariga murosasiz munosabatni vujudga keltirish, jamiyatda huquqiy ongni yangi pog'onaga ko'tarish.

4. Ommaviy axborot vositalari (OAV) hokimiyati dunyodagi rivojlangan mamlakatlarda mavjud bo'lib, bizda endi shakllanmoqda.

5. Mahalliy davlat hokimiyati asoslari – bugungi kunda viloyatlar, tumanlar va shaharlarda hokimlik boshchilik qiladigan halq deputatlari kengashlari hokimiyatning vakillik organlari bo'lib, ular davlat va fuqarolarning manfaatlarini ko'zlab o'z vakolatlariga taalluqli masalalarni hal etadilar. Mahalliy hokimiyat organlari ihtiyoriga qo'yidagilar kiradi: 1) qonuniylikni, huquqiy tartibotni va fuqarolarning xavfsizligini ta'minlash; 2) hududlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish; 3) mahalliy byudjetlarni shakllantirish; 4) mahalliy kommunal xo'jalikka rahbarlik qilish; 5) fuqarolik holati aktlarini qayd etish va h.k. Bulardan boshqa shaharcha, qishloq va ovullarda mahallalarda fuqarolarning o'zini-o'zi boshqaradigan organlari ham mavjud bo'lib, ular demokratik xalqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishda roli yanada ortib bormoqda.

6. Saylov tizimi. 7. Prokuratura. 8. Moliya va kredit. 9. Mudofaa va xavfsizlik masalalari ham joy olgan va ular yangi tartibda bayon etilgan.

4.3. Prezidentlik instituti va uning shakllanishi

Prezident soʻzi – lotincha oldinda oʻtiruvchi maʼnoni bildiradi. Oʻzbekiston tarixida birinchi prezidentlik lavozimi 1990 yil 24 martda taʼsis etildi. “Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentligiga Islom Karimov saylandi”. 1991 yil 18 noyabrda “Oʻzbekiston Prezidenti saylovi tugʻrisida”gi qonun qabul qilindi. Bu qonunga 1997 yil 26 dekabr va 1999 yil avgustda hamda 2004 yil 24 aprelda oʻzgartirish va qoʻshimchalar kiritildi. Mustaqillik yillarida tom maʼnoda prezidentlik instituti toʻla shakllandi. Oʻzbekiston Konstitutsiyasining 19-bobiga koʻra OʻzR Prezidenti Oʻzbekiston Respublikasida davlat va ijro etuvchi hokimiyat boshligʻidir. Prezidentlik lavozimiga 30 yoshdan kichik boʻlmagan davlat tilini yaxshi biladigan bevosita saylovgacha kamida 10 yil Oʻzbekiston hududida muqim yashayotgan Oʻzbekiston fuqarosi saylanishi mumkin. Ayni bir shaxs surunkasiga ikki martadan ortiq prezident boʻlishi mumkin emas. Prezident fuqarolar tomonidan umumiy, teng va toʻgʻridan-toʻgʻri saylov xuquqi asosida yashirin ovoz berish yoʻli bilan 7 yil muddatga saylanadi, u qonun bilan belgilab qoʻyilgan. 1991 yil 29 dekabrda alternativ asosida oʻtkazilgan umumxalq saylovida Islom Karimov 86% ovoz bilan (Salay Madaminov esa 14%) Oʻzbekiston Prezidenti etib saylandi. Bu saylovda 9,900 ming 958 kishi yoki ovoz berish xuquqiga ega boʻlgan fuqarolarning 94,2 foizi ishtirok etdi Islom Karimovga esa 8,514 ming 136 saylovchi (86%) ovoz berdi. 1995 yil 26 martda Oliy Majlis qaroriga koʻra prezident vakolati 1997 yildan 2000 yilgacha uzaytirish masalasi boʻyicha umumxalq referendumini oʻtkazildi. Unda 11 mln 245028 kishi (99.3%) ishtirok etib ovoz berishda qatnashganlarning 99,6 %i ijobiy javob bilan vakolat muddatini uzaytirishga rozilik bildirganlar. Qonunga koʻra, Prezident qilib 35 yoshdan kam boʻlmagan va 65 yoshdan ortiq boʻlmagan, saylanish xuquqiga ega boʻlgan Oʻzbekiston fuqarosi bayon etilgan. 2000 yil 9 yanvarda ikkinchi bor Prezidentlik saylovi oʻtkazildi. Unda Oʻzbekiston prezidentligiga nomzod qilib Islom Karimov (91.9%), Abdulhofiz Jalolov esa 4,17% ovoz olib, Islom Karimov gʻalaba qildi. 2002 yil 27 yanvarda referendum oʻtkazilib Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining Konstitutsiyaviy vakolat muddati 5 yildan 7 yil qilib oʻzgartirishga rozimisiz degan savolga ovoz berishda qatnashgan fuqarolarning 11 117 841 nafari (91.78%i) yoqlab ovoz berdi. Natijada 2003 yil 24 aprelda Oʻzbekiston konstitutsiyasining 19-bobiga, yaʼni Prezidentlik qoidalariga baʼzi bir oʻzgartirishlar kiritilib, endilikda prezidentlik saylovi vakolat muddati tugaydigan yilda dekabr (2007) uchinchi 10 kunligining birinchi yakshanbasida oʻtkazilishi belgilab olindi.

2007 yil 23 dekabrda Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi boʻlib oʻtdi. Saylovda ishtirok etgan saylovchilar soni 14 765 444 kishi yoki roʻyxatga olingan saylovchilar umumiy sonining 90,6 foizini tashkil etdi.

1. Islom Karimov 13 million 8 ming 357 ovoz yoki saylovda qatnashgan saylovchilar umumiy sonining 88,1 foizini oldi.

2. Asliddin Rustamov 468 ming 64 ovoz – ovoz berishda ishtirok etgan saylovchilar umumiy sonining 3,17 foizini oldi.

3. Dilorom Toshmuhamedova 434 ming 111 ovoz – 2,94 foiz ovozga ega boʻldi.

4. Akmal Saidov 420 ming 815 ovoz – 2,85 foizi miqdorida ovozga ega boʻldi.

Saylov jarayonida 23 ming 300 nafar kuzatuvchi ishtirok etdi. Beshta xalqaro tashkilot: MDH, EXHT, SHHT, EvrAzES, IQT, 30 dan ortiq xorijiy mamlakatlardan kelgan kuzatuvchilar, shuningdek, Oʻzbekiston Prezidentligiga nom koʻrsatgan siyosiy partiyalar va saylovchilar tashabbuskor guruhi vakillari saylovni kuzatib bordi.

Prezidentlik lavozimiga saylangan Islom Karimovning 2008–2014 yillarda oʻz oldiga qoʻygan **dasturi** quyidagicha:

1. Mamlakatni modernizatsiyalash, jamiyatni yangilash, iqtisodiyotni jadal rivojlantirish, makroiqtisodiy mutanosiblikni taʼminlashdagi islohotlarni chuqurlashtirish, tadbirkorlik, kichik biznes va fermerlik harakatini erkin rivojlantirish.

2. O'rta sinf: tadbirkorlik, fermerlik harakati va xususiy biznes tuzilmasini, intellektual mulk egalari manfaatini ustun qo'yish.
3. Milliy davlatchilik, fuqarolik jamiyatini rivojlantirish.
4. Inson huquqlari Oliy qadriyat: "Inson manfaati har narsadan ulug'" shiori.
5. Sud-huquq tizimi islohatini rivojlantirish. Huquqiy davlatchilikni rivojlantirish.
6. Tashqi siyosat.
7. Real daromadni oshirish. Ish haqini 3 yilda 2–2,5 barobar oshirish.
8. Kadrlarni tayyorlash.
9. YUksak ma'naviyat engilmas kuch.
10. Farovon hayot barpo etish.

Umuman, 2002 yil 4 aprelda "Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyati tashkil etishning asosiy prinsiplari to'g'risida" Konstitutsiyasiy qonun qabul qilindi. Prezident Islom Karimov 2005 yil 28 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi "Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir" ma'ruzasida davlat qurilishi va boshqaruv sohasidagi eng muhim vazifa bo'lgan mamlakat Parlamentining roli va ta'sirini kuchaytirish, hokimiyatning qonunchilik, ijro va sud tarmoqlari o'rtasida yanada mutanosib va barqaror muvozanatga erishish yo'llarini belgilab berdi. SHunga ko'ra 2006 yili O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining moddalariga tuzatishlar kiritish to'g'risida (89-moddasiga, 93-moddasining 15-bandiga, 102-moddasining ikkinchi qismiga)" loyihasi matbuotda e'lon qilinib, xalqning fikr mulohazalari o'rganildi va natijada ushbu qonun Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi tomonidan 2007 yil 28 fevralda qabul qilindi. Senat tomonidan 2007 yil 29 martda ma'qullandi. Prezident Islom Karimov 2007 yil 11 aprelda bu qonunga imzo chekdi. Ana shu "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining moddalariga tuzatishlar kiritish to'g'risida (89-moddasiga, 93-moddasining 15-bandiga, 102-moddasining ikkinchi qismiga)"gi qonunga ko'ra Konstitutsiyamizning 89-moddasi quyidagicha tahrir qilindi:

1) **"89-modda.** O'zbekiston Respublikasining Prezidenti davlat boshlig'idir va davlat hokimiyati organlarining kelishilgan holda faoliyat yuritishini hamda hamkorligini ta'minlaydi».

2) **93-moddaning 15-bandi** quyidagicha tahrir qilindi:

"15 viloyatlar hokimlarini hamda Toshkent shahar hokimini qonunga muvofiq tayinlaydi hamda lavozimidan ozod etadi. Konstitutsiyani, qonunlarni buzgan yoki o'z sha'ni va qadr-qimmatiga dog' tushiradigan xatti-harakat sodir etgan tuman va shahar hokimlarini Prezident o'z qarori bilan lavozimidan ozod etishga haqli".

3) **102-moddaning ikkinchi qismi** quyidagicha tahrir etildi: "Viloyat va Toshkent shahar hokimi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qonunga muvofiq tayinlanadi hamda lavozimidan ozod etiladi". Ushbu qonun 2008 yil 1 yanvaridan kuchga kirishi bayon etildi ("Xalq so'zi", 2007 yil 12 aprel).

Demak, mustaqillik yillarida mamlakatimizda prezidentlik instituti shakllanib, u yanada takomillashdi, uning huquqiy negizlari barpo etilib, rivojlangan mamlakatlar yo'lini tanladi. SHu boisdan ham O'zbekiston davlat tizimi Respublika Davlat va hukumat boshlig'i Prezident hisoblanadi. Prezident shaxsi daxlsiz bo'lib, u qonun bilan muhofaza etiladi.

ISLOM ABDUG'ANIEVICH KARIMOV – O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTI

Tadbirkorlar va ishbiarmonlar harakati – O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzod qilib ko'rsatildi..

Islom Abdug'anievich Karimov 1938 yil 30 yanvarda Samarqand shahrida xizmatchi oilasida tug'ilgan. Millati – o'zbek. Oliy ma'lumotli, O'rta Osiyo politexnika va Toshkent xalq xo'jaligi institutlarini tugatgan. Muhandis-mexanik va iqtisodchi mutaxassisliklariga ega. Iqtisod fanlari nomzodi.

Mehnat faoliyatini 1960 yilda Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodida boshlagan. 1961 yildan 1966 yilgacha V.P.CHkalov nomidagi Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasida muhandis, etakchi muhandis-konstruktor bo'lib ishladi.

1966 yilda O'zbekiston SSR Davlat plan komitetiga ishga o'tib, bosh mutaxassislikdan Respublika Davlat plan komiteti raisining birinchi o'rinbosarigacha bo'lgan yo'lni bosib o'tdi.

1983 yilda I.Karimov O'zbekiston SSR Moliya ministri, 1986 yilda O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti Raisining o'rinbosari, respublika Davlat plan komitetining raisi etib tayinlandi.

1986-1989 yillar mobaynida Qashqadaryo viloyati partiya komitetining birinchi kotibi, 1989 yilning iyunidan boshlab O'zbekiston kompartiyasi Markaziy Komitetining birinchi kotibi lavozimlarida ishladi.

1990 yil 24 mart kuni O'zbekiston SSR Oliy Kengashining sessiyasida I.Karimov O'zbekiston SSR Prezidenti etib saylandi.

1991 yil 31 avgust kuni I.Karimov tarixiy voqea – O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini e'lon qildi.

1991 yil 29 dekabrda muqobillik asosida o'tkazilgan umumxalq saylovida I.Karimov O'zbekiston Respublikasi Prezidenti etib saylandi.

1995 yil 26 martda bo'lib o'tgan umumxalq referendumini yakunlariga ko'ra, I.Karimovning Prezidentlik vakolati 2000 yilga qadar uzaytirildi.

2000 yili muqobillik asosida o'tgan saylov natijalariga ko'ra, Konstitutsiyaga kiritilgan o'zgartirishlarga muvofiq, I.Karimov 7 yil muddatga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti etib saylandi.

2007 yil 23 dekabrda muqobillik asosida o'tgan saylov natijalariga ko'ra Islom Karimov 7 yil muddatga ikkinchi marotaba O'zbekiston Respublikasi Prezidenti etib saylandi.

U oilali, ikki nafar farzandi, to'rt nabirasi bor. Rafiqasi T.A.Karimova – mutaxassisligi iqtisodchi, iqtisod fanlari nomzodi, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Iqtisodiyot institutida katta ilmiy xodim bo'lib ishlagan, ayni paytda pensiyada.

I.Karimov suveren va mustaqil O'zbekistonni barpo etish, xalqparvar demokratik huquqiy davlat yaratish, fuqarolar tinchligi va milliy totuvlikni ta'minlash ishiga qo'shgan ulkan hissasi hamda bu borada matonat va jasorat ko'rsatganligi uchun "O'zbekiston Qahramoni» unvoni, "Mustaqillik" va Amir Temur ordenlari bilan taqdirlangan. SHuningdek, u bir qancha xorijiy davlatlar va nufuzli xalqaro tashkilotlarning faxriy unvon, orden va medallari bilan ham mukofotlangan.

I.Karimov O'zbekiston Fanlar akademiyasining haqiqiy a'zosi. Ayni vaqtda u iqtisod, fan, ta'limni rivojlantirishga qo'shgan ulkan hissasi uchun ko'plab xorijiy mamlakatlar universitet va akademiyalarining faxriy fan doktori hamda akademigi etib saylangan.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. O'zbekistonda demokratik, fuqarolik jamiyati qurilishida qonun ustuvorligi tamoyilini izohlab bering?
2. O'zbekiston Respublikasi bilan Qoraqalpog'iston Respublikasining o'zaro munosabatlari qanday?
3. O'zbekistonda davlat hokimiyati tizimining bo'linish prinsiplarini bayon eting?
4. Ikki palatali parlamentning bir palatali parlamentdan farqi nima?
5. Qonunchilik palatasi va Senatni shakllantirish tartiblari nimalardan iborat?
6. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senatini shakllantirish tartibi saylov qonunchiligida qanday belgilangan?

5 – mavzu: Demokratik bozor isloxlari va iqtisodiyotni rivojlantirish

5.1. Iqtisodiyot va demokratik jamiyatning o‘zaro bog‘liqligi.

Iqtisodiy hayot kishilik jamiyati hayotining muhim sohalaridan biri bo‘lib, inson rivojlanishi manbaini tashkil qiladi. Unda insonlar o‘zlarining moddiy va ma’naviy ehtiyojlarini qondirish maqsadida tirikchilik ne‘matlarini va vositalarini ishlab chiqaradilar. SHuningdek, ular taqsimlash, ayirboshlash va iste’mol qilishga qaratilgan faoliyatlarida o‘zaro iqtisodiy munosabatlarga kirishadilar.

Iqtisodiy hayot kishilarning ijtimoiy, madaniy, siyosiy hayot sohalarining moddiy asosini tashkil etadi va ularning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Ayni paytda, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy va davlat tizimi iqtisodiyotga jiddiy ta’sir etadi.

Sobiq totalitar, ma’muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitida iqtisodiy hayot soxta siyosat, mafkuraviy maqsadlarga bo‘ysundirilgan edi. Mafkura iqtisodiyotdan ustun bo‘lib, uning rivojlanish yo‘nalishlarini belgilab berardi. Bu tuzumning iqtisodiy negizini davlat va kolxoz-kooperativ mulk shakllaridan iborat umumxalq mulki deb atalmish, egasiz mulk tashkil etardi. Davlat asosiy ishlab chiqarish fondlarining 90 foizdan ortig‘iga ega bo‘lib, iqtisodiyotda yakka hokimlikni o‘rnatgan edi. Buning oqibatida davlat iqtisodiyotni, iqtisodiy hayotni bir markazdan ma’muriy-buyruqbozlik asosida boshqarib, nimani, ya’ni qanday mahsulot va xizmatlarni qancha miqdorda, qanday texnologiyadan foydalanib, kimlar uchun ishlab chiqarishni rejalashtirib, belgilab berar edi.

Jamiyat a’zolari ijtimoiy mulkka egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish mulkdorlik huquqidan mahrum edilar. Tadbirkorlik, biznes bilan shug‘ullanish qonun bilan man etilgan edi. Bunday faoliyat bilan shug‘ullanganlar chayqovchi, yot unsur sifatida jinoiy javobgarlikka tortilar edilar.

Kishilarning mulkdan, uning natijalarini tasarruf etishdan begonalashganliklari tufayli, mehnat motivatsiyasi va ijtimoiy adolat tamoyillari buzilgan edi. Pirovard natijada sobiq ittifoq chuqur tanazzulga uchrab, tarqab ketdi.

Ma’lumki, shaxsning mulkdor bo‘lish, erkin kasb tanlashi, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash, o‘zi istagan iqtisodiy faoliyat turi bilan erkin shug‘ullanish hamda shunga muvofiq cheklanmagan daromad olish va yaxshi yashash imkoniyatlariga ega bo‘lish kabi demokratik ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarini amalga oshirishni faqat ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotigina ta’minlashga qodirdir.

Mustaqillikka erishgan O‘zbekiston xalq turmush farovonligini, iqtisodiy faoliyat tadbirkorlik erkinliklarini, eng muhimi, mulkdor bo‘lish imkoniyatlarini ta’minlaydigan ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan insonparvar demokratik huquqiy davlatni va fuqarolik jamiyatini barpo etish maqsadida tub islohotlarni amalga oshirmoqda.

SHuning uchun ham O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida «bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O‘zbekiston **iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi**. Davlat iste’molchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining ting huquqligini va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi»⁶⁷ deb belgilab qo‘yilgan.

Ushbu islohotlarning asosiy maqsadi haqida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov: «Biz tub iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga kirishar ekanmiz, bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotni barpo etish quruq maqsad emas, degan aniq-ravshan xulosaga kelganmiz. Barcha islohotlarning-iqtisodiy, demokratik, siyosiy islohotlarning asl maqsadi insonga munosib turmush va faoliyat sharoitlarini vujudga keltirishdan iborat»⁶⁸, - deb ta’kidlagan.

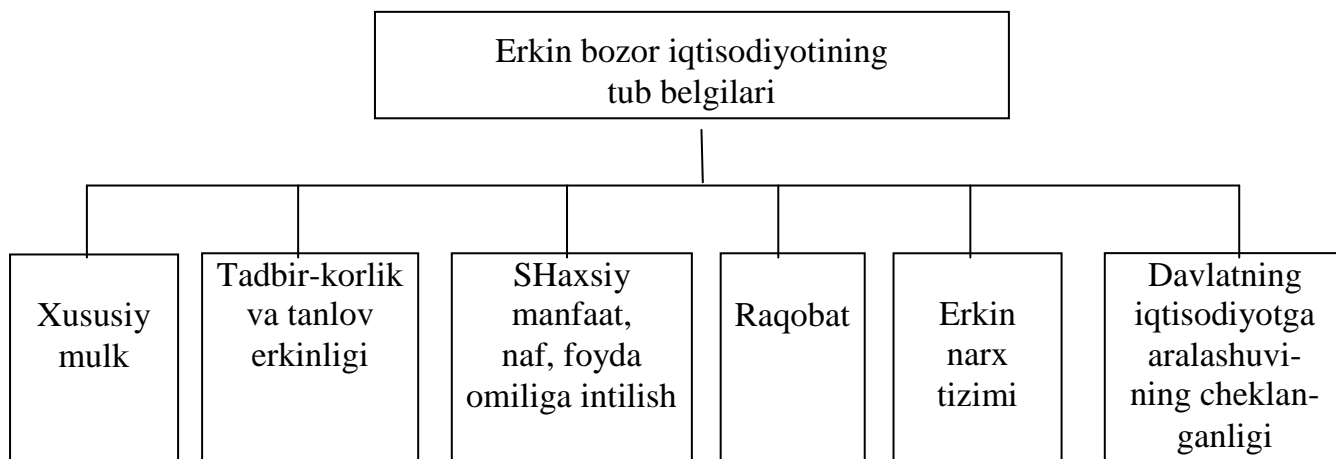
⁶⁷ O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: O‘zbekiston, 2003. 11-bet.

⁶⁸ Karimov I.A.. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. -T.: O‘zbekiston, 1998. 281-282-betlar.

Erkin ijtimoiy yoʻnaltirilgan bozor iqtisodiyotining eng muhim belgisi iqtisodiy plyuralizm boʻlib, demokratiyaning umumbashariy tamoyili hisoblanadi. Iqtisodiy plyuralizm tushunchasi mulk shakllari va xoʻjalik yuritish usullarining xilma-xil boʻlishida oʻz ifodasini topadi. SHu boisdan ham ijtimoiy yoʻnaltirilgan bozor iqtisodiyoti oʻz mohiyatiga koʻra koʻp ukladli iqtisodiyot boʻlib, unda turli mulk shakllari va xoʻjalik ukladlarining teng huquqligi, muvozanatda boʻlishi hamda iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligi taʼminlanadi.

Demokratik jamiyatga monand demokratik iqtisodiy tamoyillar erkin bozor iqtisodiyotining quyidagi tub belgilarida oʻz ifodasini topadi. 1) xususiy mulk; 2) tadbirkorlik va tanlov erkinligi; 3) shaxsiy manfaatning inson xatti-harakatining bosh motivi ekanligi; 4) raqobat; 5) erkin narx tizimi; 6) hukumat, davlatning iqtisodiyotga aralashuvining cheklanganligi (qarang: 9.1-chizma).

**Demokratik jamiyatning asosi bo'lgan erkin bozor
iqtisodiyotining tub belgilari**

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkchilik yangi shakllari va munosabatlarining xuquqiy asoslari. O'zbekistonda mulkchilik huquqiy iqtisodiy o'zgarishlarning asosi hisoblanadi. Respublikamizda mulkdor huquqi qonun bilan tan olingan va himoya qilinadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkchilikni tashkil etish shakllari:

1. Davlat mulki: respublikamizdagi ma'muriy-hududiy birliklarning mulklari (kommunal mulklar ham kiradi). Davlat mulkiga: 1) er va er osti, ichki suvlar, o'simliklar va hayvonot dunyosi, respublika hududi doirasidagi havo havzasi. 2) O'zR boshqaruvi va davlat hokimiyati organlari mol-mulklari. 3) Respublika xalqlari madaniy va tarixiy qadriyatlar. 4) Respublika byudjeti vositalari, oliy o'quv yurtlari va h.k.

2. Xususiy mulk: o'z mol-mulkidan o'z erki bo'yicha foydalanish va tasarruf etish, unga huquqiy jihatdan xususiy egalikni bildiradi. Xususiy mulk-mulkchilikning boshqa shakllari bilan bir qator daxlsiz va davlat tomonidan himoyalaniadi.

3. Jamoa (shirkat yoki fermer) mulki: oilaning mol-mulkini, mahalla mulkini, yuridik shaxslar bo'lgan kooperativlar, ijara, jamoa korxonalarining, jamoat va diniy tashkilotlarning, turli xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari, fererlar, assotsiatsiyalar va boshqa birlashmalar mulklarini o'z ichiga oladi.

4. Boshqa davlatlar va xalqaro tashkilotlarga qarashli yuridik va jismoniy shaxslarning mulklari: O'zbekiston hududida joylashgan va xorijiy yuridik hamda jismoniy shaxslarga foydalanish uchun berilgan mol-mulklar va nomulkiy huquqlar kiradi.

5. Mulchilikning aralash shaklida: erishilgan bitimga ko'ra mol-mulkning ma'lum bir qismi davlat va nodavlat yuridik yoki jismoniy shaxslarga tegishli bo'lishi mumkin. Ikki tomonning hamkorligida amalga oshiriladi.

Mamlakatimizda 2006 yilgacha mulkchilikning nodavlat shakli quyidagi holatlarda o'zgardi: 1) Davlat mulkini xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish asosida amalga oshirildi. 2) YAngi nodavlat yuridik shaxslarning mulki vujudga keldi. 3) SHaxsiy tadbirkorlik faoliyati kengaydi. Demak ko'p ukladli iqtisodiyot quyidagilar evaziga shakllandi: 1. Davlat tasarrufidan chiqarish va davlat mulkini xususiylashtirish. 2. YAngi davlatga qarashli bo'lmagan yuridik shaxslarni tashkil qilish. 3. Xususiy tadbirkorlik asosida.

Mulkchilik shakllari munosabatlarida uning huquqiy asoslarini quyidagi qonun va qarorlar tashkil etadi.

1) O'zR Konstitutsiyasining 12-bob, 53-54-moddalarida belgilab berilg' an.

2) 1991 yil 18 noyabrda O'zR Oliy Kengashining 8-sessiyasida «Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi qonun.

3) 1994 yil 21 yanvarda Prezidentning «Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi farmoni.

4) “O‘zbekiston Respublikasida tadbirkorlik to‘g‘risida”gi (1995) qonuni.

5) “Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni (1999 yil 14 aprel).

6) “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni (2000 yil 25 may).

7) “Bozor munosabatlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo‘nalishlar amalga oshirilishini jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident Farmoni (2005 yil 14 iyun).

8) “Tadbirkorlik sub’ektlarini tekshirishni yanada qisqartirish va uning tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident Farmoni (2005 yil 5 oktyabr).

9) “Tadbirkorlik sub’ektlarini davlat ro‘yxatiga olish va hisobga qo‘yishni xabardor qilish tartibini joriy etish to‘g‘risida”gi Vazirlar Mahkamasining qarori (2006 yil 24 may).

Tadbirkorlik to‘g‘risidagi qonunlar va boshqa prezident farmonlari va qarorlari mavjud.

O‘zbekistonda jamiyat iqtisodiy hayotini erkinlashtirishning maqsadi va bosqichlari. O‘zbekistonda shakllanayotgan **xususiy mulk ikki turdan iborat bo‘ladi: birinchisi**, yakka tartibda faoliyat yurituvchi tadbirkorlarning, dehqon va fermerlarning xususiy mulki, **ikkinchisi**, ularning shirkat xo‘jaliklaridagi paylari, aksiyadorlik jamiyatlaridagi aksiyalari, uyushmalardagi ulushlaridan iborat korporativ xususiy mulk. Yakk va korporativ (ulushli) xususiy mulk egalari mulkdor hisoblanib, ularning mulkka bo‘lgan huquqlari, dahlsizligi davlat tomonidan himoyalandi. O‘zbekiston Respublikasining «Fuqarolik kodeksida» «mulk huquqi shaxsning o‘ziga qarashli mol-mulkka o‘z xohishi bilan va o‘z manfaatlarini ko‘zlab egalik qilishi, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek o‘zining mulk huquqini, kim tomonidan bo‘lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilishi huquqidan iboratdir. Mulq huquqi muddatsizdir»⁶⁹. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida esa mulkdor huquqining daxlsizligi bilan birga, uning mas’uliyati ham belgilab berilgan. Xususan, unda «mulkdor mulkiga o‘z xohishiga egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar etkazmasligi fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart»⁷⁰, deb ta’kidlangan. Xususiy mulk miqyoslarining kengayib borishiga olib keladi.

Tadbirkorlik erkinligi ayrim shaxslar va ularning uyushmalari, guruhlarining foyda, daromad olish maqsadida ma’lum sohada xo‘jalik, iqtisodiy faoliyat yuritish erkinligini bildiradi. Bu shuningdek, u yoki bu tarmoqqa tadbirkorlarning o‘z xohishlariga ko‘ra kirishini va undan chiqishini ham anglatadi.

Tovarning nuqsonlari bo‘yicha iste’molchining talablari u kassa yoki tovar chekini kafolat muddati belgilangan tovarlar bo‘yicha esa tegishli rasmilashtirilgan texnik pasport yoki uning o‘rnini bosuvchi boshqa hujjatni taqdim etgan taqdirda ko‘riladi. Bunday tovarlar boshqa nuqsonsiz tovarlarga almashtirilib beriladi yoki zararining o‘rni pul bilan qoplanadi. Iste’molchi huquqlarining himoya qilinishi, uning tanlash erkinligini ta’minlanishi demokratik iqtisodiy tamoyilining ro‘yobga chiqarilishini anglatadi. SHuning uchun Vazirlar Mahkamasining 2002 yilda qabul qilingan muhim qarorlariga muvofiq respublikaga iste’mol tovarlarini noqonuniy olib kelinishi va sotilishining oldini olish chora-tadbirlarining ko‘rilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Kishilar naf, foyda va daromad olish uchun intilib, o‘zlarida bor bo‘lgan qobiliyatlari va imkoniyatlarini ishga soladilar. Raqobat iqtisodiyot sub’ektlari shaxsiy manfaatlarini ryobga chiqarishning chegarasini belgilaydi. Hech kimning iqtisodiy yakkahokimlik qilishiga yo‘l

⁶⁹ O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. T.:19, 164-modda.

⁷⁰ O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –T.: O‘zbekiston, 2003. 11-bet

qo‘ymaydi. SHuningdek, raqobat ishlab chiqaruvchi va sotuvchilarning iste‘molchi, xaridorlar manfaati, didi, xohishini inobatga olishga bir-biridan arzonroq va sifatliroq tovarlar ishlab chiqarish maqsadida yangi texnika va texnologiyadan foydalanishga undaydi.

Erkin tadbirkorlik, raqobat va narx tizimiga asoslangan bozor iqtisodiyotida hukumat va davlatning roli cheklangan bo‘ladi. Davlat bozor mexanizmining amal qilishiga ko‘maklashadi. Buning uchun davlat iqtisodiyot sub‘ektlari faoliyatining qonuniy bazasini yaratib, ularning faoliyat, “o‘yin” qoidalarini belgilaydi. Aholining turmush darajasining barqaror o‘shib borishini, kam ta‘minlangan aholi qatlamlarini ijtimoiy himoyalash, boy-kambag‘allar o‘rtasidagi farqlarning keskinlashib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik maqsadida aholi daromadlarini soliqlar, transfert to‘lovlari vositasida qayta taqsimlaydi, makroiqtisodiy barqarorlikni va iqtisodiy o‘shishni ta‘minlash maqsadida soliq, byudjet va pul-kredit vositalari orqali iqtisodiyotni tartiblaydi. Davlat bozor mexanizmi to‘la-to‘kis bajara olmagan vazifalarni o‘z zimmasiga olib, raqobat muhitini saqlaydi, iqtisodiyot sub‘ektlarining erkin faoliyatini ta‘minlaydi. Hamda jamiyat uchun kerak bo‘lgan mahsulotlarni ishlab chiqarishni o‘z zimmasiga oladi.

Demak, O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar insonga munosib turmush sharoitlarini yaratishga, kishining erkin tadbirkorlik va mehnat qilish, tanlash erkinligini hamda mulkdor bo‘lishdek muhim demokratik huquqlarini ta‘minlashga, iqtisodiy hayotni demokratlashtirishga qaratilgan.

Islom Karimovning «O‘zbekistonning o‘z istiqbol va taraqqiyot yo‘li», «O‘zbekiston kelajagi buyuk davlat», «O‘zbekiston bozor munosabatlariga o‘tishning o‘ziga xos yo‘li», «O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida», «O‘zbekiston XXI asr bo‘sasida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», «O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda», «Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot pirovard maqsadimiz» va boshqa asarlarida mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, bozor iqtisodiyotiga o‘tishning nazariy asoslari, konsepsiyasi ishlab chiqilgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi uch tarkibiy qismdan iborat:

- 1) ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyoti milliy andozasi mohiyatining ta‘rifi;
- 2) bozor munosabatlarini shakllantirishning muhim tamoyillari;
- 3) iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning, tanglikdan chiqib olishning, barqarorlikni va muhim ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta‘minlashning aniq yo‘nalishlari.

Prezident Islom Karimovning “O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida” asaridagi asosiy ustuvor yo‘nalishlar. Prezident Islom Karimovning “O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida” asari 1995 yilda chop etilgan, 269 betdan iborat bo‘lib, asar 2 qismdan tashkil topgan:

1. Iqtisodiy islohotlar birinchi bosqichning yakunlari va saboqlari.
2. Iqtisodiy islohotlar ikkinchi bosqichning vazifalari va ustuvor yo‘nalishlari masalasiga e‘tibor bergan.

1. **Iqtisodiy islohotlar birinchi bosqichning yakunlari va saboqlari** qismida **birinchidan**, iqtisodiy islohatlar strategiyasi va yo‘lini shakllantirish mexanizm; 2) dan iqtisodiy islohatlar huquqiy negizini barpo etish; 3) dan davlat mulkini xususiyashtirish, ko‘p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish; 4) dan qishloq xo‘jaligida agroislohotlarni shakllantirish; 5) dan institutsional o‘zgarishlarni, ma‘muriy-buyruqbozlik tizimini tugatish; 6) dan narxlarni erkinlashtirish, bozor infratuzilmasini rivojlantirish, 7)dan tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va jahon iqtisodiyotiga qo‘shilish; 8) dan ijtimoiy kafolatni ta‘minlash; 9) dan xalqning ma‘naviy-ruhiy tiklanishi; 10) Iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash masalasi bayon etilgan. Mamlakatimizda mulkchilik munosabatlari 2 yo‘l bilan amalga oshirildi: 1) Mulkdorlar sinfini shakllantirish, ya‘ni bunda davlat mulki bosqichma-bosqich xususiyashtirilib berildi. 2) Qimmatli qog‘ozlar bozorini yaratish orqali amalga oshirildi.

Asarda birinchi bosqichda 2 ta hal qiluvchi vazifa bajarilganligi aytilgan: 1) Ma‘muriy-buyruqbozlik tizimi o‘rniga, u tugatilib, iqtisodiy boshqaruvga o‘tildi; 2) Mamlakatimizda o‘ziga xos sharoitlarda bozor munosabatlari negizlari shakllantirildi.

1993 yili Rossiya O'zbekiston davlati va uning rahbariyatiga rubl zonasida (Rossiya rublida) qolishi uchun katta shartlar qo'ydi. Bu shartlar:

- 1) Qarz evaziga 1,5 trillion rublga shunga yarasha boylik yo mahsulot to'lash.
- 2) Pulni (rublni) olishdan avval 50 foiz AQSH dollari (O'zbekiston oltinini) garov tariqasida Rossiya Markaziy bankiga qo'yish.
- 3) 1961–92 yilgi pullarni yangi 1993 yil namunasidagi pulga 3 so'mga 1 so'm nisbati bilan almashtirib berish sharti.
- 4) SHartnoma bajarilmay qolsa, tovon majburligini qo'ydi.
- 5) O'zbekiston Markaziy banki Rossiya Markaziy Bankiga hisob berib turishi shart (Karimov I.A. Asarlar, T.2., 88–90-b.)

Birinchi bosqichda 1) Bozor iqtisodiyoti infratuzilmasining huquqiy asoslari yuzaga keldi, 300dan ko'proq qonun va qarorlar qabul qilinganligi asarda aytib o'tilgan. 2) Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirishda dastlab mayda mulklar davlat tasarrufidan chiqarildi. 3) CHet el sarmoyalari O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilish yo'lga qo'yildi. SHu bilan birga bozor iqtisodiyotining 3 ta mezonlari, qadriyatlarini yuzaga keldi: a) tadbirkorlik; b) ishbilarmonlik; v) tijorat. Ma'naviyatda esa a) ziyoli mavqei oshdi; b) ma'rifat nuri; v) ijodkor so'zi qadrlana boshladi.

2. **Iqtisodiy islohotlar ikkinchi bosqichning vazifalari va ustuvor yo'nalishlari** qismida Prezidentimiz 4 ta muhim ustuvor vazifani belgilab berdi:

1. **Asosiy vazifa** – davlat mulkini xususiyashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga etkazish: bunda a) mulkni haqiqiy egalari berish, b) ko'p ukladli iqtisodiyotni rahbatlantirish. Agar birinchi bosqichda mayda mulklar xususiyashtirilgan bo'lsa (1991-1994 yillarda), endigi vazifa o'rta mulklarni xususiyashtirish aytiladi.

2. **Eng muhim vazifa** – ishlab chiqarishning pasayib ketishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni va moliyaviy, iqtisodiy barqarorlikka erishishdan iborat. Bu rivojlanish ichki qonuniyatlarga ham bog'liqligi aytiladi.

3. **Muhim vazifa** – Milliy valyuta – so'mni yanada mustaxkamlashdan iborat. Milliy valyuta – mamlakat hududida barcha tovar va xizmatlar uchun narxlarni ifodalash vazifasini o'tovchi va qonuniy himoyalangan yagona to'lov vositasidir...

4. **Strategik vazifa** – Iqtisodiyot strukturasi tubdan o'zgartirish: xom ashyo etkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish, uning sifatini va raqobatga bardoshligini jahon bozori talablari darajasiga etkazish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ijtimoiy-iqtisodiy islohotlardan ko'zlangan «pirovard maqsadimiz ijtimoiy yo'naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyotiga, ochiq tashqi siyosatga ega bo'lgan kuchli demokratik huquqiy davlatni va fuqarolik jamiyatini barpo etishdan iboratdir¹», - deb belgilab bergan.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar iqtisodiyotni davlat tasarrufidan chiqarish, unda demokratiya tamoyillari bo'lgan iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va tanlash erkinligini, erkin iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish orqali iqtisodiy hayotni erkinlashtirishga yo'naltirilgandir.

Iqtisodiyotni davlat tasarrufidan chiqarish va uni demokratlashtirish, erkin ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti asoslarini yaratish jarayonlari bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning **birinchi bosqichida** (1991-1994 yy.) ma'muriy-buyruqbozlik tizimining og'ir oqibatlarini tugatish, tanglikka barham berish va iqtisodiyotni barqarorlashtirish hamda respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda bozor munosabatlarining negizlarini shakllantirish vazifalarini hal qilishga kirishildi. Buning uchun quyidagilar amalga oshirildi:

¹ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. -T.: O'zbekiston, 1998. 179-bet.

1) islohotlarning qonuniy-huquqiy bazasini shakllantirish va rivojlantirish. Bu davrda mulkchilik, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, tadbirkorlik to'g'risidagi va boshqa ko'plab bozor munosabatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan qonunlar qabul qilingan;

2) kichik xususiylashtirishni amalga oshirish hisobiga ko'p ukladli iqtisodiyot negizlarini yaratish;

3) ishlab chiqarishning pasayib borishiga barham berish, moliyaviy ahvolning barqarorlashuvini ta'minlash.

Bu davrda (1992-1994 yillarda) asosan savdo, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish, maxalliy sanoat korxonalarini, uy-joylarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlari amalga oshirildi. Buning natijasida 69 mingdan ortiq ob'ektlar davlat tasarrufidan chiqarildi, ulardan 18,4 mingtasi xususiy mulkka o'tdi. 3569 ta aksiyadorlik jamiyatlari tuzildi. Kichik va o'rta tadbirkorlik sub'ektlarining soni 80 mingga etdi.

5.2. O'zbekistonda iqtisodiy hayotni erkinlashtirish bosqichlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari

O'zbekistonda shakllanayotgan xususiy mulk ikki turdan iborat bo'lib, 1) yakka tartibda faoliyat ko'rsatuvchi tadbirkorlarning, dexqon va fermerlarning xususiy mulki, 2) ularning shirkat xo'jaliklaridagi paylar, aksiyadorlar jamiyatlaridagi aksiyalar, uyushma ulushlaridan iborat kooperativ xususiy mulk. Iqtisodiy hayotni erkinlashtirish Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan asoslab berilgan iqtisodiy islohatlarni yanada chuqurlashtirishning quyidagi ustuvor yo'nalishlari bilan uzviy bog'liq:

1. Xususiylashtirishni yanad chuqurlashtirish va amalda mulkdorlar sinfini shakllantirish.

2. Kichik va o'rta biznesni rivojlantirish.

3. Iqtisodiyotga xorij sarmoyalarini keng jalb etish.

4. Mamlakat eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash.

5. Iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni davom ettirish.

Prezidentimiz Islom Karimov "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda" asarida ta'kidlab o'tganlaridek, «O'zbekistondagi islohotlar va yangilanish jarayonlariga baho berar ekanmiz, shuni ta'kidlashni istardimki, hayotimizning barcha sohalarini erkinlashtirish yo'li o'z mohiyat e'tiboriga ko'ra mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha o'zgarishlarning asosiy bog'lovchi bo'g'iniga aylanadi». Demak, iqtisodiy hayotni erkinlashtirish esa demokratik jamiyat qurishning asosi sifatida uning iqtisodiy negizlarini mustahkamlashni ta'minlaydi. Uning natijasida jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni kafolatlovchi, iqtisodiy rivojlanishni ta'minlovchi amalda o'rta mulkdorlar sinfi shakllandi. Prezidentimiz iqtisodiy hayotni yanada erkinlashtirish yuzasidan quyidagi vazifalarni belgilab bergan edi:

1) dan Mulkdorlar sinfini shakllantirish masalasini tubdan hal qilish. Buning uchun xususiy mulkchilik etakchi o'rinda turadigan ko'p ukladli iqtisodiyotni barpo etish.

2) dan, Haqiqiy raqobat muhitini shakllantirish.

3) dan Bozor infratuzilmasini rivojlantirish.

4) dan Tashqi iqtisodiy faoliyatni tashkil etish tizimini tubdan qayta ko'rib chiqish.

5) dan, Valyuta tizimi va boozrni erkinlashtirish.

6) dan, Davlat va turli tekshiruvchi, nazorat qiluvchi organlar tomonidan korxonalarining xo'jalik faoliyatiga noo'rin aralashishni cheklab ko'yish.

Ushbu vazifalarni hal qilish uchun O'zbekistonda davlat mulki xususiylashtirishni yanada chuqurlashtirish tadbirlari o'tkazildi. Birgina 2000-2002 yillarda 3117 ta tarmoq ob'ektlari davlat tasarrufidan chiqarilib xususiylashtirildi.

Prezidentimiz Islom Karimov 2005 yil 28 yanvarda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma yig'ilishida so'zlagan nutqida hozirgi sharoitda davlat monopolizmiga barham berish uchun bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish zarurligini bayon etdi. Bunda: 1. Xususiy tarmoqlarning jadal rivojlanishini, uning mamlakat

iqtisodiyotidagi ulushini ko'paytirishini ta'minlash: a) davlat tuzilmalarining xususiy tadbirkorlik faoliyatiga aralashuvini yanada cheklash; b) qastdan bo'lmagan qoidabuzarlik uchun jazo choralarini kamaytirish; v) xususiy tadbirkorlarga qo'shimcha soliq imtiyozini berish; g) ularning markazlashtirilgan tizimiga qaytishga yo'l qo'ymaslik va x.k.

Ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning **birinchi bosqichida** qishloq xo'jaligida bozor munosabatlariga mos keladigan yangi xo'jalik tizimini shakllantirish ishlari amalga oshirila boshlandi. Buning oqibatida bu sohada davlatga qarashli bo'lmagan sektor keng rivojlandi. SHuningdek, xalq xo'jaligini, uning tarmoqlari va hududlarini boshqarishning mavjud sharoitlarga mos bo'lgan tizimlari ishlab chiqildi. Narxlar to'liq erkinlashtirildi, bozor infratuzilmasining asosiy bo'g'inlari, shu jumladan, ikki pog'onali bank tizimi, moliyani va pul-kreditni tartibga soluvchi mutlaqo yangi tizim, tovar, mehnat birjalari tizimlari yaratildi. Aholini ijtimoiy himoyalash tizimi amalga oshirila boshlandi. Iqtisodiy va moliyaviy barqarorlikka erishish chora-tadbirlarining amalga oshirilishi oqibatida iqtisodiy pasayish boshqa MDH mamlakatlaridek og'ir kechmadi. YAAlpi ichki mahsulot 1995 yilda 1990 yilga nisbatan faqat 18,2% kamaydi. 1995 yilda esa bu ko'rsatkich 1,2% ga pasaygan xolos. Vaholanki, YAIM hojmi MDH mamlakatlarida 40-60% ga, Rossiyada esa 48% ga kamayib ketgan⁷¹.

O'zbekistonda mulkni tubdan isloh qilish jarayonlari izchillik bilan olib borildi va bir necha bosqichdan iborat bo'ldi.

Birinchi bosqich 1992–1993 yillarni qamrab oldi va unda xususiylashtirish jarayonlari faol amalga oshirildi. Bu bosqichda davlat uy-joy fondi, savdo, xizmat ko'rsatish tizimi, mahalliy, engil oziq-ovqat sanoati, avtomobil transporti, qurilish tizimlaridagi mayda korxonalar xususiylashtirildi.

Ikkinchi bosqich 1994–1995 yillarni qamrab oldi va bu davr ichida yalpi xususiylashtirish amalga oshirildi. Bunda davlat nazorati shart bo'lmagan tarmoqlar (engil sanoat, mashinasozlik, qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasidagi o'rta va yirik korxonalar) ommaviy tarzda xususiylashtirildi.

Uchinchi bosqich, ya'ni 1996–1998 yillarda nazorat paketlari davlat mulki shaklida saqlanib kelayotgan yirik korxonalar va tarmoqlar isloh qilindi. Bunda Oliy Majlis va Vazirlar Mahkamasi tomonidan xususiylashtirishga jalb etilmaydigan ob'ektlar ro'yxati belgilandi. Ularga suvdan foydalanish ob'ektlari, melioratsiya tarmoqlari, muzeylar, sanepidemstansiyalar, statistik va harbiy ahamiyatdagi byudjet jamg'armalari kiritildi.

To'rtinchi bosqich (1998 yil oxiridan) xususiylashtirishdan tushgan mablag'larni davlat byudjetiga safarbar etish va hokazolarni amalga oshirmoqda. Masalan, xususiylashtirishdan tushgan mablag' 2004 yilda 78,4 mlrd. so'mni tashkil qildi⁷².

2007 yilning boshida faoliyat ko'rsatayotgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonalarining soni qariyb 350 mingtaga etdi yoki 2000 yilga nisbatan 2,3 marta ko'paydi. Bugungi kunda kichik biznesning yalpi mahsulot (YAIM)dagi ulushi 42,1 foizni tashkil etmoqda. 2006 yilda YAIM 7,3 foizga o'sdi. Ishlab chiqarish hajmining sanoatda 10,8, qishloq xo'jaligida 6,2 foizga oshgani, investitsiyalarning 11,4, qurilish-pudrat ishlarining 12,8, xizmat ko'rsatish sohasidagi ko'rsatkichlarning 19,5 foizga o'sgani iqtisodiy rivojlanishning asosiy omillari bo'lib xizmat qildi.

Don etishtirish:

2004 yilda 5,5 million tonna don xirmoni etishtirildi.

2005 yilda 5,8 million tonna.

2006 yilda 6,1 million tonna.

2007 yilda 6,250 million tonna g'alla (don) etishtirildi⁷³.

⁷¹ O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari.

⁷² To'xliiev N. va boshqalar. O'zbekiston iqtisodiyoti asoslari. – T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 125–126-b.

⁷³ Xalq so'zi, 2007 yil 7 avgust.

Mamlakatimizda 2005 yillardan keyingi davrda **kichik va o'rta biznes**ning muhim tarmoqlaridan biri, bu kasanachilikni hukumat dasturi asosida rivojlantirishga keng yo'l ochildi. **Kasanachilik**: 1) do'ppido'zlik; 2) tikuvchilik (ichki va ishchi kiyimlari, qo'lqop, chopon singari); 3) pichiqlik; 4) temirchilik; 5) gilamdo'zlik kabi hunarmandlik sohalaridir. Bu ro'zg'or ishlari bilan uyda band bo'lib qolgan erkak va ayollarni ijtimoiy foydali mehnatga jalb etish tadbirlaridan biri. U ish beruvchi bilan shartnoma tuzgan kundanoq, mehnat daftarchasiga ega bo'ladi, o'z uyida ishlaydi va maoshni korxonadan oladi. Kasanachi to'laqonli ishchi bilan mehnatda, ijtimoiy imtiyozlardan to'liq foydalanishda ham teng huquqqa ega bo'lgan shaxsdir. Kasanachilik **davlat** va **shaxsga** koni foyda tarmoqlaridan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 5 yanvardagi "Yirik sanoat korxonalari bilan kasanachilikni rivojlantirish asosida ishlab chiqarish va xizmatlar o'rtasida kooperatsiyani kengaytirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni aholini ish bilan bandligini ta'minlash borasida katta imkoniyatlar eshigini ochdi. Kasanachilik mehnati turlari qatoriga zamon talablariga mos – qayta ishlash va elektron sanoati, telekommunikatsiya, servis hamda xizmat ko'rsatish tarmoqlari yumushlari ham kirib kelmoqda. 2007 yil boshidagi holatga ko'ra, xususiy sektorning yalpi ichki mahsulotdagi (YAIM) ulushi 42,1 foizni tashkil etdi. Prezident Islom Karimov 2007 yil 12 fevralda ta'kidlaganidek, «Biz katta sarmoya talab qilmaydigan kasanachilikni yo'lga qo'yish maqsadida joylardagi ishlab chiqarish korxonalarida bekor yotgan turli xil dastgoh va uskunalarni qo'lidan ish keladigan odamlarga, oilalarga berdik. Natijada 60 ming odam, 60 ming oila qo'shimcha daromad manbaiga ega bo'ldi...». "2007 yilning birinchi yarmida qo'shimcha 96,1 ming kishi kasanachilikning turli shakllari bilan qamrab olindi. Bu hisobot davridagi ish o'rinlari umumiy sonining 31 foizini tashkil qiladi. Korxonalar bilan kasanachi o'rtasidagi kooperatsiya aloqasining o'rnatilishi natijasida: 1) Kasanachi oilalar byudjeti daromadlarini oshirishdek muhim muammo hal etildi. 2) Ish bilan band bo'lgan aholi sonini qisqartirib, uning faol qismini ishlab chiqarishga jalb etish imkonini berdi. 3) Kasanachi faoliyati davri (agar u yakka tartibdagi kasanachi bo'lsa ham), ish staji hisoblanib, pensiya, ijtimoiy sug'urta bo'yicha nafaqa olish huquqi bilan ta'minlanadi. 4) Kasanachi o'z uyida huddi oilaviy pudratdek vaqtdan unumli foydalanadigan bo'ldi. Bu kasanachiga ham foida (barqaror daromad), korxonaga ham. 5) Kasanachi (ayniqsa, xotin-qizlar) uyda ham ishlab chiqarish bilan shug'ullanishi, ham muhim davlat ahamiyatiga ega masalalardan biri – farzandlari tarbiyasi bilan mashg'ul bo'lish imkoniga ega bo'ladi⁷⁴.

Hozirgi paytda (2007 yil) respublikamizda 190 mingga yaqin fermer xo'jaligi faoliyat ko'rsatmoqda va ularda salkam 1,4 million kishi mehnat qilmoqda⁷⁵.

"O'zbekiston XXI asrga intilmoqda" asarida iqtisodiy hayotni yanada erkinlashtirish vazifasi belgilandi. Iqtisodiy hayotni erkinlashtirish mamlakat siyosiy hayotini, davlat va jamiyat qurilishini yanada erkinlashtirish jarayonlari bilan uzviy bog'liqdir. Bu borada Prezident I.A.Karimov "O'zbekistondagi islohotlar va yangilanish jarayonlariga baho berar ekanmiz, shuni ta'kidlashni istardimki, hayotimizning barcha sohalarini erkinlashtirish yo'li o'z mohiyat e'tiboriga ko'ra mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha o'zgarishlarning asosiy bog'lovchi bo'g'iniga aylandi"⁷⁶ – deb ta'kidlaganlar.

Iqtisodiy hayotni yanada erkinlashtirish esa demokratik jamiyat qurilishining asosi sifatida uning iqtisodiy negizlarini mustahkamlashni ta'minlaydi. Uning natijasida jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni kafolatlovchi, iqtisodiy rivojlanishni ta'minlovchi amalda o'rta mulkdorlar sinfi shakllanadi.

⁷⁴ Jamiyat gazetasi, 2007 yil 24 avgust.

⁷⁵ Karimov I.A. Yangilanish va barqaror taraqqiyot yo'lidan yanada izchil harakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoiti yaratish – asosiy vazifamizdir. – T.: "O'zbekiston", 2007. – 4-b.

⁷⁶ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. /Birinchi chaqariq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining O'n to'rtinchi sessiyadagi ma'ruzasi, 1999 yil 14 aprel. –T.; O'zbekiston, 1999. 15-16 bet

Demokratik jamiyatga xos bo'lgan tadbirkorlikning rivojlantirilishi, iqtisodiyot tarkibiy o'zgarishlarning birgalikda amalga oshirilishi tufayli O'zbekiston 1996 yildan boshlab iqtisodiy o'sish yo'liga o'tdi. BMT Bolalar jamg'armasi (YUNISEF) buyurtmasiga ko'ra markaziy va SHarqiy Evropa hamda MDH mamlakatlarida aholining ijtimoiy farovonligini tadqiq qilish ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda yalpi ichki mahsulotning amaldagi o'sishi 2002 yilda 1989 yilga nisbatan 106,8 foizni tashkil etdi. Ayni paytda Moldovada bu ko'rsatkich 38,4%, Rossiyada 64,3%, Qozog'istonda 85,6% ni tashkil etgan⁷⁷.

Mamlakatda iqtisodiy o'sishga erishganlik oqibatida aholini ijtimoiy himoya qilishga va ijtimoiy-madaniy tadbirlarga ajratilgan xarajatlarning davlat byudjeti xarajatlaridagi ulushi 1997 yildagi 44,7 % dan 2003 yilda 46,1 % ga o'sgan.

Ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalarga mahallalar berilayotgan bir oylik moddiy yordam miqdori 1996-2002 yillarda 13,6 barobarga, bolali oilalarning bolalariga berilayotgan nafaqaning o'rtacha oylik miqdori esa 20 barobardan ziyodga ko'paydi⁷⁸. «Obod mahalla» yilida qabul qilingan dastur asosida 1 milliard 200 million so'mlik xayriya yordami ko'rsatilgan. Ikki yoshgacha bo'lgan bolalar tarbiyasi bilan shug'ullanayotgan 400 mingdan ziyod ayolga davlat tomonidan nafaqa tayinlandi. SHuningdek, 180 mingta kam ta'minlangan oilaga qariyb 14 milliard so'm miqdorida yordam ko'rsatilgan⁷⁹.

Islohotlarni yanada chuqurlashtirish sharoitida tashqi iqtisodiy faoliyatni tashkil etish tizimi qayta ko'rib chiqildi. Valyuta tizimi va bozorini erkinlashtirish chora-tadbirlari amalga oshirildi va milliy valyutamiz – so'm 2003 yil 15 oktyabrdan joriy to'lovlar bo'yicha erkin almashuvi amalga oshirila boshlandi.

Iqtisodiy hayotni erkinlashtirish jarayonlari mamlakat siyosiy hayotini, davlat va jamiyat qurishlashini yanada erkinlashtirish jarayonlari bilan o'zaro bog'liqlikda amalga oshirilishi oqibatida uning demokratik jamiyat qurishdagi rolini va ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

O'zbekistonda kuchli bozor infratuzilmasini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari.
Infrastruktura – takror ishlab chiqarish shartlarini ta'minlovchi ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlari: yo'llar, aloqa, maorif, sog'liqni saqlash kabi sohalardir. Asosiy ishlab chiqarish infrastrukturasini energo-ta'minot, transport va aloqa tarmoqlaridir. Prezident Islom Karimov «Bozor munosabatlarini shakllantirishni tegishli muhimsiz tovar, pul bozorida va mehnat resurslari bozorida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida o'zaro aloqani ta'minlash kerak bo'lgan bozor infrastrukturasiz tasavvur etib bo'lmaydi» degan edi. O'z-o'zidan ma'lumki, bozor infrastrukturasini bo'lmasa bozor mexanizmlari to'liq ishlay olmaydi.

Bozor infratuzilmasi – bu bozor aloqalarini o'rnatishga va samarali yuritishga xizmat qiluvchi korxonalar, tashkilot va muassasalarning majmuasidir. Bozor infratuzilmasini bozor strukturasi bilan almashirish yaramaydi. Bozor strukturasi bozorning tarkibida amal qiluvchi bo'g'inlar (iste'mol tovarlari va xizmatlari bozori, ishlab chiqarish vositalari bozori, moliya bozori, valyuta bozori, mehnat bozori, intellektual tovar bozori, shou-biznes bozori va boshqalar)ni va bozor haroratini belgilovchi boshqa birliklarni o'z ichiga oladi.

Bozor infrastrukturasini turlari va tarmoqlari: Ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi infrastruktura: transport, aloqa, ombor xo'jaligi, yo'l xo'jaligi, suv va energetika ta'minoti va h.k.

Tovarlar va xizmatlar muomalasiga, ya'ni savdo-sotiq ishlariga xizmat qiluvchi infratuzilma: birjalar, savdo uylari, auksionlar, tijoratchilik idoralari, reklama firmalari va agentliklar, davlatning savdo-sotiq va ularni nazorat qiluvchi muassasalari.

Moliya kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi infratuzilma: tijorat banklari, o'z-o'zini kreditlash idoralari, sug'urta kompaniyalari, moliya kompaniyalari, soliq undirish mahkamalari, har xil pul jamg'armalari.

⁷⁷ Sotsial'nyy monitoring 2003 g. Ekonomicheskii rost i bednost'. Vneshniy gosudarstvennyy dolg. Analiticheskii material. YuNISEF, 2003. S.99.

⁷⁸ O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari.

⁷⁹ Xalq so'zi, 2003 yil 6 dekabr.

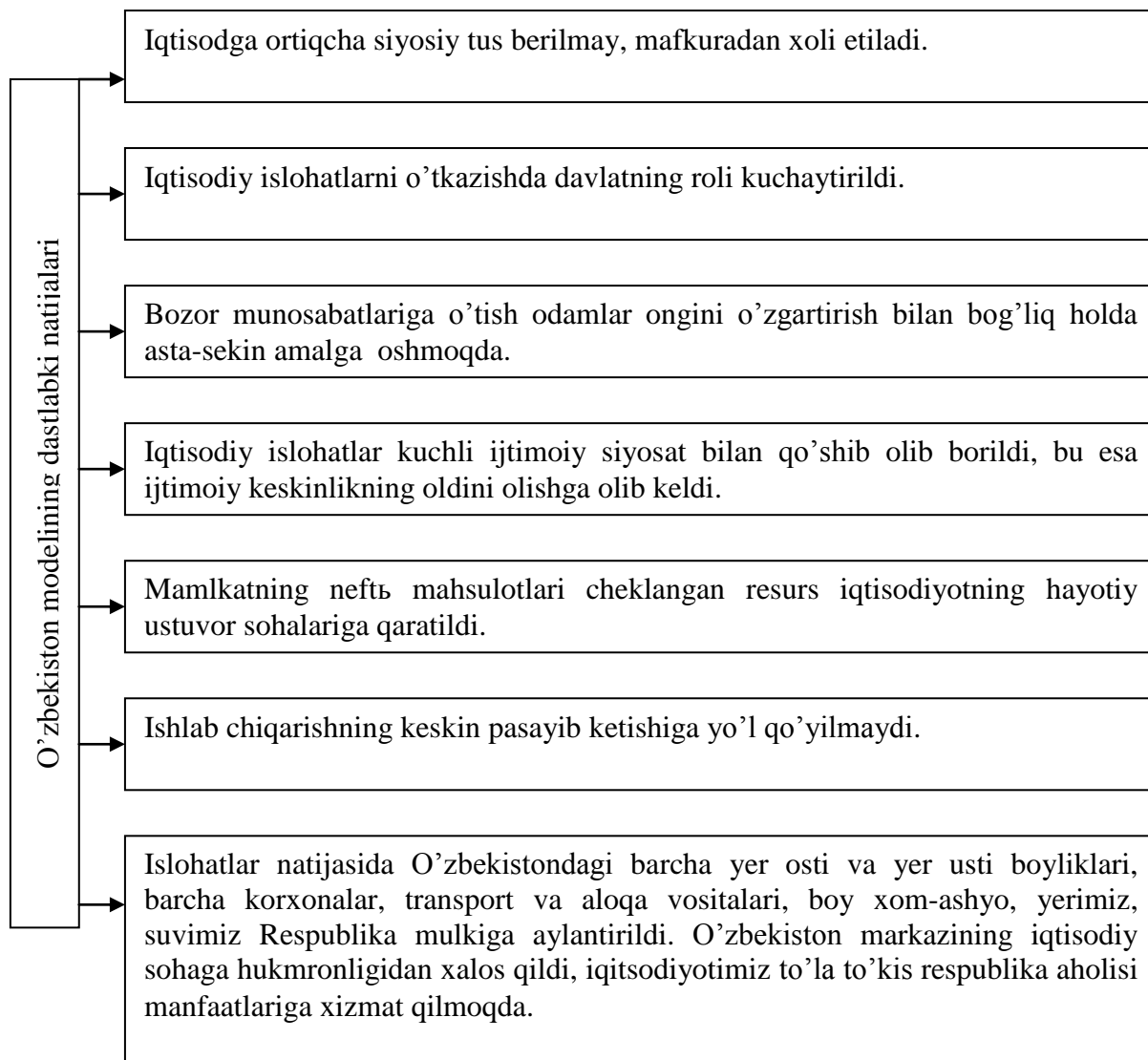
Aholiga xizmat qiluvchi yoki ijtimoiy infrastruktura: uy-joy, kommunal va transport xizmati, maorif, sog'liqni saqlash, aholini ishga joylashtirish firmalari va idoralari.

Axborot xizmati: iqtisodiy faoliyat uchun zarur bo'lgan har xil axborotlar, ma'lumotlar va xabarlarini to'plash, umumlashtirish, sotish bilan shug'ullanuvchi turli kompaniyalar, firmalar maslahat idoralari va davlat muassasalari.

Bozor infratuzilmasi mustaqillik bilan birga tug'ildi va jamiyatda hayotiy zaruriyat sifatida paydo bo'ldi. Bugungi kunda mamlakatimizda bozor infratuzilmasi to'liq shakllanib bo'ldi. Infratuzilmani birdaniga yaratib bo'lmaydi, u ancha uzoq davom etadigan murakkab jarayon. Bu jarayon bosqichma-bosqich amalga oshirilib kelinmoqda. 1992 yil 28 fevralda respublika ulgurji va birja savdosi hissdorlik uyushmasi tashkil etildi. 1992 yil 5 mayda O'zbekiston davlat hissdorlik «savdo» («O'zbeksavdo») assotsiatsiyasi tuzildi va x.k.

Hozirgi kunda bozor infratuzilmasini yaratishda yangi bosqichga o'tildi. Bu bosqich respublikaning barcha qishloq aholi istiqomat joylarida bozor infratuzilmasining hamma turlarini yaratishda ijobiy ishlar qilinmoqda. Hozirgi kunda respublikada 40dan ortiq sug'urta kompaniyalari faoliyat yuritmoqda. Iqtisodiy siyosatning ustuvor maqsadlaridan biri aholini ijtimoiy jihatdan himoyalash va unga mehnat qilish uchun munosib imkoniyatlar ochib berishdir.

Мустақил ривожланишнинг ўтиш даврини умумлаштириб, таҳлил этиш ислох қилишнинг Ўзбекистон модели асосли ва тўғри бўлиб чиқди деб айтиш учун тўла асос бор. Бугун уни обрўли халқаро иқтисодий ташкилотлар, жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари тан олмоқда. Энг АСОСИЙСИ, ҳаётнинг ўзи уни тасдиқламоқда.

Demokratik islohlarni yanada chuqurlashtirish sharoitida iqtisodiyotni erkinlashtirishning ustuvor yo'nalishlari. Prezident I.A.Karimov Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining To'qqizinchi sessiyasida qilgan ma'ruzasida respublikada demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning "bozor islohotlarini yanada chuqurlashtirish, kuchli bozor infratuzilmasini yaratish, barqaror va o'zaro mutanosib, mustahkam iqtisodiyotning muhim sharti bo'lgan erkin iqtisodiyot tamoyillarini joriy etishdan iborat",⁸⁰ muhim ustuvor yo'nalishini belgilab berdi.

⁸⁰ Karimov I.A. O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari. //Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining To'qqizinchi sessiyasidagi ma'ruza. //Xalq so'zi, 2002 yil 30 avgust.

Ushbu ustuvor yoʻnalishni amalga oshirish uchun avvalombor xususiy sektorning mavqeini yanada oshirish va kichik tadbirkorlikni jadal rivojlantirish lozim boʻladi. Endilikda xususiylashtirish jarayonlari tobora koʻproq yirik korxonalarni, ijtimoiy infratuzilma obʻektlarini oʻz ichiga qamrab olishi, korporativ xususiy mulk miqyoslarini kengaytirish, aksiyalarni sotishning birlamchi va ikkilamchi birja hamda birjadan tashqari bozorini rivojlantirish amalga oshiriladi.

Kichik tadbirkorlik subʻektlari faoliyatiga davlat va nazorat organlarining nooʻrin aralashuviga barham berish, moddiy-texnika resurslari va moliyaviy, shu jumladan, kredit mablagʻlari bilan taʼminlanishini yaxshilash, ishlab chiqarilgan tovarlarni sotish uchun ishlab chiqarish va bozor infratuzilmalarini rivojlantirish dolzarb ahamiyatga ega. SHuningdek, shirkat xoʻjaliklarini fermer xoʻjaliklariga aylantirish hamda ularga servis xizmati koʻrsatuvchi va qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat korxonalarini va qishloqlarda ularning filiallarini tashkil etish muhim ustuvorlikka ega boʻladi.

Oʻzbekiston Prezidentining 2005 yil 14 iyundagi “Bozor munosabatlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yoʻnalishlar amalga oshirilishini jadallashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi farmonining mazmun va mohiyati. Oʻzbekistonda jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni isloh qilish hamda modernizatsiyalash maqsad va vazifalarini amalga oshirish uchun dastur qabul qilingan boʻlib, mazkur farmon bevosita shunga bagʻishlangan. Dasturga koʻra bozor islohatlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalda roʻyobga chiqarish borasida katta ishlar qilingan. Mazkur farmonda bozor islohotlarini rivojlantirish va chuqurlashtirishga toʻsqinlik qilayotgan omillarni bartaraf etish ahvoli haqidagi masala atroflicha bayon etilgan. Qonunlarning, OʻzR Prezidenti Faronlari va Qarorlari, hukumat qarorlari, idoraviy normativ hujjat loyihalari roʻyxati tuzilgan boʻlib, ular tizimli asosda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish hamda iqtisodiyotni erkinlashtirishning asosiy maqsad, vazifa va ustuvor yoʻnalishlari roʻyobga chiqarilishini taʼminlaydi. SHuning uchun ham bu farmonda quyidagilar belgilab berildi:

1) dan tizimli asosda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish hamda iqtisodiyotni erkinlashtirishning asosiy ustuvor yoʻnalishlari ruyobga chiqarilishini taʼminlaydigan qonun xujjatlari va normativ-huquqiy hujjatlar roʻyxati tuzilishi aytilgan.

2) dan, jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni isloh qilish hamda modernizatsiyalash maqsad va vazifalarini amalga oshirish Dasturini ijro etish boʻyicha Qonun hujjatlari hamda normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinganligi va amalda roʻyobga chiqarilayotganligi taʼkidlab oʻtildi.

3) dan jamiyat hayotining barcha tomonlarini erkinlashtirish va yanada isloh qilish hamda maʼmuriy islohotni amalga oshirish sohasida qonunchilik bazasini takomillashtirish boʻyicha faoliyatni muvofiqlashtiruvchi komissiya tuzish belgilab berildi.

4) dan, ushbu farmonga muvofiq qabul qilinadigan qonun hujjatlari ijro etilishini nazorat qilish Vazirlar Maxkamasi, vazirliklar, davlat qoʻmitasi va idoralar, Qoraqalpogʻiston respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari tomonidan nazorat ostiga olinishi aytib oʻtilgan.

5) dan, Adliya vazirligiga normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini belgilangan tartibda kelishib olish, davlat hokimiyati organlari va hukumatga kiritishda monitoring oʻtkazish topshirildi.

Umuman ushbu farmon mamlakat iqtisodiyoti va har bir fuqarosi amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohatlarning aniq ijobiy natijalarini his etish bayon etilgan. (Turkiston, 2005 yil 15 iyul).

Oʻzbekistonda demokratik oʻzgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirish iqtisodiy ustuvor yoʻnalishini amalga oshirish uchun quyidagi chora-tadbirlar koʻrilmogʻda:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni, valyuta bozorini erkinlashtirish, milliy valyutaning joriy operatsiyalar boʻyicha erkin almashinuvini muntazam taʼminlash;

- iqtisodiyot tarkibiy o'zgarishlarini amalga oshirish va uni modernizatsiya qilish hamda import o'rnini bosadigan mahsulotlar ishlab chiqarishni ta'minlash;
- iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb etish. Buning uchun tegishli investitsion muhit va investorlar uchun kafolat yaratish;
- ichki va tashqi investitsiyalarni butun iqtisodiyotga, shu jumladan, oltin-valyuta zahiralarmizning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladigan etakchi tarmoqlarga ustuvor ravishda yo'naltirish;
- jahondagi nufuzli xalqaro moliyaviy tashkilotlar bilan hamkorlikni yanada kuchaytirish, dunyo iqtisodiy tizimiga integrallashuvi hamda jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lish uchun shart-sharoitlar yaratish.

Ushbu vazifalarning amalga oshirilishi bozor munosabatlarini rivojlantirish va erkin iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish, uni yanada demokratlashuviga olib keladi.

2005 yil 5 oktyabrda Prezident I.Karimovning "Tadbirkorlik sub'ektlarini tekshirishni yanada qisqartirish va uning tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni qabul qilindi.

Prezident Islom Karimov 2007 yil 12 fevralda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari hamda 2007 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan majlisida 2007 yil uchun quyidagi ustuvor vazifalarni belgilab berdi:

1. Asosiy vazifa – iqtisodiyotning barqaror va mutanosib sur'atlarda o'sishi hamda tarkibiy o'zgarishlar va modernizatsiyalashni ta'minlash, uning muhim tarmoqlarini texnik va texnologik jihatdan yangilash, soliq siyosatini yanada erkinlashtirishdan iborat.

2. Ustuvor yo'nalish – iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda bundan buyon ham biznes, jumladan, xususiy biznes uchun zarur bo'lgan barcha qulay sharoitlarni yaratishdan, davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini izchil kamaytirib borishdan iborat bo'lib qolaveradi.

3. Muhim ustuvor yo'nalish – xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etish borasidagi ishlarni har tomonlama kuchaytirish.

4. Ustuvor vazifa – ish haqi miqdorini va aholi turmush darajasini izchil oshirib borishni ta'minlashdan iborat.

5. Eng muhim ustuvor masala – bu kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning jadal rivojlanishini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, shu asosda aholining bandligi va farovonligini oshirish muammolarini hal etishdan iborat.

6. Ustuvor vazifa – bank-moliya tizimida olib borilayotgan islohotlarni yanada chuqurlashtirish va ko'lamini kengaytirishdan iborat.

7. Ustuvor yo'nalish – bu kommunal xo'jalik sohasida islohotlarni yanada chuqurlashtirishdir⁸¹.

Prezident Islom Karimovning «**Mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimizning hayot darajasini yuksaltirish – barcha demokratik yangilanish va iqtisodiy islohotlarimizning pirovard maqsadidir**» nomli kitobida Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yuksaltirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlar va islohotlarni amalga oshirish **dasturi ishlab chiqildi ("Xalq so'zi", 2007 yil 26 may)**.. Prezidentimiz bunda quyidagi masalalarga e'tibor qaratdi:

1. Dasturda belgilangan vazifalarni, belgilab olingan ustuvor (7 ta) yo'nalishlarni hayotga joriy qilish uchun ularning ma'no-mazmuniga etib borish, davlat rahbarlaridan tortib har bir fuqarogacha uni amalga oshirishni burch va vazifa deb bilish.

2. Ongli fikrlar asosida astoydil mehnat qilish.

3. Biz hech kimdan kam bo'lmagan erkin va farovon hayotni barpo qilish uchun mehr-oqibatli, fidoyi, oliyjanob bo'lishimiz kerak.

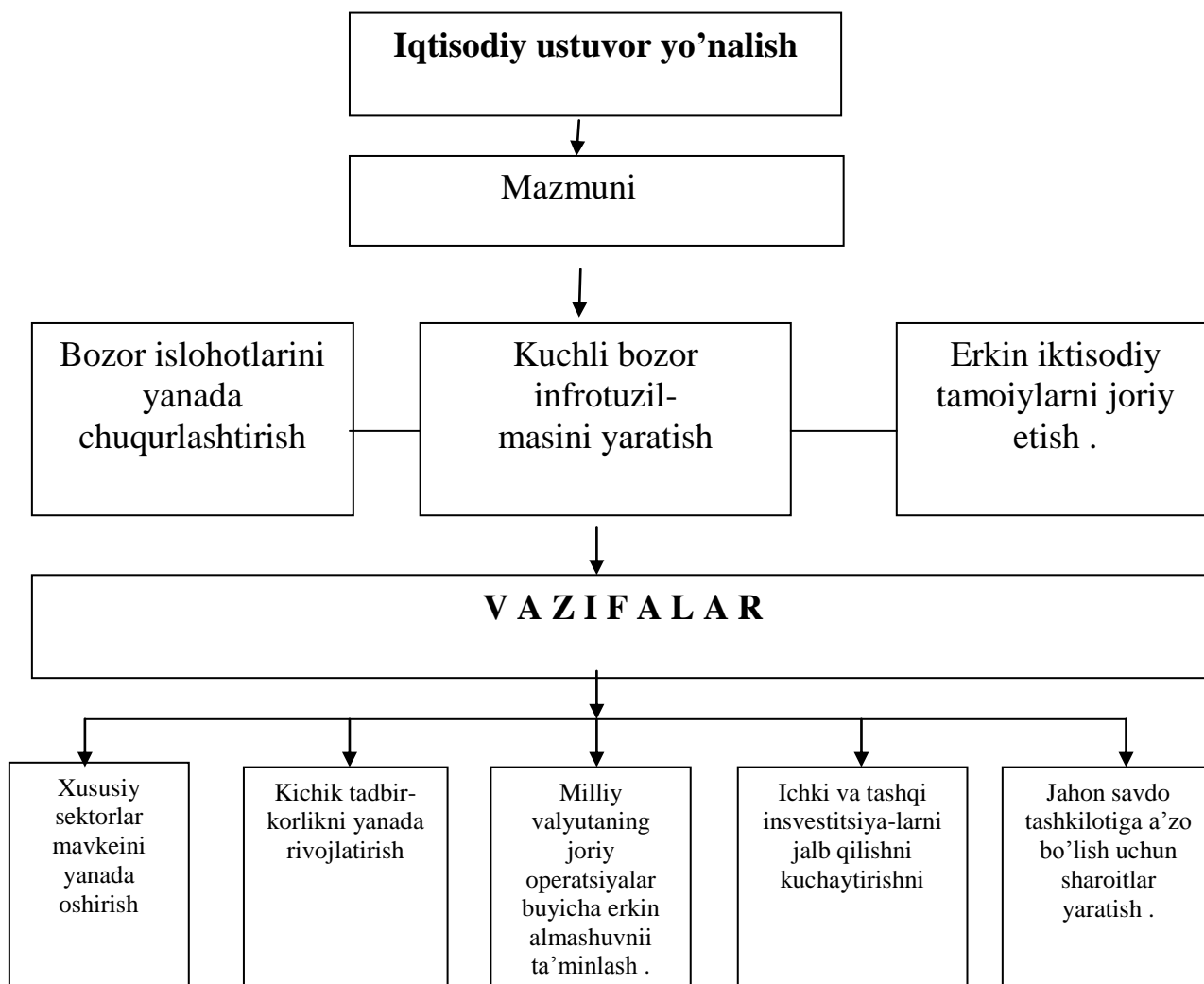
4. Erishgan yutuqlarimizdan g'ururlanish bilan birga hushyor bo'lishimiz lozim.

⁸¹ "Ma'rifat", 2007 yil 14 fevral.

5. Ma'naviy kuch-quvvat beradigan milliy qadriyatlarimizdan bahra olib, amaliy ishimizda ularni yanada mustahkamlab borishdan iborat.

(5.3)

O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning iqtisodiy ustuvor yo'nalishining mazmuni va vazifalari

5.3. Tadbirkorlik va iqtisodiy faoliyat erkinligini ta'minlash – demokratik jamiyat rivojining zarur sharti

Iqtisodiy hayotni erkinlashtirish sharoitida kichik, xususiy biznes va tadbirkorlikni rag'batlantirish uchun soliq imtiyozlari kengaytirilmoqda, daromad solig'i stavkalari qisqartirilib, soliq yuki engillashtirish yo'liga qo'yilmoqda. O'zRsining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi 2000 yilda qonun qabul qilinib, amaliyotga tadbir etilishi natijasida tadbirkorlarning huquq va manfaatlarini muhofaza qilish va kafolatlash kuchaymoqda. Bunday ijobiy ishlar ta'sirida kichik biznes va tadbirkorlik sub'ektlarining soni 2003 y. 1 yanvar xolatiga ko'ra 240 mingtaga etdi. Ular yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 35 foizdan oshdi. Xususiy sektorda iqtisodiyotda band bo'lgan aholining qariyb 52 foizidan ortig'i faoliyat ko'rsatmoqda.

Aslida Prezidentimiz Islom Karimov "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda" asarida xalq farovonligi g'oyasini ilgari sura turib, farovon turmush asosi – **erkinlik, tadbirkorlik va tashabbuskorlikdan iborat** bo'lishini bayon etgan edi. Demak, **tadbirkorlik** – farovon turmush asosi. 1997 yil 16 dekabrda Prezidentimiz "Tadbirkorlik – iqtisodiyot haqidagi

ma'ruzasida 1)dan mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish; 2) dan, iqtisodimiz tarkibini keskin o'zgartirish, ya'ni xom ashyo emas, tayyor mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish; 3) dan milliy pulimiz qadrini mustaxkamlashdan iborat vazifalarni belgilab bergan edi. Hozirgi vaqtda tadbirkorlik faoliyatining turlari quyidagilardan borat:

1. Ishlab chiqarish faoliyatini yo'lga qo'yish. 2. Tijorat (oldi-sotdi). 3. Moliyaviy tadbirkorlik. 4. Vositachilik. 5. Sug'urta. 1999 yil 14 aprelda "Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi qonun bilan birga O'zR Prezidentining "Iqtisodiy islohatlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni va boshqa bir qator qonun hujjatlari xo'jalik yurituvchi sub'etlarning yangi huquqiy maqomini yaratishga xizmat qildi.

Umuman, «**Tadbirkorlik to'g'risida**»gi (1995) qonunda ta'kidlanganidek, «**Tadbirkorlik – mulkchilik sub'ektlarining harakatdagi qonunchilik doirasida tovar ishlab chiqarishga, xizmat ko'rsatishga hamda daromad va foyda olishga qaratilgan tashabbuskorlik faoliyati**»dir. Tadbirkorlikning quyidagi shakllari ham mavjud: 1) shaxsiy (xususiy) faoliyat; 2) yollanma mehnatga jalb qilish amalga oshiriladigan tadbirkorlik; 3) fuqarolar va yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan jamoa yoki qo'shma tadbirkorlik.

Demokratik jamiyatga xos bo'lgan tadbirkorlikning rivojlantirilishi, iqtisodiyot tarkibiy o'zgarishlarning birgalikda amalga oshirilishi tufayli O'zbekiston 1996 yildan boshlab iqtisodiy o'sish yo'liga o'tdi.

Bugungi kunda kichik tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatiga davlat va nazorat organlarining noqonuniy aralashuviga barham berilmoqda. Prezident Islom Karimov 2005 yil 28 yanvarda «Bizning bosh maqsadimiz-jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir» ma'ruzasida iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish xususida gapirib, xususiy tadbirkorlikka zarur resurslarni sotib olish uchun bozorlarga chiqish imkoniyatlarini kengaytirish kerakligini aytib o'tdi. Xususiy tadbirkorlariga qo'shimcha soliq imtiyozlari berish zarurligi ta'kidlab o'tildi. 2005 yilga kelib xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish hisobiga 425 mingdan ziyod yangi ish o'rinlari barpo qilindi. Kichik biznesning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi ortdi va 2004 yilda 35,6 foizni tashkil qildi.

Demak, farovon turmush asosi. Prezidentimiz Islom Karimov 1994 yil 16 dekabrda Prezident huzuridagi Iqtisodiy islohot, tadbirkorlik va xorijiy sarmoyalar bo'yicha idoralararo Kengashning navbatdagi majlisida "Tadbirkorlik - iqtisodiyot kelajagi" mavzuida mazkur masala yuzasidan o'z fikr-mulohazalarini bayon etgan edi. Unda bozor munosabatlariga o'tishning keyingi bosqichida quyidagi 3 ta ustuvor yo'nalishni belgilab berdi:

"Birinchii asosiy masala" - mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish borasidagi ishlarni oxiriga etkazishdan iborat. Islohotning asosiy ma'nosi va kerak bo'lsa, negizi bu - mulkni haqiqiy egasiga topshirish, tadbirkorlikka keng imkoniyat ochib berishdir⁸².

Ikkinchi muammo va ustun yo'nalish - iqtisodimiz tarkibini keskin o'zgartirish, ya'ni xom ashyo emas, tayyor mahsulot chiqarishga, uning sifati va raqobatbardoshligini dunyo bozori talablariga javob beradigan holga etkazish...

Uchinchi muhim vazifa - milliy pulimiz nufuzini yanada mustahkamlash, uning Amerika dollari, nemis markasi, yapon ieni kabi dunyodagi obro'li valyutalar bilan erkin almashuviga erishmoqdir.

"Har bir odam boy bo'lsa, davlat boy bo'ladi, har oila obod bo'lsa, mamlakat obod bo'ladi". YUrtboshimiz Islom Karimov bu fikrlarini davom ettirib, 1999 yil 27 iyulda Vazirlar Mahakamasining birinchi yarmida iqtisodiy islohotlar yakuniga bag'ishlangan yig'ilishida "Tadbirkorlik - yuksalish garovi" mavzuida ma'ruza qildi⁸³. Ushbu ma'ruzadagi ba'zi, muhim tomonlarini keltirib o'tamiz:

⁸² Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. 2-tom. T.: «O'zbekiston», 1996, 336-337-betlar.

⁸³ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. 8-tom. T.: «O'zbekiston», 2000, 39-58- bet.

«Bugungi kundagi asosiy vazifamiz» - tanlab olingan islohotlar va yangilanish yoʻlimizdan orqaga qaytmaslik. Oliy Majlisning XIV sessiyasidagi «Oʻzbekiston XXI asrga intilmoqda» maʼruzasida bayon qilingan iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot strategiyamizning asosiy yoʻnalishlarini amalga oshirishdir».

Bugungi kundagi asosiy vazifamiz - xalq turmushini yaxshilashdir, toki diyorimizda yashayotgan har bir inson oʻzi va oilasi misolida oʻz farovonligi ortib borayotganini his qila olsin.

Bugungi kundagi asosiy vazifamiz - mustaqilligimizni yanada mustahkamlash, mamlakatimizning xalqaro obroʻsini oshirish. Xonadonimizdagi xavfsizlik, barqarorlik, tinchlik va totuvlikka nisbatan boʻlayotgan har turli tahdid va xavf - xatarlarga nisbatan ogoh va hushyor turishdir».

Umuman, «Tadbirkorlik toʻgʻrisida»gi (1995) qonunda taʼkidlanganidek, «Tadbirkorlik - mulkchilik subʼektlarining harakatdagi qonunchilik doirasida tovar ishlab chiqarishga, xizmat koʻrsatishga hamda daromad va foyda olishga qaratilgan tashabbuskorlik faoliyati»dir.

Tadbirkorlikning quyidagi shakllari mavjud:

a) shaxsiy (xususiy) faoliyat;

b) yollanma mehnatni jalb qilib, amalga oshiriladigan tadbirkorlik;¹

v) fuqarolar va yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan jamoa yoki qoʻshma tadbirkorlik.

Barqarorlik dasturini ishlab chiqishda tanglik hodisalarining oldini olish, iqtisodiyotning qay holatdiligini ifodalovchi mezon boʻlib, xizmat qiluvchi koʻrsatkichlarni yaxshilash, tanglikka olib keluvchi ichki sabablarini oʻrganish, uni bartaraf etish tadbirlarni amalga oshirish kerak.

2006 yil 24 mayda «Tadbirkorlik subʼektlarini davlat roʻyxatiga olish va hisobga qoʻyishning xabardor qilish tartibini joriy etish toʻgʻrisida»gi Vazirlar Mahkamasi qaror qabul qildi.

Barqarorlashtirish siyosati – bu avvalo makroiqtisodiyotda muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishning keskin pasayishiga va ommaviy ishsizlikka yoʻl qoʻymaslik.

Barqarorlashtirish siyosatining maqsadi – boshqarib boʻlmaydigan, iqtisodiy pasayishga olib kelishi mumkin boʻlgan ichki va tashqi muvozanatsizlikdan chetlab oʻtish, zarur boʻlgan taqdirda uni toʻgʻrilashdan iborat.

Makroiqtisodiy barqarorlikni taʼminlashning jahon tajribasidagi xilma-xil yondashuvlar quyidagilardan iborat:

1. Monetar yondashuv – deb atalib, chuqur iqtisodiy oʻzgarishlarni taʼminlaydi. Monetar yondashuv deb bunda pulning qadrsizlanish darajasini pasaytirib turishga, pul masalasini hamda toʻlovga qodir boʻlgan jami talabni keskin kamaytirish hisobiga pul muomalasini barqarorlashtirishga asoslangan. Bu xil yondashuv chuqur iqtisodiy qayta oʻzgartirishlarni taʼminlamaydi, aksincha, koʻpincha ishlab chiqarishning moddiy xajmlari kamayishiga, investitsiya faoliyati toʻxtab qolishga olib keladi. Monetar hech qachon ishlab chiqarishni tanglikdan olib chiqishga qodir boʻlgan yagona yoʻnaltiruvchi va hal qiluvchi kuch boʻlgan emas. Barqarorlashtirish dasturini ishlab chiqarishda ana shu qattiq monetarizmga tayanmaslik kerak. Balki muvozanatga keltirgan monetar siyosatning asosiy tarmoqlarni, ishlab chiqarishni tarkiban qayta tashkil qilishni yoʻlga qoʻyish kerak.

2. Fiskal yondashuv – (soliqlar siyosati hamdir) – ishlab chiqarishni va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni ragʻbatlantirishga, tarkibiy qayta tashkil qilishlarni amalga oshirishda koʻmaklashishga, iqtisodiyotda nomutanosibliklarga barham berishga asoslangan yondashuv. Bunda bir meʼyorda qattiq moliyaviy va pul-kredit siyosati oʻtkaziladi, tovar bilan qoplashning iloji boʻlmagan ortiqcha talablarni cheklash boʻyicha tadbirlar bilan uzviy bogʻlab olib boriladi.

¹ Yangi Oʻzbekistonning 7 zafarli yoʻli. T.: «SHarq», 1999, 120 – bet.

3. O‘zbekistonning o‘ziga xos yondashuvi: duchor bo‘lgan tanglikdan, uzoqqa cho‘zilgan chuqur tanglikdan ijtimoiy larzalarsiz va portlashlarsiz eson-omon chiqishdan iborat bo‘lib, bunga faqat ishlab chiqarishga tayangan holdagina erishish mumkin. 1999 yil 16 fevralda Vazirlar Mahkamasi yig‘ilishida islohotlar islohot uchun emas, inson manfaatlari uchun degan tamoyilni ilgari surdi. O‘zbekiston o‘ziga hos bu yondashuvda aholini ijtimoiy himoya qilish, ijtimoiy adolat, ijtimoiy muhofaza qilish masalalariga diqqat qaratdi. O‘zbekiston iqtisodiy rivojlanishning jahon tajribasini, uning ayrim xususiyatlarini o‘rganish, ularga amal qilish bilan birga uning milliy xususiyatlari, demografik belgilari, bosqichma-bosqich asosida amalga oshirishga alohida e‘tibor bermoqda. Masalan, agar 1991-1994 yillarda mayda xususiylashtirilgan bo‘lsa, 1994-2000 yillarda o‘rta mulklar davlat tasarrufidanchiqarish yo‘lga qo‘yildi va h. k.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Bozor iqtisodiyotining mohiyati va asosiy belgilarini bayon eting?
2. Demokratik jamiyat iqtisodiy hayotni erkinlashtirish tushunchasi va mazmunini nimalar tashkil qiladi?
3. Prezident Islom Karimovning “O‘zbekiston – bozor munosabatlariga o‘tishning o‘ziga xos yo‘li” asarida qanday prinsiplar izohlab berilgan?
4. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida davlat boshqaruvi qanday yo‘llar bilan nomarkazlashtiriladi?
5. Raqobatning demokratik jamiyatni barpo etishdagi o‘rni qanday?
6. Bozor infratuzilmasi qanday yo‘llar bilan shakllantiriladi?

6-MAVZU. DEMOKRATIK JAMIYAT QURILISHIDA KUCHLI IJTIMOY HIMOYA VA ADOLAT TAMOYILLARI

6.1. O‘zbekistonda ijtimoiy himoya siyosati. SHarq mutafakkirlari ijtimoiy adolat to‘g‘risida

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarning muhim natijalaridan biri ijtimoiy himoya siyosatining demokratik jamiyatni barpo etishdagi o‘rnini va ahamiyatining ortib borishi bilan belgilanmoqda. “Bugungi kunda ijtimoiy hayot sohasidagi salbiy holatlarni bartaraf etib, odamlar turmush darajasining keskin pasayib ketishiga yo‘l qo‘ymasdan, aholining himoyaga muhtoj qatlam va guruhlarini ijtimoiy muhofazasini ta‘minlagan holda O‘zbekistonda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni va fuqarolar totuvligini saqlab qolishga muvaffaq bo‘ldik.”⁸⁴

Jamiyatda demokratik tartibotning qat‘iy shakllanishi, islohatlardan ko‘zlangan strategik maqsadlarga asosan erilishi davri mamlakatimizda o‘tish davrini o‘ziga qamrab olgan. SHu ma‘noda o‘tish davrida amalga oshiriladigan asosiy vazifalar ijtimoiy himoya tizimini va ijtimoiy adolat tamoyillarini ham nazarda tutadi.

Xo‘sh, bozor munosabatlari shakllanishi davrida biz ijtimoiy adolatning qaysi qoidalariga ustuvor darajada ahamiyat bermog‘imiz kerak?

Bizning fikrimizcha, adolatning markaziy muammosi hissa va ulush mutanosibligi, uyg‘unligi masalasidir. Bunday munosabatlikni va muvozanatni ta‘minlash: iqtisodda-mehnat va ish haqi; siyosatda – boshqaruvdagi ishtirok va burch; huquqda esa erkinlik va zarurat, huquq va burch, jinoyat va jazo muvofiqligi ko‘rinishda bo‘lishi mumkin. SHu ma‘noda ijtimoiy adolat ijtimoiy tengsizliklarni oqilona ko‘rinishga keltiruvchi, yakkalikni ijtimoiylikka

⁸⁴ Qarang: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning Ikkinchi chaqiqiy Oliy Majlisning to‘qqizinchi sessiyasidagi (2002 yil 29-30avgust) ma‘ruzasida bayon etilgan asosiy vazifalar va qoidalarni keng yoritish bo‘yicha tashkiliy-ma‘rifiy tadbirlar Dasturi. –T.: O‘zbekiston, 2002. B.10.

jalb etuvchi, jamiyatda umummiy manfatlarni ifodalavchi idealgina emas, baiki shu bilan birga mavjud tuzumga nisbatan zarurat hamdir. Ijtimoiy adolat makrosotsial munosabatlarni tartibga keltirishga hizmat qilgan xolda jamiyatda mavjud bo'lgan qadriyatlar va imkoniyatlar darajasiga mos bo'lgan aloqalar va o'zaro harakatlar tizimiga, individlarning hissa va ulushlariga asoslangan me'yordir.

Bozor munosabatlari mustaxkam ildiz otgan jamiyatlarda adolat qoidalarining amal qilish tajribasini ham ijobiy-tanqidiy taxlil etish foydadan xoli emas. Zero, adolatni ta'minlash demokratiya mezonlari bilan birga bozor hissasi iqdidsizga nisbatan ulkan bo'ladi, mexnat sevar odam dangasaga nisbatan jamoaga ko'proq foyda beradi. SHuning uchun ijtimoiy adolat yo'lida mexnat jamoasi, jamiyat o'z a'zolariga o'zaro teng bo'lmagan ulush berishga haqlidir.

Ekvivalit kafolat qoidasi. Bu qoida, u yoki bu hatti-xarakatga uning oqibatiga nisbatan teng qiymatdagi aks ta'sir ko'lamini anglatadi. Masalan, mehnatga yarasha xaq to'lash, u yoki bu jinoyatga nisbatan munosib jazo va h.k.

Ijtimoiy kafolat qoidasi. Ijtimoiy kafolat timimini mavjudligi, u yoki bu jamiyatda ijtimoiy adolat mavjudligidan dalolat beradi. Ko'pgina mutaxassislar, jahon sotsiolizm tizimi inqirozidan so'ng ijtimoiy kafolat g'oyasi va amaliyotiga qarshi chiqqan boshladilar. SHunisi g'alatiki, Bunday "nazariyotchilar" ijtimoiy kafolatlar va ximoya tizimidan vos kechishni targ'ib qilayotgan bir vaqtda g'arbning ba'zi mutafakkirlari butunlay aksincha fikr bildirib boshladilar. Masalan, mashhur amerikalik iqtisodchi J.K.Gelbreyt asosiy muammoni tizimning barcha a'zolariga kafolatlangan daromat bilan ta'minlashda deb biladi. Uning fikricha, taraqqiyot jamiyatda to'la huquqli o'rin bilan ta'minlangan odamlar miqdori bilan baholanish kerak. Bu olim g'arbning ko'pgina yirik shaxarlarida ko'plab odamlar ish joylaridan va yashash uchun zarur vositalaridan mahrumligini adolatsizlik deb baholaydi. Darhaqiqat, kafolatni daromatga ega bo'lmagan, ertangi kunga ishonmaydigan kishilardan iborat jamiyatda adolat o'rnatish juda qiyin.

Teng imkoniyatlar qoidasi. Fuqorolarning qonun oldidagi huquqiy tengligi zamonaviy jamiyat uchun asos hisoblanadi. SHu bilan birga odamlar aynan nimada tengligi va nimada teng emasligini bilishi ham zarur. Ma'lumki, odamlar teng bo'lmagan darajadagi tug'ma qobilyatlar va xususiyatlar bilan tug'uladilar. Ammo, insonlar qobilyatlari va munosabatlarini ham taqozo etadi. Bu qoidalar jamiyatning barcha azolari uchun umumiyli va bir xilda tadbir qilinishi hususiyatiga ega bo'lishi zarur. SHuningdek, bu qoidalar samaradorligi va amalga qo'llashga yaroqliligiga ko'ra ijtimoiy tartibotning zaruriy asosi bo'lib qolishi kerak. Bu qoidalar o'z qadr-qimmatiga ko'ra o'zaro bog'liq bo'lsada, o'zgarib turishi mumkin.

Xizmat ko'rsatish qoidasi. Bu qoida har qanday davrda ham ustuvor bo'lmasada, zamonaviy jamiyatda uning ahamiyati so'zsizdir. Bunda shaxs iste'dodi, qobilyatlari va intilishlari hayotiy zarur ne'matlar qonuniy tarzda ega bo'lish me'yorlari sifatida maydonga chiqadi. SHundan kelib chiqqan holda rivojlangan mamlakatlarda adolat shaxsning ijtimoiy samarali intilishi uchun mukofot, unumle mexnatga majbar etish vositasi deb qaraladi.

Albatta, jamiyatda xizmat ko'rsatish qobilyatlari orqali amalga oshadi. Ammo individlardagi qobilyatlarni ro'yobga chiqarish uchun shart-sharoitlarni jamiyatning iloji boricha ko'proq a'zolari uchun ozmi-ko'pmi yaratish talab etiladi. Bu sharoitlarni hammaga teppa-teng yaratib bo'lmaydi. Gap imkoni boricha ko'pchilik uchun "start imkoniyatlarini" yaratish haqida borar ekan, o'zini demokratik deb hisoblovchi jamiyat har bir indevidning iqtidori, intilishi, qobilyatlariga hayotiy ne'matlariga ega bo'lishi me'yoriy sifatiga katta qiziqish bilan qaraydi.

Mutanosiblik qoidasi. Mutanosiblik o'zaro moslikni ifodalaydi. Individ hissasi va ulushning o'zaro mosligi qanchalik mustaxkam bo'lsa, jamiyatdagi barcha individlarning faoliyatidan kelib chiqadigan xolat ham shuncha mustaxkam bo'ladi va aksincha. Individlar turli qobilyatlarga ega bo'lganliklari uchun ham ijtimoiy ne'matlarni yaratishga bir xil bo'lmagan hissa qo'shadilar. Iqtidorli shaxsning jamiyat rivojiga qo'shigani uchun teng imkoniyatlar yaratilgan sharoitdagina bunga erisha olish mumkin. CHunki shu tariqa taqsimot

munosabatlari sohasida kamsitish, soxta tenglik romantizmi, gʻariblik, qashshoqlik tuygʻulariga yoʻl qoʻyilmaydi.

Ehtiyoj qoidalari. Adolatga boʻlgan ehtiyoj oddiy boʻlmaydi, u keng miqyosdagi ijtimoiy-ruxiy ehtiyojdir. Boshqacha aytganda, fiziologik, ijtimoiy va maʼnaviy ehtiyojlarga nisbatan olganda adolat kundalak ehtiyoj boʻlib hisoblanmasada, ijtimoiy tartib, farobonlik va yaxlitlik taʼminlashga qaratilganligi tufayli katta ijtimoiy ahamiyatga ega. SHunday xulosa qilish mumkinki, adolatga boʻlgan ehtiyoj oziq-ovqatga, kiyim-kechakga, uy-jayga boʻlgan yoki obro-eʼtiborga boʻlgan ehtiyoj kabi hayotiy deb olinmasligi mumkin, lekin aynan hayotiy neʼmatlarning taqsimotiga va isteʼmolida odamlar adolati yoki adolatsizlikka nisbatan sezgir boʻladilar. Oqilona ehtiyojlarning shakillanishi shuning uchun ham katta ahamiyatga ega. Adolat talabi asosan ehtiyojlarga nisbatan emas, balki hayot darajasi, sifati va standartlariga nisbatan qoʻyiladi. Turli ijtimoiy guruhlarining hayot darajasi yoki sifatidagi farq hayot standartlariga ham bogʻlaq. Standartdan ogʻish adolatsizlik koʻrinishi dab hisoblanishi mumkin. Albatda, hayot darajasi, sifati va standarti koʻrsatkichlari boʻyicha aloxida turli qatlamlarida yagona oʻlchoʻv boʻlishi mumkin emas.

Talab va taklif qoidalari. Musobaqalanish uchun keng imkoniyatlar yaratish bozordagi talab va taklifga binoan, oʻzaro muvofiqlik asosidagi munosabatlarga bogʻliq. SHuni ham etirof etish zarurki, bozor munosabatlari sharoitida ularga xos tarzda axloq normalari, qiziqish omillari va tushunchalar ham shakillanadi. Bozorda hamma narsa talab va taklif asosiga qoʻyilgani bois insonlar ongiga iztirobli kechirmalar uygʻotishi mumkin. Bu kishilarda shakillangan odatiy tushunchalarning oʻzgarishi bilan ham bogʻliq. Bozor munosabatlari sharoitida kishilarning yangicha xususiyatlari boʻyicha teng boʻlmasalarda, yashashga boʻlgan huquqlari boʻyicha, qadr-qimmatlari boʻyicha tengdirlar. Barchaning asosiy xuquq va majburiyatlar toʻplamiga ega boʻlishlarida ham tenglik zarur. Bu mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tengsizliklarni tartibga keltiradi.

Ammo “teng imkoniyatlar” qoidasi “natijalar tengligi” qoidasidan farq qilishi lozim. YUqori maqomga ega boʻlgan ish joylariga ega boʻlish, oliy oʻquv yurtlariga kirish kabi yutuqlar teng imkoniyatlar asosida amalga oshiriladi. SHunda koʻpgina standart holatlar katta rol oʻynaydi. Demokratik jamiyatlarda teng imkoniyatlar qoidasi guruxlar va individlarning hayotd omadga erishish uchun erkin musobaqada teng huquqlik asosidagi ishtiroki sifatida tushuniladi. Dastavval bu qoida bozordagi erkin raqobat qoidasi sifatida ilgari surilgan edi. Bu qobiliyatlarning halol musaboqasida uddaburon, aqilliy shaxslargina yutiqa erishadi deb talqin etiladi. Buni koʻpgina sotsiolog va ruhshunoslar individning omadga erishish oʻylida sotsial muxitga nisbatan tugʻma reaksiyasi deb boholaydilar.

Umuman, “teng imkoniyatlar” qoidasi ikki narsaga – raqobot va individualizmga asoslanadi. Kishilar oʻz maqsadlariga erishish yoʻlini turli xil sharoitda boshlaydilar, shuning guchun adolatga natijalar tengligi muvofiqligidir. Bu avvalo jamiyat aʼzolarining yagona meʼyorlariga boʻysinish zarurligi, hech kimning qonun oldida yaxshiroq holatga ega boʻlishi joyiz emasligini bildiradi. Bir soʻz bilan aytganda, nomaqbul tarzda “adolatsiz tenglik (cunʼiy tenglashtirish) adolatsiz tengsizlik noqonuniy imtiyozlar” tizimi oʻrniga “adolatli tenglik – adolatli tengsizlik” qoidasi oʻrnatilishi zarur.

Adolat tenglikka nisbatan doimo afzal ekalligini aytib oʻtdik. Ijtimoiy taraqqiyot manfatlari shuni taqozo etadi. Ammo barcha tafakkuri shakillanmoqda. Demak, muvaffaqiyatga intilish sogʻlom jarayon boʻlib, yaratuvchanlik gʻururi, faollik intiluvchan faoliyat asosiga aylanishi zarur.

Erkinlik qoidalari. Inson erkinligi azaldan yuqori maqomga ega. SHu bilan birga adolat va erkinlik munosabatlarida adolatni yagona qoidasiga aylantirish inson erkinligi, uning huquqlarini chegaralab qoʻyishi mumkin. Jumladan, taniqli fransuz faylasufi A.Kamyu shunday yozadi: “Mutloq adolat – erkinlikni rad etishdir. Erkinlik adolat va adolatsizlikka oʻz munosabatini ifoda etish imkoniyatisiz tasavvur etish mushkul”.

Aynan notoʻgʻri tushunilgan adolat tushunchasi taʼsirida insonning erksizligi muhtalo boʻlishi, uning huquqlarining poymol qilinishi demokratik qoidalarga ziddir. Jamiyatga teng

erkinlik muxiti ustuvor darajada ta'minlanishi zarur. Chunki bu avvalo har bir jamiyat a'zosiga boshqalarning erkinligi zarar etkazmagan holda erkinlikka nisbatan teng huquqini ta'minlashni anglatadi. Adolat aslida erkinlik va tenglikni o'ziga hos tarzda muvofaqlashtiruvchi mexanizim hisoblanadi.

Ijtimoiy foydalilik qoidasi. "Nima foidali bo'lsa, o'sha adolati" qabilida ish ko'rish ba'zan maqsad yo'lida har qanday vositani oqlashga olib kelishi mumkin. Aslida shaxsiy va ijtimoiy manfaatlar o'rtasidagi ziddiyatlar ularning mosligi holatidan kam uchramaydi. SHu asnoda adolatni ziddiyatli manfaatlar to'qnash kelishi mumkin.

Har kimga qonunga binoan qoidasi. Jamiyatdagi mavjud adolat huquqiy tizimlarga, qonunlarga mos kelishi muhimdir. SHu ma'noda fuqaroning jamiyatga nisbatan xatti-harakatini munosib ravishda baxolash adolatning ijtimoiy tartibga majburlovchi tomoni hisoblanadi.

Ijtimoiy maqom qoidasi. Moddiy nematlar, imtiyozlar, hurmat-e'tibor, vakolatlarini shaxs qobiliyatlari, fazilatlarini, axloqiy va kasbiy jihatlari bog'liq ravishda emas, balki uning maqomidan kelib chiqib taqsimlanishi jamiyat taraqqiyotiga bevosita salbiy ta'sir ko'rsitmasligi mumkin, ammo shaxs-jamiyat munosabatlarini yoki shaxslararo munosabatlarni emiradigan xolatdir. Zero, ijtimoiy maqom va mavqeyga ko'ra taqsimlash belgilari – meros, boyluk xajmi, yosh, jins, millat va x.k. hisoblanadi. Mafkuraviy, millatchilik, irqilik, va x.k. nuqtai nazarida yondashuv ham "kastali" adolatga olib keladi.

Kasbiy layoqatlik qoidalari. Individlarning jamiyatdan oladigan ulushi ularning malakasi, kasbiy tayyorgarligi, ma'lumoti, mexnat ko'nikmalariga mos bo'lishi katta ahamiyatga ega.

Rag'botlantirish qoidalari. Individlarning "birlamchi ne'matlari" erkinliklar va huquqlarga (avvalo konstitutsion huquqlar), daromatga, mulkka, boshqaruv ishlarida ishtirok etishga intilishlarni rag'batlantirish katta ahamiyatga ega. Zero, bu boqimandalik, zoxidlik, parazitimni tugatishga ma'lum ijobiy vazifani bajarishi mumkin.

Har kimga mexnatga yarasha qoida. Bu koidani "yig'ma" adolat deso bo'ladi. Bu qoidasiz adolat jamiyatda to'laqonli o'rin tutmaydi.

Jamiyatning ko'pchiligi a'zolari qabul qiladigan adolat tufayligina insonparvar jamiyat barpo etish mumkin. SHu ma'noda yuqorida bayon etilgan barcha qoidalar demokratik sharoitidagina amalga oshishi mumkinligini hisobga olishi zarur. Bu qoidalar muvofiqashtirish va dasturlashtirish vazifalarini bajarish. Jamiyatning asosiy qoidalari esa qonunlarda o'zining yuridik ifodasiga ega bo'ladi. O'zbekiston Konstitutsiyasida, uning muqaddimasiga ijtimoiy adolat qoidasi o'zining to'la yuridik ifodasini topganligini ta'kidlab o'tishni istar edik. Ammo buning o'zi etarli emas. Biz yuqorida tahlil qilgan adolat qoidalari shunchaki quruq joyda emas, balki insonlar o'rtasidagi munosabatlariga amal qiling.

Oila

Mamlakatimizning ertangi porlaq istiqbolini ta'minlashda boshqa ijtimoiy inisitutlar bilan bir qatorda oila omiliga ham katta e'tibor qaratilayotganligi barcha sohalarida amalga oshirilayotgan islohatlarning sifat va samaradorligi bosqichiga kirganligi mantig'i bilan izohlanadi. SHunday ekan, oila muhitida mamlakatimizning umumiy rivojlanishiga munosib xissa qo'sha olishiga qobil va tayyor shaxslarni shakillantirish uchun birinchi galda nimalar qilishimiz lozim, qaysi jihatlarni rivojlantirishimiz va qaysi jihatlarni takomillashtirishimiz uchun jiddiy e'tiborda tutishimiz zarur? Dastavval o'sib kelayotgan yosh avlod ongi, shuuri, ma'naviyatida vatan tuyg'usini mustaxkam qaror toptirish ishi xalqimiz uchun taqdirilomon vazifa sanaladi. YUrtboshimiz I.A.Karimov "qadim-qadimdan oila muqaddas Vatan sanaladi", deb aytganlari bejiz emas. Zero, oilaga sadoqat, ota-onaga oqibot, aka-ukalarga mexrlilik vatan tuyg'usining debochalaridir. Oilaga samimiy sadoqat bo'lmagan joyda, farzandlar oldida ota-ona hurmati yo'q joyda esa, na qarindoshlarga, na mahallaga va na vatanga muhabbat tarkib topmaydi. SHu boisdan ham, bu masalaning huquqiy asoslari mamlakatimiz Konstitutsiyasining 66-bandida "voyaga etgan, mexnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalari haqida g'amxo'rlik qilishga majburdirlar", deb maxsus qayt etilgan.

Oilada vatan tarbiyasi muhim ahamiyatga egadir. Vatanga bo'lgan mehr dastavval ota-onaga, aka-ukalarga, yaqin qarindoshlarga, qo'shnilariga bo'lgan munosabatdan boshlanadi. Bu

borada xalqaro tajribalarda Xitoy va Amerika tajribasi e'tiborga sazovordir. Qadimgi Xitoy vatan tuyg'usini ijtimoiy-jug'rofiy va ma'naviy omillar orqali shakillantirishga intilib keladi. Buning uchun esa, Konfutsiyning Vatinni o'zlikdan izlash ta'limotining moxiyatini turli omillar, uslub va shakllarda har tamonlama takomillashtirib berishga intilingan.

Tabiiyki, mustaqillikka erishilgan so'ngi o'n olti yil yangi qadriyatlarga o'tish, o'zlashtirish va bu qadriyatlar asosida boshqacha yashashdan iborat murakkab jarayonlarni boshdan o'tkazish davri bo'ldi. Birgina madhiya misolini olaylik. Tarixiy manbalarning guvoxlik berishiga ko'ra, giminlar vatan yshlida yakka-yolg'iz jonini tikib, qurbon bo'lgan fidoiy-qaxramonlar rugiga alqov, bag'ishlov yana ham aniqroq aytadigan bo'lsak, tantanali marsiyadir. Tabiiyki, marsiya aytiladigan payitda arvoxlar ruhining huqmati uchun odamlar o'z o'rinlaridan turib,jo'r bo'lib marsiyani ijro etishgan.

Uzoq yillar davomida amalga oshirilgan kuzatishlar, xalqimiz tarixini sinchkovlik bilan qilingan taxlili shungad guvoxlik beradi-ki, oilada ota-onaning farzandlar bilan qancha ko'p vaqt birga bo'lishi, o'zaro muloqatlar, o'rganilgan bilim va kasib-korlar mexr tuyg'usining shuncha mustaxkamlanishiga olib keladi.

Tarbiya tizimida oila tarkibi, tug'ulajak farzandlarning yosh farqlari ham muhim ahamiyatga egadir. Ko'p yillik kuzatishlar, huquqiy idoralar xujjatlari, tartib buzalik holatlariing asl sabablarini o'rganish shundan guvoxlik beradi-ki, oila muhitida tinchlik, totuvlik, o'zaro mexrga chanqoq bo'lganlik, ota-onalarning o'zaro adolati, aka-ukalar o'rtasidagi mehrsizlik tifayli aksariyat yoshlarning jinoyat ko'chasiga kirib qolishlari ma'lum bo'ldi. Aka-ukalar o'rtasidagi mehrsizlik dastavval ato-onalarning o'z farzandlariga e'tibor bermasliklari, bu ishga juda kam vaqt ajratishlari bilan izohlansa, ikkinchi tomondan esa farzandlar tug'ulishida biri va ikkinchisi o'rtasidagi yosh farqi masalasiga xalqimizda umuman ahamiyat berilmasligi ham jiddiy masaladir, Ruhiyatshunoslik ilmi nuqtai nazardan o'tkazilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra agar bola 1 dan 3 yoshgacha bo'lgan vaqtda ikkincha farzand tug'ulsa balalar o'rtasida ona va otaga egalik qilish, suyukli bo'lish, erkalik qilish borasida bir qarashda kichik vaqt tuyulsada, ammo bu vaqtning ong ortida mujassamlashuviga ko'ra jiddiy xodisa-o'zaro raqobat xolati tarkib topadi. Bu bilan esa, aka-ukalar o'rtasida juda nozik bo'lgan mexrning biologik omillar orqali raxna topishining oldi olinadi. Xalqimizda unchalik e'tibor berilmaydigan, ammo, mexr tuyg'usiga raxna soluvchi yana bir jihat – bu aka-ukalar o'rtasidagi o'zaro janjallar, mushtlashuvlar hodisasidir.

Xalqimiz tarixidan ulig' va qudratli saltanatlarning asosan ichki omillarga ko'ra, oilaviy tarbiya muammalari, otalar va bolalar, akalar va ukalar, opalar va aka-ukalar o'rtasidagi mehrsizlik, o'zaro nifoqlar, yakdillik ruhining sustligi sababli zavol topganligini bilamiz. Taasufki ayni shu sabablarga ko'ra qoraxoniylar Xorazimshoxlar, Temuriylar boshqa davlatlar inqirozga yui tutgan edi.

Oila barqarorligi va vatan saloxiyatini oshirishda ona omilining roli beqiyosdir. Darhaqiqat, ona muqaddas va cheksiz e'zoz ehtiromga munosib zottir. Xalqimiz onaga onaga bo'lgan cheksiz hurmati, samimiy muhabbati borasida ko'pgina halqlarga namuna bo'larli an'ana va odatlar, marosimlar tizimiga ega. Mushtifar onalarimiz farzandni hayotga keltirganidan so'ng to o'z vafotiga qadar faqat jigarbandi taqdirini yoylab, unga omonlik, tenchlik, rizq-ro'z, baraka tilab o'tadi. Onalarning farzandlarga yaxshilik tilab, YAratgandan panox so'rashi, o'zi emay bolasiga beruvchilik, o'zi kiymay kiydirishi, o'zi ko'rmay o'tsa-da bolasi ko'rishiga orzumandligi ayni haqiqat va chuqur ta'zim, taxsinga sazovordir.

Istiqlol sharofati bilan mamlakatimizda oila inisitutiga katta ijtimoiy ahamiyat berib kelinmoqda. Xususan, 1998 yilning "Oila yili" dab e'lon qilinishi mazkur masalaga bevosita va "Sog'lom avlod", "Onalar va bolalar", "Obod mahalla" yillari, 2014 yilni esa yurtboshimiz tomonidan "sog'lom bola" yili deb e'lon qilindi. SHu yillar mobaynida ijtimoiy ximoyaga doimiy e'tibor qaratib kelmoqd. Ayniqsa, 2003 yilda mamlakatimiz mahallalarini iqtisodiy, tashkiliy hamda ma'naviy obod etish munosabati bilan oilalarni ijtimoiy himoyalash tizimi yanada takomillashib, inson sha'ni va g'ururiga muofiqlashtirildi, o'sib kelayotgan avlod

ma'naviyati hamda ma'rifiy-intellektual kamolatini ta'minlashining huquqiy, tashkiliy-pedagogik hamda ijtimoiy jihatlari mustaxkamlandi.

Ijtimoiy yordam – qariligi, sog'ligi, ijtimoiy axvoli, tirikchilik uchun etarli vosita bilan ta'minlanmagani tufayli yordamga muhtoj fuqarolar to'g'risida davlat va jamiyatning g'amxo'rliklarga ijtimoiy yordam deyiladi. Bu yordam pensiyalar, nafaqalar to'lash, kam ta'minlangan oilalarga moddiy yordam ko'rsatish, 16 yoshgacha farzandi bo'lgan, kam ta'minlangan oilalarga oylik nafaqa to'lash, bemorlar va keksalarga xizmat ko'rsatish, bolalarga g'amxo'rlik qilish ko'rinishida amalga oshiriladi. Mehnatga layoqatsizlarni moddiy ta'minlashning qat'iy kafolatli tizimi **ijtimoiy sug'urta** deyiladi. Bu tizim davlat tomonidan joriy etiladigan, nazorat qilinadigan va kafolatlanadigan keksalar, mehnatga layoqatsizlarni ta'minlash, yordam ko'rsatish tizimidir.

Ijtimoiy ta'minot – keksaygan, mehnatga layoqatsiz bo'lgan fuqarolarga moddiy, tibbiy va ijtimoiy yordam ko'rsatish bo'yicha davlat tomonidan belgilangan ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlar tizimi bo'lib, ijtimoiy himoyaning muhim tarmog'i hisoblanadi. Ijtimoiy ta'minot to'g'ridan-to'g'ri davlat byudjetidan ajratilgan mablag'lar, homiylarning mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi. Pensiyalar va ijtimoiy nafaqalar to'lovlari ijtimoiy ta'minotning eng muhim turlari hisoblanadi⁸⁵.

Ijtimoiy himoyani amalga oshiradigan manbalar: 1) davlat byudjeti, 2) ijtimoiy sug'urta jamg'armasi, 3) korxonalar va jamoat tashkilotlari mablag'laridan tashkil topadi. 4) Aholini ijtimoiy himoya qilish masalalarini hal etish bo'yicha xayriya jamg'armalari ishtiroki ham mavjud. O'z Resining 2010 yilgacha bo'lgan davrga mo'ljallangan ijtimoiy himoya tizimining yagona konsepsiyasi ishlab chiqildi. Unda respublikada mavjud bo'lgan ijtimoiy himoya va ijtimoiy yordam tizimi, pensiya ta'minoti, bolalarga nafaqa, yolg'iz kishilarga xizmat ko'rsatish va boshqalar amalga oshirilishi belgilangan. Ijtimoiy himoya ob'ektiga: nogironlar, nafaqaxo'rlar, yosh bolalar, boquvchisini yo'qotgan oilalar, vaqtincha mehnat kobiliyatini yo'qotganlar, o'qituvchilar, talabalar va h.k.tashkil etadi. SHu boisdan ham 2007 yil "ijtimoiy himoya yili" deb belgilanishida katta ma'no mavjud.

2. Ijtimoiy adolat masalasi. Ijtimoiy adolat – jamiyatning demokratik rivojlanish darajasini, inson xuquq va erkinliklariga rioya qilish normalarini, millat hayot tarzining axloqiy timsolini belgilovchi davlat siyosati, aholining ijtimoiy jihatdan kam ta'minlangan tabaqalari manfaatini ko'zlab milliy boyliklarni taqsimlash tartibidir. Prezidentimiz iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish jarayonida ichki siyosatdagi 5 tamoyilning biri, uchinchi tamoyil jamiyat hayotida qonun ustuvorligi haqida to'xtalgan edi. Ijtimoiy yo'naltirilgan madaniy-ma'rifiy bozor xo'jaligini tegishli xuquqiy jihatdan ta'minlamasdan turib bunday xo'jalikni shakllantirish mumkin emas. Avvalo huquqiy davlatning elementlari: 1) qonun ustuvorligi; 2) qonun oldida hammaning tengligi; 3) hamma o'z ish faoliyatini qonun doirasida bajarishi; 4) hokimiyat organlarining bo'linishi tamoyiliga amal qiladi. Ijtimoiy adolatning 1) vazifasi ijtimoiy munosabatlarning insonparvarligini ta'minlash; 2) guruh tabaqalarning manfaatini himoya qilish. SHarq mutafakkiri Nosiriddin Tusiy ijtimoiy adolatning 3 ta asosiy talabini bayon etib: 1) aholi turli tabaqalarining o'zaro uyg'un bo'lishini ta'minlash; 2) teng ta'minlangan fuqaro salohiyati va imkoniyatlaridan kelib chiqish lozim; 3) har bir inson himoya qilinib, o'z ulushiga ega bo'lishi kerak, degan edi. Prezident Islom Karimov. Adolat talablari: 1) aholining, qashshoqlanishiga yo'l qo'ymaslik; 2) halol mehnat qilishi uchun imkoniyat yaratib berish, 3) raxbar kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish kerak.

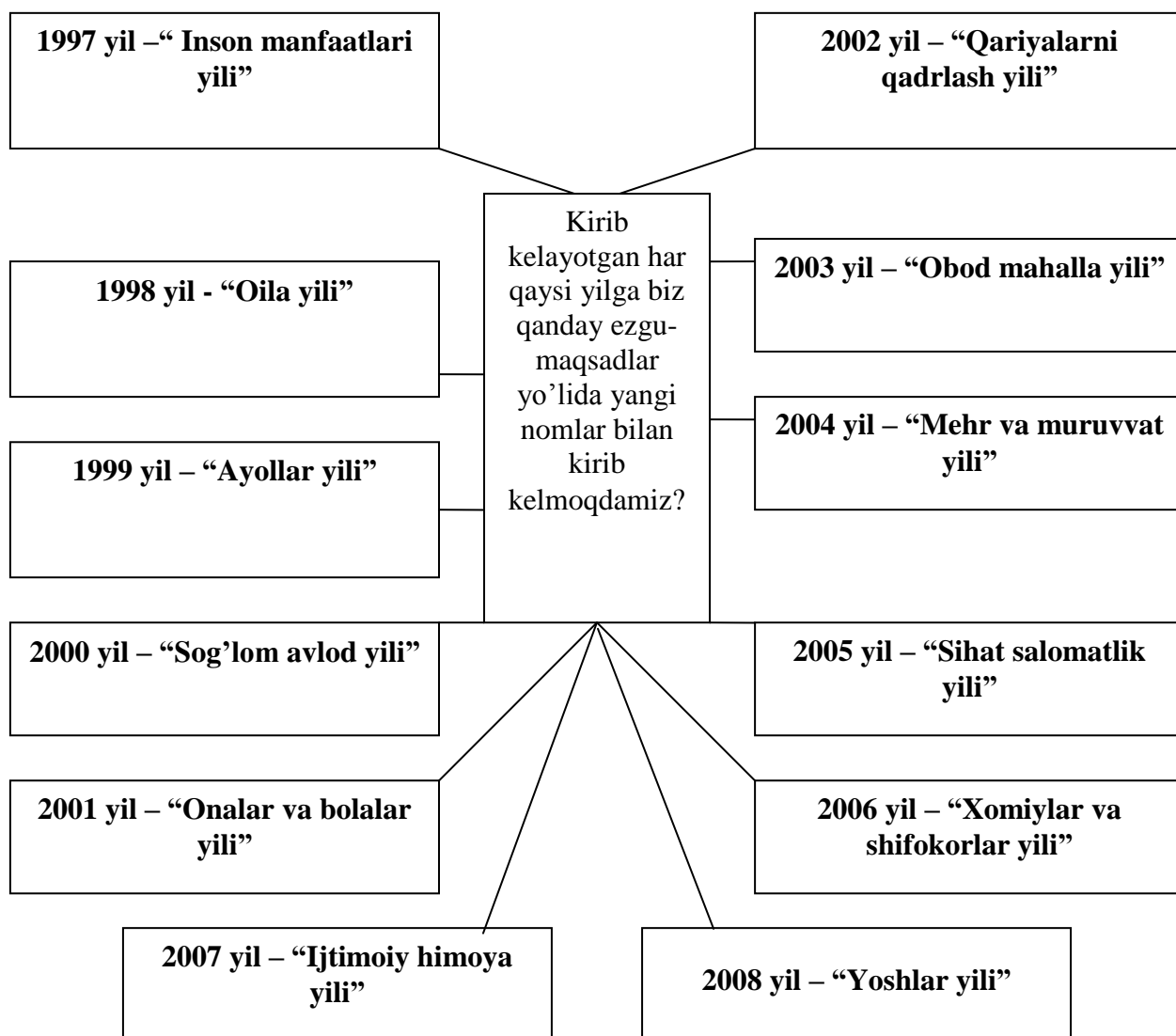
3. Ijtimoiy kafolat masalasi - fransuzcha ta'minot ma'nosini bildiradi, kafolat - insonning, jamiyatning demokratiya va huquqiy davlat tomon rivojlanish jarayonida qo'lga kiritilgan yutuqlardan biri. Bu albatta aholini ish bilan ta'min etish, yangi yangi korxonalarni ishga tushirib, mamlakatda ishsizlikning oldini olish, ish bilan ta'minlanib ijtimoiy larzalarning oldini olishda asosiy vositadir, buning uchun mamlakatda demokratik siyosat o'tkazish lozim bo'ladi.

⁸⁵ Jumaev SH., SHodiev G'. Ijtimoiy himoya – adolat mezonini // Ma'rifat, 2007 yil 17 yanvar

O‘zbekistonda pensionerlar soni 2 746 707 kishi, shu jumladan, 1 973 636 kishi yoshga doir, 546 706 kishi nogironlik, 226 365 kishi boquvchisini yo‘qotganlar⁸⁶.

O‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgan yildan boshlab O‘zbekistonda inson huquq va manfaatlarini ro‘yobga chiqarishga qaratilgan siyosat yuritilib kelinmoqda. Anu shu siyosatdan kelib chiqqan holda 1997 yildan boshlab har yil mamlakatimizda ma’lum bir nom bilan atalib, kuchli ijtimoiy siyosat olib borilmoqda.

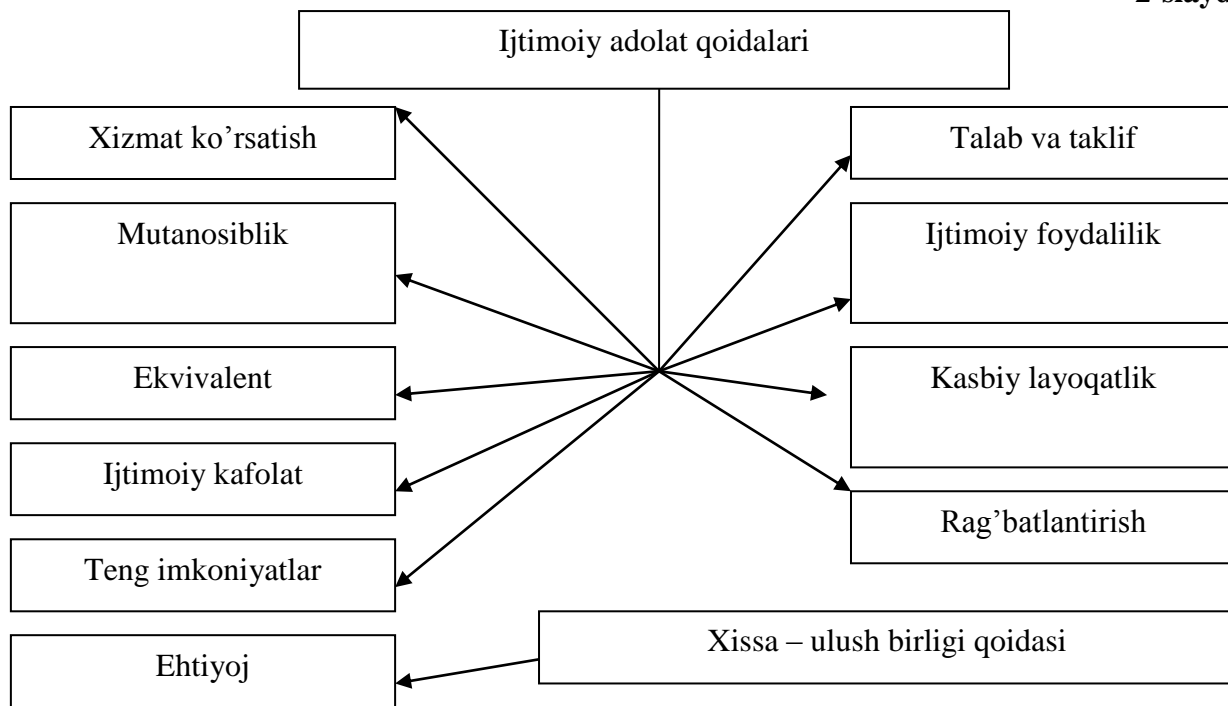
6.1-chizma

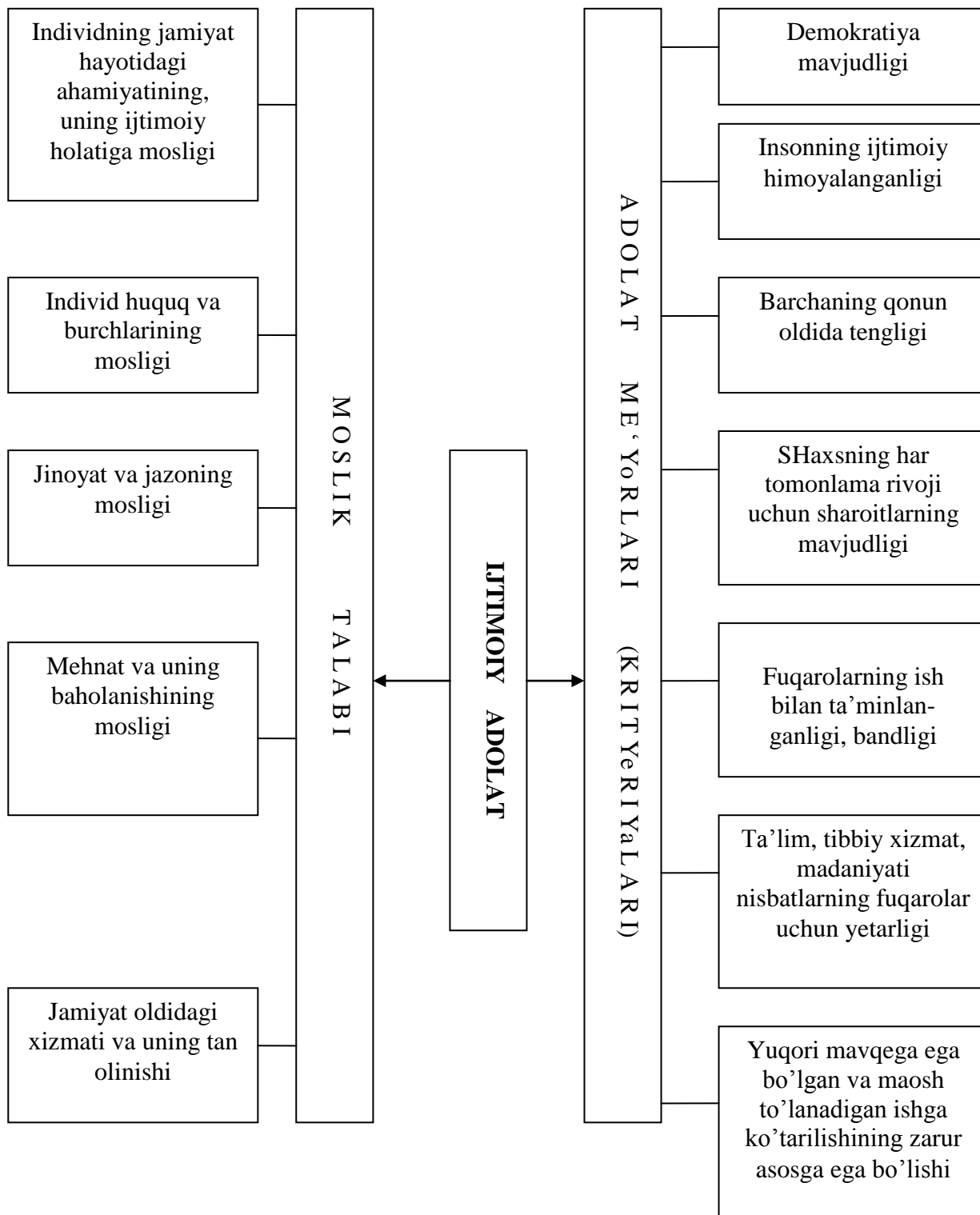
2007 yil 23 yanvarda Prezident Islom Karimovning “Ijtimoiy himoya yili” Davlat dasturi to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi.

2007 yil martida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Axolini ijtimoiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish va mustahkamlashga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi farmoni aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini qo‘llab-quvvatlash va ular uchun munosib turmush sharoitini ta‘minlashga qaratilgan islohotlarning mantiqiy davomidir. 2007 yilda O‘zbekistonda ijtimoiy maqsadlar uchun davlat byudjetidan ajratiladigan mablag‘larning umumiy hajmi barcha byudjet harajatlarining 55 foizini tashkil etadi, bevosita kam ta‘minlangan oilalarga ijtimoiy yordam ko‘rsatish uchun esa byudjetning 9 foiziga yaqin qismi (460 milliard so‘m) sarflanadi (Jamiyat. 23 mart, 2007, №12.).

⁸⁶ Xalq so‘zi, 2007 yil 9 iyunь.

Ijtimoiy adolat tamoyilining jamiyat hayotidagi o'ri

O'zbekistonda ijtimoiy himoya muamolari qanday hal etilmoqda

1. Buning uchun dastavval qonunlar tizimi yaratildi.

2. Keskin tabaqalanishdan holi bo'lgan mulkdorlar sinfi shakllantirila boshlandi.

3. Iqtisodiy taraqqiyot inson manfaatlarini tomon yo'naltirilyapti.

Ijtimoiy himoyaning davlat siyosatidagi o'rnini belgilovchi sabablar

1. O'zbekiston agrar mamlakat bo'lib, uning ko'pgina hududlarida ishlab chiqarishning texnologilashuvi endigina oyoqqa turmoqda.

2. Mamlakat aholisining 65% qishloqda yashaydi. Agrar sohaning yaxshi rivojlanmaganligi aholining bu qismi orasida himoyaga muhtoj oilalarning ko'pligiga sabab bo'ladi. Bu esa o'z navbatida ularni ijtimoiy himoyalash vazifasini qo'yadi.

3. Mamlakat aholisi orasida yoshlar katta salmoqqa ega, bu esa yoshlarni ijtimoiy himoya tizimi orqali muhofaza qilishni talab etadi

Bozor munosabatlari sharoitida ijtimoiy himoya modellari

Skandinaviyacha model	Bismark modeli	Beqerij modeli
(Finlyandiya, SHvetsiya, Norvegiya)	(Germaniya, Fransiya, Italiya, Belgiya)	(Angliya)
Asosiy qoidasi	Asosiy qoidasi	Asosiy qoidasi
Mamlakatlarda yashovchi barcha fuqarolar ijtimoiy ta'minlanish huquqiga ega	Jamiyat a'zolariga ijtimoiy ta'minot uchun zarur vositalarni ishlab topishga imkoniyat berish	Har bir fuqaro favqulodda holatlarda (kasallik, pensiya yoshi, o'lim, tug'ish va h.k.) ijtimoiy sug'urtali nafaqa va pul yordam bilan qamrab olinishi zarur
Bosh siyosiy maqsad – to'la- to'kis bandlikka erishish (davlat ma'suliyati)	Bosh siyosiy maqsad – daromadlarni himoyalash (xodim ma'suliyati)	Bosh siyosiy maqsad – minimal darajadagi daromadlarni himoyalash

Ijtimoiy muammolar va ularni hal etish tadbirlari

№	Ijtimoiy muammolar	Ularni hal etish tadbirlari
1.	Sotsial tabaqalashuv va qutblanish	Fuqarolar tomonidan o'zlari va oila a'zo larini sotsial xizmatlar bilan ta'minlash maqsadida ishlab topish imkoniyatlarining ortishi
2.	Kambag'allik	Xususiy tadbirkorlarni rivojlantirish orqali yangi imkoniyatlarni vujudga keltiradi
3.	Ishsizlik	Ishlab chiqarishda sotsial ehtiyojlarni qon dirishga mo'ljallangan xizmat va mahsulotlar ulushining ortishi
4.	Hududlarning tabaqalashuvi	Daromadlar tengsizligi va shaxsiy manfaat dorlikning ortishi
5.	Ta'lim tizimidagi muammolar	Ta'limning boshqa shakllarining kengayishi, ta'lim tizimini izchil isloh qilish.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. O'zbekistonda demokratik jamiyat qurilishida "Adolat", "tenglik" tushunchalarini yangicha idrok etish nima uchun zarur?
2. Demokratik jamiyatda adolat va ijtimoiy himoyaning mushtarakligi mavjudmi?
3. O'zbekistonda kuchli ijtimoiy himoya siyosatining mazmun va mohiyatini gapirib bering?
4. Prezident Islom Karimov asarlarida, ma'ruza va nutqlarida ijtimoiy adolat, ijtimoiy himoya va ijtimoiy kafolat masalalari qanday ifoda qilib berilgan?
5. Ijtimoiy adolat prinsiplarini bayon eting?
6. Ijtimoiy kafolat nima?
7. Ijtimoiy himoya tushunchasiga bo'lgan qanday turlicha munosabatlar mavjud?

7-MAVZU. O‘ZBEKISTONNING JAHON HAMJAMIYATI BILAN HAMKORLIGIDA DEMOKRATIK TAMOYILLARGA ASOSLANISHI

7.1. O‘zbekistonning jahon hamjamiyatining to‘laqonli sub‘ektiga aylanishi

Prezident Islom Karimov O‘zbekistonning xalqaro hamjamiyatga qo‘shilishining demokratik tamoyillari haqida. O‘zbekiston Respublikasi bugungi kunda O‘zbekistonni 170 dan ortiq davlat tan olgan, dunyodagi 130 ga yaqin mamlakat bilan rasmiy diplomatik munosabatlar o‘rnatilgan. Respublikada 88 ta chet davlat vakolatxonalarini ro‘yxatdan o‘tgan, 24 ta hukumatlararo tashkilot, 13 ta nohukumat tashkilotlari ishlab turibdi. Dunyodagi 30 dan ortiq davlatda O‘zbekiston elchixonalarini va moliya tashkilotlari teng huquqli asosda ishlab turibdi. Jahonning 140 mamlakati bilan savdo-iktisodiy munosabatlar o‘rnatilgan. Toshkentda 35 mamlakat o‘z elchixonasini ochgan.

O‘zbekiston 1992 yil 2 martda BMTga qabul qilindi. O‘zbekiston Prezidentining tashabbusi bilan va BMT rahnomaligida 1995 yili Toshkentda Markaziy Osiyo mintaqaviy xavfsizlik muammolariga bag‘ishlangan xalqaro seminar bo‘lib o‘tdi. "O‘zbekiston,-degan edi Islom Karimov,- milliy manfaatlariga mos keladigan, ko‘p tomonlama faol tashqi siyosatni amalga oshirish - davlatimiz mustaqilligini mustahkamlash, iqtisodiy qiyinchiliklarni bartaraf etish va xalq turmushini yaxshilashning zarur sharti va g‘oyat muhim vositasidir". O‘zbekiston Prezidentining asosli mulohazalari bilan 1993 yil fevral oyida Toshkentda BMT vakolatxonasi ochildi.

BMT Ustavida va Xalqaro huquq prinsiplari bo‘yicha deklaratsiyada 7 ta asosiy prinsip qayd etilgan.

- 1) Kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik.
- 2) Ziddiyatlarni tinch yo‘l bilan bartaraf etish.
- 3) Aralashmaslik.
- 4) Xalqlarning teng huquqliligi va o‘z huquqlarini o‘zlari belgilashi.
- 5) Hamkorlik.
- 6) Davlatlarning suveren tengligi.
- 7) Xalqaro huquq bo‘yicha majburiyatlarni vijdonan bajarish.

Bular EXHKning 1975 yildagi YAKuniy aktida ro‘yxatga olinib, 3 ta prinsip bilan to‘ldirildi:

- 1) CHegaralarning daxlsizligi.
- 2) Hududiy yaxlitlik.
- 3) Inson huquqlarini hurmat qilish prinsiplari.

Prezident Islom Karimov "Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir" ma‘ruzasida (2005 yil 28 yanvarda) tashqi siyosatimizning ustuvor yo‘nalishlari haqida to‘xtalib:

1) dan, davlatimiz tashqi siyosatining ma‘no-mazmuni va maqsadi bitta -u ham bo‘lsa, O‘zbekiston manfaati va yana bir bor O‘zbekiston manfaatidir.

2) Markaziy Osiyoda tinchlik va barqarorlikni saqlash. Albatta bunda mintaqada strategik mavhumlik saqlanib qolayotganligini ham tan olish kerak.

3) "Qo‘shning tinch - sen tinch" hayotiy naqliga rioya etish.

4) BMT doirasida hamkorlikni rivojlantirish. SHuningdek, EXHT, Evropa Ittifoqi, NATO, AQSH, Rossiya, Yaponiya, Xitoy, Germaniya, Fransiya va boshqa davlatlar bilan demokratik tamoyillar asosida aloqalarni rivojlantirish.

5) Xalqaro terrorizm va radikalizmga qarshi kurashda birdamlikni ta‘minlash va h.k.

O‘zbekistonning tinchliksevar tashqi siyosati: O‘zR Konstitutsiyasi 4-bob, 17-moddasida O‘zRsining xalqaro munosabatlardagi tashqi siyosatining **huquqiy (5 ta) prinsiplari** ishlab chiqildi va asoslab berildi:

- 1) Davlatlarning suvereniteti, tengligi.

- 2) Kuch ishlatmaslik yoki tahdid qilmaslik.
- 3) CHegaralarning daxlsizligi.
- 4) Nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish.
- 5) Boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik.

Bu prinsiplar O‘zbekistonning manfaatdorlik tamoyillari bilan uyg‘unlashtirildi. Prezident Islom Karimov "O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li" asarida O‘zbekiston tashqi siyosatini amalga oshirish 6 ta amaliy prinsiplarini ishlab chiqdi, ular:

1) Milliy davlat manfaatlari ustun bo‘lgan holda o‘zaro manfaatlarni har tomonlama hisobga olish.

2) Umumbashariy qadriyatlar ustuvorligi, xalqaro maydonda tinchlik va xavfsizlikni mustahkamlash mojarolarni tinchi yo‘l bilan hal etish.

3) Teng huquqlilik va o‘zaro manfaatdorlik, boshqa mamlakatlar ichki ishlariga aralashmaslik, tenglar orasida teng bo‘lish.

4) Mavkuraviy qarashlardan qat‘iy nazar ochiq-oydinlik, barcha davlatlar bilan keng aloqani o‘rnatish.

5) Ichki milliy qonunlardan xalqaro huquq normalarining ustuvorligini tan olish.

6) Ham ikki tomonlama ham ko‘p tomonlama tashqi aloqalarni o‘rnatish, xalqaro xamkorlikni kuchaytirish.

1995 yil 30 avgustda "O‘zbekiston Respublika xarbiy doktrinasini to‘g‘risida" Oliy Majlis yuqori qabul qilindi.

1996 yil 26 dekabrda "O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to‘g‘risida"gi qonuni qabul qilindi.

Tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy aloqalarni shakllantirishda O‘zbekiston o‘z mustaqilligining dastlabki yillaridayoq quyidagi asosiy tamoyillarni ishlab chiqdi va unga amal qilib kelmoqda:

1) O‘zaro manfaatlarni har tomonlama hisobga olgan holda davlat milliy manfaatlarining ustuvorligi.

2) Teng huquqlilik va o‘zaro manfaatdorlik, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik.

3) Mafkuraviy qarashlardan qat‘iy nazar hamkorlik uchun ochiqlik, umuminsoniy qadriyatlarga, tinchlik va xavfsizlikni saqlashga sodiqlik.

4) Xalqaro huquq normalarining davlat ichki normalaridan ustuvorligi.

5) Tashqi aloqalarni ham ikki tomonlama va ko‘p tomonlama kelishuvlar asosida rivojlantirish.

O‘zbekiston davlat mustaqilligiga erishgandan so‘ng o‘z tashqi siyosatimizni xalqaro hamjamiyatning to‘laqonli sub’ekti sifatida amalga oshirish uchun real imkoniyatlarga ega bo‘ldi. Endilikda tashqi siyosat mustaqil tarzda amalga oshirilmoqda.

Jamiyat va davlatlar tarixi shuni ko‘rsatadiki, biron-bir mamlakat boshqa davlatlar bilan hamkorlik qilmasdan taraqqiyotga erishgan emas. SHarq va g‘arb mamlakatlarini bir-biriga bog‘lagan «Buyuk Ipak» tarixiy yo‘lining markazida joylashgan O‘zbekiston bir necha asrlardan buyon dinlar, millatlar va madaniyatlarining tutashuv nuqtasi bo‘lib kelmoqda.

Ayniqsa, Amir Temur va Temuriylar davrida dunyodagi yirik davlatlar Samarqand bilan o‘z aloqalarini o‘rnatganlar. Amir Temurning Fransiya, Angliya, Ispaniya qirollari, o‘nlab qo‘shni davlatlarning hukmdorlari bilan yozishmalari o‘sha davrdagi jo‘shqin siyosiy, madaniy va tijoriy aloqalardan guvohlik beradi.

CHor Rossiyasi bosqinidan so‘ng 130 yildan ortiq davom etgan mustamlaka davri mamlakatimizning tashqi aloqalarini uzib qo‘ydi. Xorij bilan barcha munosabatlar istilochilarning nazorati va ruxsati bilan amalga oshirilardi. Bir paytlar dunyoga dong taratgan o‘lkamiz chekka bir viloyat darajasiga tushirib qo‘yildi. Sovetlar davrida esa chetga chiqarilgan bir-ikki diplomat hamda vazifasi oliy rutbali xorijliklarni mehmon qilishdan iborat bo‘lgan Tashqi ishlar vazirligidan boshqa hech narsa yo‘q edi.

Bugungi kunda O'zbekiston taraqqiyotining konstitutsiyaviy zamini yaratildi. SHunga mos ravishda inson huquqlari ham tiklanmoqda. Xalqimizning ma'naviy salohiyati, unga xizmat qiladigan tabiiy va texnikaviy zahiralari, mustahkamlanayotgan xalqaro munosabatlar demokratik rivojlanish va inson huquqlariga rioya qilish uchun barcha sharoitlarning bosqichma-bosqich yaratilishiga kafolat beradi.

O'zbekiston Konstitutsiyasi «O'zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi qonunda belgilangan konstitutsiyaviy an'analarni davom ettiradi. Mazkur an'analarga ko'ra xalqaro huquq davlatimiz qurilishining muhim manbai bo'lib, O'zbekiston o'zining xalqaro huquq normalariga sodiqligini konstitutsiyaviy darajada mustahkamlab, namoyish etmoqda.

Bu esa yosh mustaqil davlatimizning eng nufuzli xalqaro tashkilotlarga qabul qilinishiga imkon berdi. Respublikamizning mustaqil davlat sifatida boshqa davlatlar tomonidan diplomatik tan olinishiga, xalqaro iqtisodiy munosabatlarga kirishishiga yo'l ochdi.

BMT ustavi, Inson huquqlari to'g'risidagi umumjahon deklaratsiyasi va inson huquqlari haqidagi boshqa xalqaro paktlar, Xelsinki bitimlari, Parij va Madrid xartiyalari qoidalari Konstitutsiyamizdagi xalqaro huquq prinsiplari va normalariga asos bo'ldi. Bunday konstitutsiyaviy yondashuv, ayniqsa Konstitutsiyaning muqaddimasida, 4-bobida, ikkinchi bo'limda 22,23 va 26-bobda yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu boblarning tegishli ravishda, «Tashqi siyosat», «Inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari», «O'zbekiston Respublikasining sud hokimiyati», «Saylov tizimi», «Mudofaa va xavfsizlik» deb nomlanishi ham fikrimizning dalilidir.

XX asrning so'nggi o'n yilligi ijtimoiy dunyoqarash va jahon hamjamiyatining jo'g'rofiy-siyosiy tuzilishida tub o'zgarishlar davri bo'lib tarixga kirdi. Jahon hamjamiyati yangi davrga qadam qo'ydi. Bu davr o'zining ikki jihati bilan ajralib turadi. **Birinchi**dan, bu davlatlar, xalqlar o'rtasidagi yaqinlashuv jarayonlari va har tomonlama hamkorlikning kuchayishi, yaxlit bo'lgan siyosiy, iqtisodiy va huquqiy makonlarning vujudga kelishi, hozirgi zamon xalqaro huquq normalarining yaratilishidir. **Ikkinchi**dan, «sotsialistik lager»ning emirilishi, totalitar tuzumdagi davlatlarning tugatilishi, ular o'rnida mustaqil davlatlarning paydo bo'lishidir. Endilikda «sovuq urush»ga barham berildi, «kapitalistik» va «sotsialistik» degan tushunchalar o'rtasidagi farq amalda yo'q bo'lib borayapti. Mafkuraviy aqidalardan xoli bo'lgan yangi, erkin tafakkurni shakllantirish zarurati paydo bo'ldi.

Prezidentimiz Islom Karimov «O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyoti yo'li» kitobida O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining konsepsiyasi to'g'risida, tashqi siyosiy yo'l, bu yo'lning huquqiy negizi va uni amalga oshirish vositalari haqida to'xtalib o'tgan. O'zbekiston tashqi siyosatining strategik yo'li, asosiy qoidalari va maqsadlari, uning ustuvor va mintaqaviy yo'nalishlari, xususiyatlari negizida respublikaning milliy manfaatlari joy olgan. Har qanday siyosat aql-idrok bilan ish tutishni taqozo etadi. Rivojlanayotgan, tez taraqqiy etish uchun kuchli ilmiy, sanoat kuch-quvvatiga ega bo'lgan mamlakatning tashqi siyosati ehtiroslardan xoli bo'lishi lozim. Respublikamiz ana shunday davlatlar sirasiga kiradi. YAngi xalqaro iqtisodiy tartib uchun harakat qilish qoidalari O'zbekiston uchun ham diqqatga molik masaladir. Bu xom ashyo va sanoat mahsulotlari narx-navolarining adolatli bo'lgan nisbati, rivojlanayotgan davlatlarning fan va texnika yutuqlaridan bahramand bo'lish imkoniyati va hokazolardir.

Tashqi siyosat faoliyat uchun huquqiy negiz yaratish birinchi galdagi vazifa hisoblanadi. Ushbu maqsadlarga erishish uchun quyidagilar amalga oshirildi:

- yangi xalqaro huquqiy hujjatlar ishlab chiqildi;
- sobiq Ittifoq ishtirokchi bo'lgan xalqaro huquqiy hujjatlar majmuasi respublika manfaatini nuqtai nazaridan o'rganildi;
- O'zbekistonning milliy manfaatlariga mos tushadigan hujjatlar ratifikatsiya qilindi;
- mamlakat xalqaro faoliyatini muvofiqlashtirib turadigan qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish, «Qabul qilingan xalqaro shartnomalar to'g'risida»gi qonun, «Konsullik ustavi»

shular jumlasidandir. Ulardan tashqari bojxona xizmatining huquqiy asoslarini yaratuvchi qonunlar, Havo kodeksi ham qabul qilindi.

Manfaat, bu zaruriy ehtiyojdir. Ehtiyojlar esa birinchi galda O'zbekiston uchun taraqqiyotning muayyan jug'rofiy va tabiiy, iqlimiy, demografik holatimiz, xalqimizning ko'p millatli tarkibi, uning tarixiy va madaniy merosi, ma'naviyat omili, ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyotining darajasi, xom ashyo va zamonaviy texnologiya bilan ta'minlanganlik, davlatning xalqaro munosabatlardagi o'rni va hokazolardir. Bu omillar O'zbekistonning ehtiyojlarini belgilaydi. Ehtiyojlar esa manfaatlarda o'z ifodasini topadi. Davlat manfaatlari uning tashqi siyosiy faoliyatini belgilaydi. SHu jihatdan, O'zbekistonning tashqi siyosiy manfaatlari xalqaro aloqalarni rivojlantirayotgan, uning tuzilmalari va faoliyatini belgilab berayotgan kuchdir.

Barcha davlat va xalqaro tashkilotlar bilan aloqa qilishda davlatimizning milliy manfaatlaridan kelib chiqiladi. Tabiiyki, bunda sheriklarimiz manfaatlari, ular tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlari hisobga olinishi zarur. Zero, o'zaro uzviy bog'liqliksiz tashqi siyosatni tasavvur etib bo'lmaydi.

O'zbekistonning xalqaro tashkilotlar va davlatlararo uyushmalar faoliyatidagi ishtiroki respublika tashqi siyosatining muhim yo'nalishlaridan biridir. Ushbu tashkilotlar jahon hamjamiyatiga kirish, xo'jalik aloqalarini o'rganish, ekologiya, tabiiy muammolarni hal etish, ilmiy-texnikaviy hamkorlikni rivojlantirishda katta yordam bermoqdalar.

Respublika Prezidenti davlatimiz o'z qiyofasini yo'qotmasdan xalqaro talablarga rioya etishga tayyorligini qat'iy tasdiqladi. Bu talablarga rioya etmasdan, xalqaro jahon hamjamiyatiga kirib bo'lmaydi. Bu erda Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi asosidagi kafolatlar, BMT Nizomi va Xelsinki kelishuvi qoidalari, hujum qilmaslik, xalqaro munosabatlarda kuch ishlatish bilan tahdid qilishdan voz kechish, xalqaro huquq qonunlarining milliy qonunlardan ustuvorligi va hokazolar to'g'risida gap bormoqda. Jahondagi barcha taraqqiyparvar mamlakatlar xuddi shunday yondashuv tarafdoridir.

O'zbekiston butun dunyo ko'z o'ngida tashqi siyosiy va madaniy aloqalarining boy tarixiga ega bo'lgan, mustaqil ravishda zamonaviy diplomatik aloqalarni amalga oshirayotgan tinchliksevar huquqiy davlat sifatida namoyon bo'lmoqda. Xalqaro huquq jihatidan O'zbekiston uchun asrlar osha buyuk bo'lib kelgan davlatlar ham, davlatchilik tarixi biznikiga o'xshash yosh mamlakatlar ham bab-baravardir.

O'zbekiston taraqqiyotning konstitutsiyaviy asosi sifatida inson huquqlari tiklanmoqda. Xalqimizning ma'naviy imkoniyati, uning katta tabiiy va texnik zahiralari, mustahkamlanib borayotgan xalqaro aloqalari demokratik taraqqiyot va inson huquqlariga rioya etilishi uchun zarur bo'lgan barcha shart-sharoitlar mavjudligiga ishonch tug'diradi. Natijada mamlakatimiz amalda yalpisiga diplomatik tan olinishiga va xalqaro iqtisodiy aloqalarga tortilishiga yo'l ochib berildi.

XX asrning ohirida dunyoning siyosiy makoni sifat jihatidan o'zgardi. Sovet Ittifoqi xalqlari hamda sobiq «sotsialistik hamdo'stlik»dagi boshqa davlatlar bir partiyaviylik tizimi va markazdan turib rejalashtirish iqtisodiyotidan voz kechishdi. Bu holat dunyoda antogonistik ijtimoiy-siyosiy tuzumlarning global qarama-qarshiligi barham topdi va dunyo siyosatida demokratik jamiyatlar salohiyati ancha oshdi. Evroosiyo hududida, jumladan, Markaziy va SHarqiy Evropa davlatlari, shuningdek, sobiq sovet ittifoqi davlatlarining roziligi orqali ijtimoiy-siyosiy tuzumning demokratik shakliga o'tildi. Agar bunday davlatlarda, eng avvalo, Rossiyada amalga oshirilayotgan islohotlar jarayoni muvaffaqiyatli yakunlansa, SHimoliy yarim sharining kattaroq qismi - Evropa, SHimoliy Amerika, Evroosiyoda bir-biriga yaqin ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tamoyillar asosida yashovchi, bir-biriga o'xshash qadriyatlarga e'tiqod qiluvchi, shu jumladan, global dunyo siyosati jarayonlariga bir xilda yondashuvchi xalqlar hamjamiyati shakllanadi.

«Birinchi» va «ikkinchi» dunyolar o'rtasidagi qarama-qarshilikka barham berilgandan so'ng avtoritar tuzumlar Afrika, Lotin Amerika, Osiyodagi o'z tarafdorini qo'llab-quvvatlashdan to'xtadilar. Negaki, bu davlatlar mafkuraviy ittifoqdosh sifatida o'z qiymatlarini

yo'qotishdi va natijada moddiy hamda siyosiy yordamdan maxrum bo'lishdi. Oqibatda Somali, Liberiya, Afg'onistonda bo'linish vujudga keldi va fuqarolar urushi boshlanib ketdi. Boshqa davlatlarning ko'pchiligi esa, masalan, Efiopiya, Nikaragua, Jazoir avtoritarizmdan voz kecha boshlashdi.

«Sovuq urush» bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lmagan barcha qit'alarda kechgan keng miqyosli demokratiyalashtirish jarayoni XX asr 80-yillarning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Braziliya, Argentina, CHili boshqaruvning harbiy-avtoritar shaklidan fuqarolik-parlamentar shakllariga o'tishdi. Bunday tendensiya Markaziy Amerikada sal kechroq tarqaldi. Ushbu jarayonning e'tiborli natijalaridan biri shuki, 1994 yil 14 dekabrda SHimoliy va Janubiy Amerika mamlakatlari boshliqlarining uchrashuvida qatnashgan 34 ta davlat rahbari o'z davlatlarining demokartik yo'l bilan saylangan liderlari edilar. SHunga o'xshash demokratiklashtirish jarayonlari Osiyo Tinch okeani hududi - Filippin, Tayvan, Janubiy Koreya, Tailandda kuzatildi. 1998 yilda Pokistonda harbiy tuzum o'rniga saylangan hukumat keldi. Janubiy Afrika respublikasining aparteid siyosatidan voz kechishi demokratiyaga qarab yo'l olinganligini ko'rsatdi. Afrikaning boshqa joylarida avtoritarizm jarayoni anchagina sekin kechdi. Biroq inqirozga uchrashi, Gana, Benin, Keniya, Zimbabvedda demokratik islohotlarning ma'lum darajada oldinga siljishi demokratiyalashuv to'liqini bu qit'aga ham ta'sir qilmasdan o'tmaganini ko'rsatadi.

Aytib o'tish lozimki, demokratiya etuklikning bir necha darajasiga ega. Bu fransuz hamda amerika inqilobi davrlaridan boshlab, bugungi kungacha demokratik jamiyatlarning rivojlanishida yaqqol namoyon bo'ldi. Qator Afrika mamlakatlarida yoki sobiq ittifoq o'rnida paydo bo'lgan yangi mustaqil davlatlarning ayrimlarida muntazam ko'ppartiyaviylik saylovlari ko'rinishiga ega bo'lgan demokratiyaning ilk shakllari, aytaylik, G'arbiy Evropa tipidagi etuk demokratiya shakllaridan anchagina farq qiladi. Agar Linkolnning demokratiyaga bergan «xalq tanlagan saylagan va xalq manfaatlariga muvofiq amalga oshiriladigan xalq boshqaruvi» ta'rifidan kelib chiqadigan bo'lsak, eng ilg'or demokratiyalar ham mukammal emasdir.

XX asr 80-yillar oxiri - 90-yillar boshlarida ijtimoiy-siyosiy modellarning global almashinuv jarayoni turli davlatlarda turlicha kechgan bo'lsa-da, uning er yuzining yarmidan ko'pini qamrab olganligi bois, jahon hamjamiyati ijtimoiy-siyosiy maydonining sifat o'zgarishi to'g'risida xulosa qilish mumkin bo'ladi. Jamiyatlarni tashkil etishning demokratik shaklli tafovutlar, ba'zan esa muayyan davlatlar o'rtasida keskin ziddiyatli vaziyatlardan ham xoli emas. Masalan, bugungi kunda Hindiston va Pokiston, Gretsiya va Turkiyada parlamentar boshqaruv joriy etilgan bo'lsa-da, ular o'rtasidagi munosabatlarda xavfli keskinlik mavjud. Rossiya kommunistlardan demokratiyaga qarab ancha yo'l bosib o'tgan bo'lsa-da, baribir, aytaylik, NATO ni kengaytirish yoki Saddam Husayn, Slobadan Miloslovich tuzumlariga qarshi harbiy kuchni ishlatish masalalari bo'yicha Evropa davlatlari va AQSH bilan oralarida kelishmovchilik yuzaga kelgan edi. Lekin muhimi shuki, tarixda demokratik davlatlar bir-birlari bilan urush qilishmagan.

Jahon tarixining tadqiq etilishi shuni ko'rsatmoqdaki, demokratiyalar avtoritar tuzumlar bilan urush olib boradilar va juda ko'p boshqa demokratik davlatlar bilan ziddiyatlarga borsalar ham, xech qachon bu narsa urushgacha etib bormagan. Vestfal tizimi mavjud davr mobaynida demokratik davlatlar o'rtasidagi munosabatlar tor doira bo'lganligi va ularning hamjixat bo'lishlariga avtoritar davlatlar ta'sir etganligini ko'rsatuvchi tanqidchilarda bunga ma'lum bir asos bor ekanligini tan olish zarur. Avtoritar davlatlar tomonidan tahdidning yo'qolishi yoki kamayishi bilan demokratik davlatlar bir-birlari bilan munosabatda o'zlarini qanday tutishlari ham noma'lum.

Agar XXI asrda ham demokratik davlatlarning o'zaro tinch munosabatlaridagi qonuniyat buzilmasa, unda hozir dunyoda ro'y berayotgan demokratiyani kengayishi dunyo global zonasining ham kengayishini anglatadi. Ehtimol, yangi shakllanayotgan xalqaro munosabatlar tizimining Vestfal tizimidan birinchi va asosiy farqi aynan mana shundadir.

Global miqyosda demokratiya va avtoritarizm o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi amerikalik tadqiqotchi F.Fukuyamaning demokratiya g'alabasini ovoza qilishiga hamda shu

ma'noda tarixiy formatsiyalar o'rtasidagi kurash sifatida «tarixning yakunlanganligi» tug'risida e'lon qilishga asos bo'lib xizmat qildi. Biroq, demokratiyaning keng miqyosda yoyilib borayotgani uning to'liq g'alabasi degani emas. Kommunizm biroz o'zgartirilgan ko'rinishda bo'lsa-da, Xitoy, Vetnam, SHimoliy Koreya, Laos, Kubada saqlanib qolindi uning izlarini Sobiq Ittifoqning ayrim davlatlarida, Serbiyada sezish mumkin.

SHimoliy Koreyadan tashqari boshqa barcha sotsialistik mamlakatlarda bozor iqtisodiyoti elementlari paydo bo'lmoqda, ular u yoki ma'noda jahon iqtisodiy tizimiga jalb etilmoqda. Saqlanib qolgan ayrim kommunistik davlatlarning boshqa mamlakatlar bilan munosabatlari «sinfiy kurash» tamoyilidan ko'ra, «Birga tinch yashash» tamoyiliga asoslanadi. Qisman amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar va xalqaro iqtisodiy aloqalar uchun ochiq bo'lishlik siyosiy erkinliklarni kengaytirishni talab etuvchi ijtimoiy kuchlarni yuzaga chiqaradi. Biroq, bir partiyaviylik tizimi teskari tomonga qarab ish olib bormoqda. Natijada liberalizmdan avtoritarizmga, avtoritarizmdan tiberalizmga qarab harakat qiluvchi «arg'imchoq» effektini kuzatish mumkin.

XX asr tajribasi ko'rsatmoqdaki, kommunistik tizim muqarrar ravishda shunday tashqi siyosatni ishlab chiqardiki, u demokratik jamiyatlar siyosatiga zid bo'ladi.

Bunday ziddiyatning mavjudligi ular o'rtasidagi harbiy mojaroni keltirib chiqarishi mumkinligi va ular o'rtasidagi munosabatlar bo'la olmasligi xususidagi fikrlar asoslagandir.

Hozirgi kunda dunyoda avtoritar tuzumdagi bir qancha davlatlar mavjud. Avtoritar tuzumda bo'lgan davlatlar orasida alohida o'rinni ekstremistik mazmundagi «islomiy» mamlakatlar - Eron, Sudan, Afg'oniston egallaydi. «Islom fundamentalizmi» nomi bilan ataluvchi islom ekstremizmi xalqaro siyosiy harakati dunyo siyosatiga bu davlatlar o'z ta'sirini o'tkazish uchun imkon bermoqda.

G'arb demokratiyasini inkor etuvchi hamda zo'ravonlikka yo'l qo'yuvchi ushbu mafkuraviy oqim so'nggi yillarda YAqin SHarqning ko'pgina mamlakatlari aholisi va musulmon aholisi yuqori bo'lgan boshqa davlatlarda keng tarqalgan.

Demokratik davlatlar bilan hamkorlik qilishga intilayotgan kommunistik tuzumdagi davlatlardan farqli o'laroq, islom siyosiy ekstremizmi dinamik va Saudiya Arabistoni, Fors ko'rfasi mamlakatlari, Pokiston, Turkiya, Markaziy Osiyo davlatlari barqarorligiga katta xavf tug'dirmoqda.

Avtoritar davlatlarning saqlab qolinishi yoki ular sonining ortishi, extimol, ular o'rtasidagi, shuningdek, demokratik dunyo bilan o'rtalarida harbiy to'qnashuvlarga olib kelishi mumkin. Albatta, xalqaro munosabatlarning kelgusidagi rivojini tadqiq etishda demokratiya o'rtasidagi munosabatlar qonuniyatlarini, demokratiyaning avtoritar tuzumlarga ta'sirini yaxshilab tahlil etish lozim bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining Xarbiy doktrinasi, uning siyosiy va harbiy jihatlari.

1995 yil 30 avgustda "O'zbekiston Reepublikasining harbiy doktrinasi to'g'risida" Oliy Majlis qarori qabul qilindi. Parlament mamlakatning davlat va milliy xavfsizligini mustahkamlash bilan bog'liq vazifalarni hal etishni ta'minlovchi mazkur Oliy Majlis qarori katta siyosiy va harbiy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Harbiy doktrina davlatimizning tinchliksevar tashqi siyosiy yo'lini yana bir bor namoyon etdi. U O'zbekistonning xalqaro obro'-e'tibori va jahon maydonidagi mavqeini oshirdi. O'zRsining harbiy doktrinasi 3 qismdan iborat.

I. Umumiy qoidalar. Harbiy doktrina O'zR mudofaa siyosatining negizini tashkil etadi va milliy xavfsizlik konsepsiyasining tarkibiy qismi bo'lib, tashqi siyosat, davlatlararo munosabat masalalariga, urush va tinchlik muammolariga yangicha yondashuvlarga asoslanadi. O'zR mustaqil davlat va xalqaro munosabatlarning sub'ekti sifatida o'z mudofaa siyosatini barcha mamlakatlarning tinch-totuv yashashi, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, ularning mustaqilligini, chegaralar buzilmasligi va o'zgartirishini hurmat qilish prinsiplariga asoslanadi.

II. Doktrinaning siyosiy jihatlari.

O'zbekiston Respublikasining urushga munosabati. Bunda tashqi siyosatning asosiy vazifasi: xalqaro va davlatlararo muammolarni urush yo'li bilan hal etishga qarshi, harbiy

majoralarni diplomatiya vositasida bartaraf qilish, ziddiyatli holatlarga barham berish, engishga kuch-g'ayrat sarflash.

Urushning va urush xavfining oldini olish - bosh strategik yo'nalish. Urushlar va harbiy mojarolarning oldini olish, harbiy bloklarga kirmaslik. O'zR Qurolli Kuchlarini boshqa davlatga qarshi ishga solmaydi, hech kimga tahdid qilmaydi. "YAdro qurolsiz yashaydi". Umumiy xavfsizlikni saqlashda BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar rolini oshiradi. Markaziy Osiyo mintaqaviy xavfsizligini ta'minlaydi, tizimni yaratadi. Faqat tinchlik uchun kurash olib boradi. Odam ruhiyatiga halokatli ta'sir etuvchi vositalarni ishlab chiqishni taqiqlaydi. Harbiy sohadagi aloqalarni kengaytiradi. Milliy va diniy muhosasizlikka yo'l qo'ymaydi. Fundamentalizm, ekstremizm, terrorchilikning kuchayish tendensiyasiga yo'l qo'ymaydi. Tinchlikni saqlashdagi majburiyatlarga amal qiladi. va h.k.

III. Doktrinaning harbiy-tashkiliy jihatlari.

Markaziy Osiyo mintaqasining o'ziga xos xususiyatlari. Bunda shu mintaqada xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash uchun qat'iy va izchil harakat qiladi. Xavfsizlikni ta'minlab boradi. Urushlarning oldini oladi.

Harbiy xavfning potensial manbalari. Jahon turli mintaqalarida qurolli guruhlar yuzqori darajada jamlangan va h.k.

Hozirgi zamon urushlarining xususiyati va oqibatlari. YAdro urushi insoniyat uchun halokat manbai. Insoniyatni vayron qiluvchi qurollarning ishlab chiqarilishiga qarshi, tajovuzkorlik siyosatini qoralaydi va h.k.

Bosh harbiy-strategik vazifalar. Tinchlik davrida davlat mudofaa qobiliyatini rivojlantiradi. Urush chiqqan taqdirda o'z kuchlari bilan tegishli shartnomalar orqali harakat qiladi.

Qurolli Kuchlar qurilishi va ularni strategik qo'llash prinsiplari.

Kurolli kuchlardan foydalanish shartlari.

Respublika iqtisodiyotini, hududini va aholisini mudofaaga tayyorlash harbiy doktrinaning huquqiy asoslari.

Xalqaro munosabatlarni rivojlantirishda jahon hamjamiyati tomonidan e'tirof etilgan demokratik qadriyatlar, xalqaro huquq asosida o'z tashqi siyosatini yuritish, munosabatlarda kuch ishlatmasdan muzokaralar yordamida muammolarni hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralmashmaslik va davlatlarning suvereniteti hududiy yaxlitligini hurmat qilish muhim ahamiyatga egadir. O'zbekiston o'z diplomatiyasini yuqoridagi qadriyatlar asosida olib bormoqda.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda, O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvini ta'minlashda Xalqaro valyuta fondi, Jahon banki, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki kabi xalqaro moliyaviy, iqtisodiy tashkilotlar bilan hamkorlik ijobiy samara bermoqda. O'zbekiston xalq xo'jaligidagi aniq loyihalarga sarflanayotgan xorijiy sarmoyalar miqdori yildan-yilga ortib borayapti. Keyingi yillarda qad ko'tarayotgan zamonaviy inshootlar va yirik korxonalar bunga misol bo'la oladi.

7.2. O'zbekiston Respublikasining diplomatik aloqalarida demokratik tamoyillar

Istiqlolning dastlabki yillaridanoq bevosita mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov rahbarligida tashqi siyosatning ustuvor yo'nalishlari va asosiy tamoyillari belgilandi hamda og'ishmay amalga oshirila boshlandi.

O'zbekiston Respublikasi tashqi diplomatik aloqalarda amalga oshirilayotgan demokratik siyosatining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- 1) mafkuraviy qarashlardan qat'iy nazar, hamkorlik uchun ochiqlik, umuminsoniy qadriyatlarga, tinchlik va xavfsizlikni saqlashga sodiqlik;
- 2) davlatlarning suveren tengligi va chegaralar daxlsizligini hurmat qilish;
- 3) nizolarni tinch yo'l bilan hal etish;

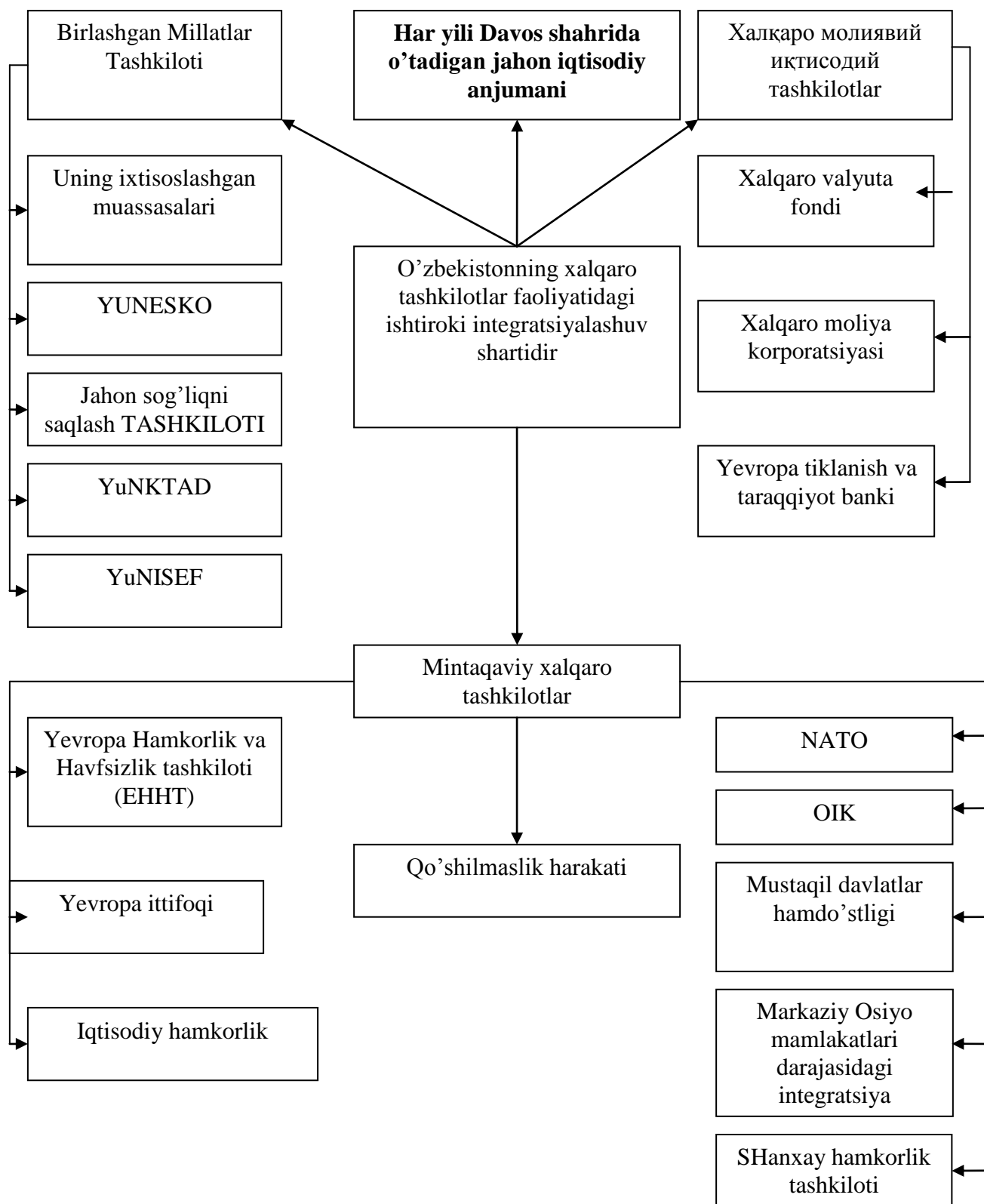
- 4) kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid qilmaslik;
- 5) inson huquqlari va erkinliklarini hurmatlash;
- 6) ichki milliy qonunlar va huquqiy normalardan xalqaro huquqning umume'tirof etilgan qoidalari va normalarining ustuvorligi;
- 7) tajovuzkor harbiy bloklar va uyushmalarga kirmaslik;
- 8) davlatlararo aloqalarda teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik ustunligi;
- 9) tashqi aloqalarni ham ikki tomonlama, ham ko'p tomonlama kelishuvlar asosida rivojlantirish, bir davlat bilan yaqinlashish hisobiga boshqasidan uzoqlashmaslik va boshqalar.

Bu tamoyillarga davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik kabi xalqaro huquqning umume'tirof etilgan qoidalari asos qilib olinadi.

O'zbekistonning jahon hamjamiyati bilan o'zaro manfaatli hamkorligining istiqbollari. O'zbekiston o'z taraqqiyotida, tashqi siyosat borasida Amerika Ko'shma SHtatlari bilan hamkorlikka katta e'tibor qaratmoqda. Mustaqillik yillarida ikki mamlakat o'rtasida siyosiy, iqtisodiy va harbiy sohalaridagi hamkorlik aloqalari o'zining rivojlanish bosqichiga chiqdi. 1992 yilda Toshkent va Vashingtonda elchixonalar ochildi, 1995 yil aprelida AQSH hamkorligida NATOning "Tinchlik yo'lida hamkorlik" dasturi doirasida harbiy o'quv mashg'ulotlari o'tkazildi. 1996 yilgacha O'zbekistonda 200 ta o'zbek-amerika ko'shma korxonalari tashkil topdi. O'zR Prezidenti I.Karimov 1996 yil 23-28 iyun kunlari AQSHga rasmiy tashrif bilan bordi. 25 iyunda AQSH prezidenti Bill Klinton bilan uchrashdi. Bu uchrashuv jahon integratsiyalashuvida mintaqaviy taraqqiyotda ulkan ahamiyatga ega bo'ldi. 1997 yil 5 fevralda Prezident I.Karimov AQSH davlat kotibini qabul qildi. Uchrashuvda ikki mamlakat o'rtasidagi aloqalarni rivojlantirish muhokama etilidi. O'zbekiston AQSHning Afg'oniston va Iroqdagi terroristik aqidaparastlarga qarshi kurashini qo'llab-quvvatladi. Prezidentimiz BMT BA'sining 48,50 yillik yig'ilishlari va ming yillik samitlarida mintaqaviy muammolarni dolzarb mavzu sifatida ko'tarib keldi.

O'zbekiston tashqi siyosatda Evropadagi rivojlangan mamlakatlar bilan aloqalar o'rnatish jiddiy e'tibor berdi. O'zbekiston bilan Germaniya o'rtasidagi (1993 yil 28 aprelida) munosabatlar keng yo'lga qo'yildi. Toshkentda ikki tomonlama savdo-iqtisodiy palatasi tashkil topdi, GFR elchixonasi ochildi.

1994 yil 9-12 iyunda O'zbekiston davlat delegatsiyasi Niderlandiya (Gollandiya)da bo'ldi. Dehqonchilik va chorvadorlar xo'jaligida bo'lib ular bilan suhbatlashdi. Savdo-iqtisodiy hamkorlik haqida protokol imzolandi. Gollandiya agroxo'jaligining texnologiyasi O'zbekistonda foydalanishga kelishildi. Bugungi kunda O'zbekistonda Gollandiya kartoshka urug'lari ekilib hosil etishtirilmoqda.

Oʻzbekiston bilan Fransiya oʻrtasida munosabatlarni oʻrnatish va rivojlantirish muhim ahamiyatga ega boʻldi. Oʻzbekiston Fransiya bilan doʻstlik va hamkorlik toʻgʻrisida shartnoma, madaniyat, ilmiy-texnaviy va maorif sohasida hamkorlik qilish toʻgʻrisida sarmoyalarni oʻzaro ragʻbatlantirish, himoyalash toʻgʻrisida bitimlar imzolandi. Bugungi kunda Oʻzbekiston-Fransiya oʻrtasida iqtisodiy, ilmiy, madaniy aloqalar kengayib bormoqda. Qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini qayta ishlash, oziq-ovqat, gaz sanoati, qurilish va boshqa sohalarda hamkorlik qilinmoqda.

1993 yil 22-25 noyabrlarda O'zbekiston Prezidenti I.Karimov boshliq delegatsiyasining rasmiy amaliy tashrif bilan Buyuk Britaniya va SHimoliy Irlandiya birlashgan qirolligida bo'lishi ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlik tarixida buyuk voqea bo'ldi. "Toshkent-London" havo yo'li qatnash yo'lga qo'yildi.

Umuman, O'zbekiston Evropadagi Finlyandiya, Avstriya, Belgiya, SHveysariya, Italiya, Ispaniya, Gretsiya, Polsha, Vengriya, CHexiya, Slovakiya, Xorvatiya, Bolgariya kabi Evropa mamlakatlari bilan siyosiy, diplomatik, iqtisodiy va madaniy aloqalar o'rnatib kelmoqda va bu aloqalar bugungi kunda yanada kengayib borayapti.

O'zbekiston mustaqillik yillarida yaqin, O'rta SHarq va Arab mamlakatlari, shuningdek, SHarq va Tinch okean havzasi mamlakatlari bilan ham ikki va ko'p tomonlama aloqalarni o'rnatib, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ilmiy-texnika sohasida istiqbolli natijalarga erishmoqda.

O'zbekistonda investitsion muhitni shakllantirish, eksportga yo'naltirilgan iqtisodiyotni vujudga keltirish bo'yicha aloqalar rivojlanib bormoqda. Tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish jarayoni izchillik bilan davom ettirilmoqda. Ayni paytda mamlakatni jahon bilan bog'lovchi kommunikatsion tizimlarni rivojlantirishga katta ahamiyat berilayapti. CHet ellardagi taniqli iqtisodchilar, xorijiy kompaniyalar vakolatxonalarini rahbarlari va mutaxassislari, yozuvchilar va jurnalistlar bu tadbirlar tufayli O'zbekiston yaqin kelajakda mintaqadagi eng ilg'or davlatlardan biriga aylanishini bashorat qilmoqdalar.

Mamlakatimizning boy er osti va usti resurslari, malakali mutaxassislari, Markaziy Osiyodagi etakchi mavqei ham jahon davlatlarini hamkorlikka undamoqda. O'zbekiston hozirgi paytda 130dan ortiq xorijiy mamlakatlar bilan savdo-sotiq qiladi. YUrtimizdagi 15 mingga yaqin korxonalar mahsulotlar eksport-importi bilan shug'ullanmoqda. Xalqaro munosabatlar ravnaqi mamlakatimizda xavfsizlik va barqarorlikning, aholi turmush darajasini yuksaltirishning o'ziga xos kafolati ekanligi hech kimga sir emas.

O'zbekiston bir qator xalqaro tashkilotlar - Evropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (EXHT), Iqtisodiy hamkorlik tashkildoti (EKO) bilan teng huquqli a'zo sifatida, Evropa Ittifoqi, NATO bilan esa maxsus bitimlar asosida samarali hamkorlik qilib kelmoqda. Jumladan, NATO bilan «Tinchlik yo'lida hamkorlik» dasturi doirasidagi aloqalarimiz mintaqada tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashga munosib hissa qo'shmoqda. AQSH va boshqa etakchi davlatlar askarlari bilan birgalikda har yili o'tkazilayotgan harbiy mashqlar qurolli kuchlarimiz uchun o'ziga xos mahorat maktabi bo'layapti.

Evropada xavfsizlik va hamkorlik tashkilotiga a'zo davlatlar rahbarlari va hukumat boshliqlarining Istanbul shahrida bo'lib o'tgan uchrashuvi davrimizning eng muhim anjumanlaridan bir bo'ldi. Respublikamiz Prezidentining mazkur anjumandagi nutqi, aniq takliflari va mulohazalari bilan yig'ilganlar e'tiborini qozondi. Ayniqsa, terrorizmga qarshi kurash bo'yicha xalqaro markaz tashkil etish borasidagi taklif ko'plab davlatlar tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi doirasida ana shunday markazning ta'sis etilishiga ham O'zbekiston rahbariyatining taklifi sabab bo'ldi.

O'zbekiston o'zining tashqi aloqalarini ham ko'p tomonlama, ham ikki tomonlama asosda tashkil etish tarafdoridir. Bugungi kunda er yuzining turli chekkalarida ishonchli va manfaatdor sheriklarimiz bor. Ularning doirasi muntazam kengayib bormoqda. Bu munosabatlar ikkala davlatlar uchun ham muhim bo'lgan yo'nalishlarda izchillik bilan rivojlanib bormoqda. O'zbekiston rasmiy hay'atining 2002 yilda AQSHga tashrifi, strategik hamkorlikning vujudga kelishi va imzolangan hujjatlar, bir qator xalqaro anjumanlarda ikki davlat rahbarining o'zaro muloqotlari, samimiy yozishmalar o'zaro aloqalar darajasidan dalolat beradi. Dunyoning etakchi davlati, juda katta siyosiy, iqtisodiy, harbiy-texnikaviy, intellektual salohiyatga ega bo'lgan AQSH bilan har tomonlama munosabatlarni rivojlantirish va chuqurlashtirish mamlakatimiz uchun muhim ahamiyatga ega.

Evropa Ittifoqi bilan 1996 yilda imzolangan sheriklik va hamkorlik haqidagi shartnoma 1999 yilning 1 iyulida kuchga kirdi. Mamlakatimizning Evropa davlatlari bilan keng miqyosli aloqalari uchun qulay imkoniyat vujudga keldi. Tabiiyki, Germaniya, Fransiya, Buyuk

Britaniya kabi ilg'or davlatlarning demokratik jamiyat qurish borasidagi tajribalari, ishlab chiqarishdagi ilg'or texnologiyalari biz uchun muhim ahamiyatga ega.

Keyingi yillarda SHarqiy va Janubi-SHarqiy Osiyo mamlakatlari- YAponiya, Koreya Respublikasi, Xitoy va boshqa davlatlar bilan aloqalarimiz kengaydi. O'zaro manfaatli hamkorligimiz samaralarini birga qurilayotgan korxonalarda, qad ko'tarayotgan inshootlarda, bozorlarimizdagi xilma-xil mahsulotlarda ko'rish mumkin.

Albatta, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo mamlakatlar, shu jumladan, Markaziy Osiyo respublikalari bilan hamkorlik tashqi siyosatimizning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Bunga sabab, Hamdo'stlik mamlakatlarimizning hududiy yaqinligi va iqtisodiy jihatdan bog'langanligigina emas, balki chuqur tarixiy ildizlar, madaniy va ma'naviy aloqalar, katta tarixiy davr mobaynida xalqlarimizning mushtarak taqdirga ega bo'lganligidir.

Rossiya Federatsiyasi bilan mustaqillik yillarida shakllangan o'zaro manfaatli va teng huquqli hamkorlik yaxshi samara berayotganligini alohida ta'kidlash zarur. Ikki mamlakat o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatilgan 1992 yildan buyon siyosiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalarda jami 150 dan ortiq hujjat imzolangan. 1998 yil may oyida I.Karimovning Rossiyaga va o'sha yil oktyabrida B.Elsinning mamlakatimizga rasmiy tashriflari, safar davomida qabul qilingan hujjatlar, ayniqsa, 1998-2007 yillarga mo'ljallangan iqtisodiy hamkorlik to'g'risidagi shartnoma o'zaro aloqalarni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. V.Putin prezident sifatida ilk safarni O'zbekistondan boshlaganligi ham Rossiya rahbariyati mamlakatimizni o'zining strategik sheriklaridan biri, Markaziy Osiyodagi etakchi davlat deb bilishidan dalolat beradi.

O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston o'rtasida yagona iqtisodiy makon tashkil etish haqida imzolangan shartnoma Markaziy Osiyo integratsiyasi yo'lidagi ilk qadam bo'lgan edi. 1998 yili bu shartnomaga Tojikiston ham qo'shildi. Hozirgacha o'zaro hamkorlik haqida 150 dan ortiq hujjat imzolandi. Endilikda Davlatlararo kengash ishlab turibdi, Hamdo'stlik dasturlarini ro'yobga chiqarish bo'yicha ijroiya qo'mita, Markaziy Osiyo hamkorlik va taraqqiyot banki tashkil etilgan. Mazkur integratsiya xalqimizning manfaatlariga to'la mos keladi, mintaqamizda barqarorlik va tinchlikni mustahkamlashga yordam beradi. 2000 yil 20-21 aprel kunlari O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston prezidentlarining Toshkentda bo'lib o'tgan uchrashuvi chog'ida imzolangan terrorizmga, siyosiy va diniy ekstremizmga, xalqaro uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash yuzasidan birgalikdagi harakatlar to'g'risidagi shartnoma bunga misol bo'la oladi.

Mamlakatimiz rahbari o'zining «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» kitobida tarixni mojarolar va adovat emas, balki xalqlar o'rtasida hamkorlik va ishonch olg'a harakatlantiradi, deb ta'kidlagan edi. O'zbekistonning keng miqyosli xalqaro aloqalari ana shu fikrning amaliy ifodasidir.

Prezident Islom Karimovning 2005 yil 14 yanvarda "Nezavisimaya gazetasida" (Moskva) muhbiri savollariga bergan javoblari ("Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar deb hisoblashar edi" suhbatida). 2005 yil 14 yanvarda Prezident Islom Karimov "Nezavisimaya gazeta" (Moskva) muxbirining savollariga bergan javoblari "Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi" deb nomlandi, 2004 yil MDH mamlakatlari uchun Ukrainadagi "zarg'aldoq inqilobi" bilan yakunlandi. Ko'pchilikning fikricha, Gruziya va Ukrainada so'nggi paytlarda sodir bo'lgan voqealarda G'arbning ta'siri bor-yo'qligi xususida bir necha mavjud omillar haqida gapirdi. **Bu 1) dan qator yillar mazkur mamlakatda ichki norozilik to'planib borgan; 2) ikkinchi omil esa davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosati bilan bog'liq.** Tashqi omil, ta'sir mamlakatning ichki hayotida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sohalarda o'z echimini topmagan. Jamiyatning o'zi keskin o'zgarishlarga tayyor bo'lmasa hech qanday Amerika yoki Evropa voqealarni o'zicha o'zgartira olmaydi. SHu bois O'zbekistonda Ukraina yoki Gruziya ssenariysi bo'lmaydi. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashgan. Bizga bunday fikrda bo'lganlar boshqacha tarbiya ko'rgan, odamlarimiz mentaliteti boshqacha. Bu XX asr 90-yilda tanlagan yo'limiz, demokratik yangilanish, fuqarolik jamiyati qurish yo'lidani qaytadi degan

gap emas. Faqat har kim bu yo'lni o'ziga xos yo'sinda bosib o'tadi. SHu sabab o'zimiz zamin yaratib qo'ymasak tashqaridan turib aralashuv hech qanday samara bermaydi.

Ukrainada "baxmal inqilob" uzoq tayyorgarlik ko'rilganiga bog'liq. Mamlakatda qancha nohukumat tashkilotlari mavjud, ular qanday manbalardan moliyaviy madad olayotganliklariga e'tibor bersak, hammasi oydinlashadi. O'zbekistonda bu jarayon kuzatilib borilmoqda. Maqsadimiz, hakiqatan ham shu loyihalar insonparvarlik maqsadini ko'zlaydimi, shunga bog'liq. Ekstremistlar bizga qarshi, chunki biz ularni ta'qib qilib, faoliyatini avj oldirishga yo'l bermadik. **Qirg'istonda bunday vaziyatning** yuzaga kelganligi esa "demokratiya taqchilligini" qoplashga yo'naltirilgan mablag'lar G'arbdan kelayotganligini Akaevning o'zi aytgan edi.

O'zbekistonda professional parlamentning shakllanishi shundan dalolat beradiki, davlatni isloh qilishda biz etilib kelayotgan, davr ilgari surgan o'zgarishlar qonunchilik asosida borayapti. Xalq hokimiyatini, fukarolik jamiyati asoslarini mustahkamlashimiz zarur. Biz demokratik davlatni barpo etishimiz kerak. Bu davlat XXI asr talablariga javob beradigan diktaturasiz davlat bo'ladi. Diktatura bir odamning, bitta tuzilmaning zo'rovanligidir. Demokratik davlat kutishning boshlang'ich davrini boshimizdan kechirayapmiz. Tunda shoshilib bo'lmaydi. Amerika ham 200 yildan buyon o'z Konstitutsiyasi mohiyatini to'ltirib kelmoqda.

Eng muhimi islohotlar odamlar hayotiga qanday ta'sir qilayotganligida. Biz faqat siyosiy sohanigina emas, balki iqtisodiyotni, ijtimoiy hayotni, ma'naviy-axloqiy sohani isloh qilishimiz zarur.

Qonunlarimiz qanchalik mukammal bo'lmasin mustaqil sud tizimiga ega bo'lmasdan turib bu qonunlarni to'la qo'llash qiyin. Prokuraturaga, uning roliga jiddiy tuzatishlar kiritish kerak. Rossiya NATO bilan harbiy-mudofa mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha hamkorlik qilishga tayyor.

Rossiya Qirg'iston va Tojikistondagi kabi O'zbekistonda ham o'z harbiy bazasini joylashtirmaydi. O'zbekistondan Amerika harbiy xavo kuchlarini chiqarib yuborish masalasini kelishib olgan. Prezident saylovi, Xalqaro terrorchilikka qarshi kurashish masalalari bo'yicha ham o'z qarashlarini bayon etdi. "Xalqaro terrorizm" tushunchasi 2001 yil II sentyabrdan keyin yuzaga keldi. MDHning kelajagi xususida ham Islom Karimov to'la javob qaytarib, davlatlar rahbarlariga bog'liqligini bayon etdi.

O'zbekistonning xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar bilan o'zaro hamkorligi. Prezidentimiz asarlarida ta'kidlanganidek, "Biz jahon hamjamiyatidagi integratsiyalashuv haqida gapirganimizda eng avvalo BMT faoliyatida ishtirok etishimizni nazarda tutamiz". 1992 yil 2 martda O'zbekiston BMTga a'zo bo'ldi. O'zbekistonning tashabbusi bilan va BMT rahnomaligida 1995 yili Toshkentda Markaziy Osiyoda mintaqaviy xavfsizlik muammolariga bag'ishlangan xalqaro seminar o'tkazildi. Unda 20 ta xalqaro tashkilot va jahonning 30 dan ortiq mamlakati, AQSH, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Rossiya, YAponiya, Xitoy, Pokiston, Eron va boshqa davlatlarning diplomatiya hamda hukumat vakillari ishtirok etdi. SHarqdan YAponiya, G'arbdan Germaniyani BMTning Xavfsizlik Kengashiga a'zo qilib saylash haqida Prezidentimiz **I.Karimov BMTning 1993, 1995 yillari 48, 50-sessiyalarida 2000 yili "Ming yillik sammiti"**da taklif qilgan edi.

O'zbekiston BMTning **ixtisoslashgan** tashkilotlari bo'lgan YUNESKO, JSST, Xalqaro mehnat tashkiloti, YUNKTAD, YUNISEF va boshqa tashkilotlar bilan keng hamkorlik ishlari yurgizilmoqda.

Iqtisodiy tashkilotlar bilan hamkorlik ham yo'lga qo'yilgan. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga, integratsiyalashuvni ta'minlashda xalqaro moliyaviy, iqtisodiy tashkilotlar: Xalqaro valyuta fondi, Jahon banki, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki ham katta yordam ko'rsatmoqda.

Mintaqaviy xalqaro tashkilotlarda: O'zbekiston ana shu mintaqaviy xalqaro tashkilotlar bilan Evropa Ittifoqi, EXHT, NATO, EKO, OIK, Qo'shilmalik harakati va

boshqalar bilan hamkorlik qilmoqda. Bular orasida Evropa Ittifoqi alohida o'rin tutadi. 1996 yilda EI bilan O'zbekiston o'rtasidagi munosabatlarni rivojlantirishda bir qancha ishlar qilindi.

O'zbekiston tashqi siyosatining Evropa yo'nalishi ancha kengaydi. Prezidentimiz Islom Karimov 2005 yil 28 yanvardagi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma yig'ilishidagi ma'ruzasida ana shu xalqaro va mintqaviy tashkilotlar bilan O'zbekiston o'rtasidagi munosabatlarga ko'proq diqqat qaratdi. Prezidentimiz Evropa qit'asidagi Evropa Xavfsizlik va Hamkorlik tashkiloti, Evropa Ittifoqi va NATO kabi muhim tuzilmalar bilan yurtimizda demokratik va bozor islohotlarini chuqurlashtirish, mamlakatimizda va umuman mintaqada xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash borasida hamkorlikni mustahkamlashdan manfaatdormiz, "O'zbekiston jahondagi yirik, xalqaro maydonda etakchi o'rin tutgan davlatlar – AQSH, Rossiya, Yaponiya, Xitoy, Germaniya, Fransiya va Evropa Ittifoqining boshqa mamlakatlari bilan hamkorlik munosabatlarni rivojlantirish va mustahkamlashga alohida e'tibor beradi", degan edi.

"Bugungi kunda xalqaro terrorizm, ekstremizm va radikalizmga qarshi kurash dunyo mamlakatlarini birlashtiradigan asosiy omil bo'lib qolmoqda".

Boshqa xalkaro tashkilotlar Osiyo mintaqasida Turkiy tilli davlatlar o'rtasida munosabatlarni rivojlantirish va chuqurlashtirib borilmokda.

Umuman O'zbekioton bugungi kunda Prezidentimizning adolatli va tinchlik siyosati tufayli dunyoga yuz tutmoqda. O'zbekiston ochiq mamlakat ekan unga barcha xalqaro va mintqaviy tashkilotlar katta qiziqish bilan qarab O'zbekiston bilan diplomatik alokalarini keng ikki va ko'p tomonlama olib bormoqdalar. Bu ishlarda O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning xizmatlari katta.

«6+2» guruhi. (1998-2001 yillar). BMT kotibiyati binosida 1998 yil 21 sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan tashkil topgandi. Bu guruh Afg'onistondagi harbiy mojarolarni siyosiy yo'l bilan hal etishga qaratilgan edi. Mazkur guruhga: Eron IR, Xitoy XR, Pokiston IR, Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekiston + AQSH va Rossiya davlatlari kirgan edi.

1997 yil 19-20 iyul kunlari «6+2» guruhining Toshkentda dastlabki uchrashuvi bo'lib o'tdi. Unda birinchi bor muxolif tomonlarning yuzma-yuz muzokara olib borishlari uchun imkon yaratilganligini andjuman yakunida «Afg'oniston mojarosini tinch yo'l bilan hal etishning asosiy prinsiplari» haqida Deklaratsiyaning qabul qilinishini xalqaro jamoatchilik afg'on zaminida tinchlik o'rnatish borasida tashlangan jiddiy qadam sifatida baholadi.

Mazkur anjuman O'zbekiston rahbariyatining ko'p yillik sa'yi-harakatlari natijasi bo'ldi. Afg'onistondagi urushning o'z vaqtida tinch yo'l bilan hal etilmasligi mintaqaviy va global xavfsizlikka tahdid solishi mumkinligini oldindan ko'ra bilgan O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov BMT Bosh Assambleyasining 1993 va 1995 yillardagi sessiyalarida, Evropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti sammiti va boshqa qator muhim anjumanlarda xalqaro hamjamiyat diqqat e'tiborini afg'on xalqini urush dahshatlaridan xalos etish, mojarolarni tinch yo'l bilan hal qilish masalalariga jalb etgan edi.

1999 yil 19-20 iyulda Toshkent anjumanida «Afg'onistondagi mojaroni tinch yo'l bilan bartaraf etishning asosiy tamoyillari to'g'risida»gi Toshkent Dekloratsiyasi imzolandi. Bu hujjatda Afg'onistonda yangi hukumat tuzish, mojaroni tinch yo'l bilan hal etish, qachoqlarni qaytarish, minalardan tozalash, umumiy bitim imzolash, moliyaviy yordam kabi mintaqabiy dolzarb g'oyalar ko'tarilgan edi. Lekin 2001 yil 11 sentyabrda Umarshayx boshchiligidagi tolibon qo'shinlari, islom ekstremistlari AQSHga terroristik xurujidan so'ng NATO blokiga a'zo davlatlarning harbiy kuchlari Afg'onistonga kiritilib, islomiy tolibon qo'shinlari tor-mor bo'lgach «6+2» guruhi o'z-o'zidan barham topdi.

O'zbekistonning Markaziy Osiyodagi davlatlar bilan ikki tomonlama va ko'p tomonlama aloqalari. O'zbekiston tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri Markaziy Osiyodagi yosh mustaqil davlatlar: Qozog'iston, Qirg'iston, Tojikiston, Turkma-niston bilan hamkorlik, do'stlik aloqalarini mustahkamlashga qaratilgan. Bu 5 davlat tarixi, madaniyati, tili va dilining birligidan, tomirlarining tutashib ketganligidan kelib chiquvchi jiddiy siyosat,

iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot yo'lidir. 1991 yil 13 dekabrda Ashxabodda O'rta Osiyo va Qozog'iston davlat boshliqlarining uchrashuvida Tajan-Seraxo temir yo'l qurilishi bo'yicha bitim imzolandi. 1993 yil yanvarida Toshkentdagi uchrashuvda Markaziy Osiyo Xamdo'stligiga asos solindi. SHu tariqa "Markaziy Osiyo" degan yangi atama paylo bo'ldi.

1993 yil martida Qizil O'rdada Markaziy Osiyo davlatlarining Rossiya davlat vakillari ishtirokida "Orol muammosi bo'yicha" birgalikdagi harakatlar bitimi imzolandi. Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi ta'sis etildi. 2 yilga uning raisi qilib N.Nazarboev saylandi.

1994 yil 10 yanvarda Qozog'iston Respublikasi bilan yagona iqtisodiy makonni tashkil etish haqida shartnoma imzolandi. 1994 yil 16 yanvarda Qirg'iston bilan yagona iqtisodiy makon to'g'risida bitim imzolandi. 1995 yil 14 aprelda CHimkentda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iston Prezidentlarining uchrashuvida Tojikiston va Avg'oniston chegarasidagi vaziyat haqida kelishildi. 1994 yil 8 iyulda Almatida mazkur 3 davlat rahbarlari uchrashuvda murojaatnoma qabul qildilar.

1994 yili O'zbekistonda Qozog'iston Respublikasi Kunlari o'tkazildi va unda O'zbekiston-Qozog'iston Markazini tuzish kelishib olindi. O'zbekistonda 605 ta qozoq maktabi bo'lib, unda 15 ming bola o'qiydi. O'zbekiston Qozog'iston bilan ikki tomonlama aloqalarni keng yo'lga qo'yib bormoqda. Markaziy Osiyo davlat rahbarlari 1993 yil 26 martda Qozog'iston Raisining Qizil O'rda shahrida, 1994 yil 11 yanvarda Nukus shahrida, 1995 yil 3 martda Toshovuz shahrida, 1995 yil 20 sentyabrda yana Nukus shahrida Orol dengizi muamosiga bag'ishlab amaliy uchrashuvlar o'tkazildi. SHuningdek 1997 yil 28 fevralda Almatida, 1999 yilda Toshovushda Orol masalasiga bag'ishlab uchrashuvlar o'tkazildi.

1994 yil 23 mayda O'zbekistonda Qozog'iston kunlarining ochilishiga bag'ishlangan tantanali yig'ilishida Prezidentimiz I.Karimov "Tariximiz ham, kelajagimiz ham mushtarak" mavzusida nutq so'zlab. Xuddi, shuningek Prezidentimiz Islom Karimov 1995 yil 20 mayda Qozog'istonda O'zbekiston kunlarining tantanali yig'ilishida "Do'stligimiz quyoshi ming yilliklar qa'ridan nur sachadi" mavzusida nutq so'zlab, "Turkiston -umumiy uyimiz" g'oyasini ilgari surgan edi. 1995 yil 5 mayda 2-sessiyada ham shu g'oya, shior ilgari surildi, bular mintaqaviy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qildi. Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "Markaziy Osiyo davlatlari bilan har tomonlama o'zaro hamkorlik milliy xavfsizlikning asosiy shartlaridan biridir.

Demak, ko'p tomonlama aloqalarni o'rnatish 1) dan Markaziy Osiyo respublikalari-ning iqtisodiy integratsiyasi bilan chambarchas bog'liq. Bu uchrashuvlarda mintaqaviy muammolar echimi yuzasidan o'tkazilib kelindi. 2000 yil 14-15 iyun kunlari Dushanbeda, 2001 yil 9 yanvarda Olmati sammitlari O'rta Osiyoning iqtisodiy-siyosiy va ijtimoiy vaziyatiga tegishli qator takliflarni ilgari surdi. 2) dan, O'zbekiston tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri O'rta Osiyodagi yaqin mustaqil davlatlar bilan o'zaro madaniyat kunlarini o'tkazish, do'stlik aloqalarini mustahkamlashga, bu davlatlar o'rtasida Orol muammolarini sog'lomlashtirish, norkobiznes, qirg'in quollarini olib kelish, tayyorlash va harbiy qurollarni joylashtirish masalalariga qarshi faqat mintaqamizda emas, balki jahon xalqaro tashkilotlari ham unga e'tibor berayotganligidir.

YAdrosiz hududlar maqomi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov BMT Bosh Assambleyasining 48-sessiyasida so'zlagan nutqida Markaziy Osiyoni yadrosiz zona, deb e'lon qilish tashabbusini ilgari surdi. «Hozirgi zamon voqeligi shundayki, bir mamlakatning xavfsizligi boshqa davlat hisobidan ta'minlanishi mumkin emas» – dedi yurtboshimiz o'z nutqida, mintaqa xavfsizligini butun jahon xavfsizligi muammolaridan ajratgan holda ko'rib bo'lmaydi. SHunga asoslanib, O'zbekiston yadro qurolining batamom tugatilishi uchun, yadro qurolini tarqatmaslik to'g'risidagi shartnomaning samarali harakat qilishi va uning hech bir muddatsiz uzaytirilishi uchun harakat qiladi.... O'zbekiston Markaziy Osiyo mintaqasining yadrosiz zona, deb e'lon qilinishining qat'iy tarafdoridir».

Mazkur tashabbus Prezidentimizning 1996 yil dekabrda bo'lib o'tgan EXHT Lissabon uchrashuvida so'zlagan nutqida yana bir bor yig'ilganlar e'tiboriga havola etildi. Anjuman

qatnashchilari Markaziy Osiyoni yadrosiz zona, deb e'lon qilish haqidagi fikrini katta qoniqish bilan kutib oldilar.

1997 yil aprel oyida Jeneva shaxrida Markaziy Osiyodagi besh davlat ekspertlari mintakaviy guruhining birinchi yig'ilishi bo'lib o'tdi. O'sha yili iyun oyida O'zbekiston hay'ati birinchi bor atom energiyasi bo'yicha xalqaro agentlik (MAGATE) boshqaruvchilari kengashining Vena shahrida bo'lib o'tgan navbatdagi sessiyasida ishtirok etdi. O'zbekiston hay'ati rahbarining rasmiy bayonotida O'zbekiston Respublikasi va mintaqadagi boshqa davlatlarning yadrosiz zona tashkil etish borasidagi qarashlari bayon etildi.

1997 yil 14-16 sentyabr kunlari Toshkentda «Markaziy Osiyo - yadro qurolidan xoli zona» mavzuida xalqaro konferensiya bo'lib o'tdi. Unda 56 mamlakatdan va 16 xalqaro tashkilotdan 200 dan ortiq kishi ishtirok etdi. Islom Karimovning mazkur anjumandagi nutqida bayon etilgan yadroviy xavfsizlikni ta'minlash choralari haqidagi fikrlari anjuman qatnashchilari tomonidan to'la ko'llab-quvvatlandi

Xo'sh, «Yadrosiz zona»ning qanday mezonlari bor? Xalqaro amaliyotda bunday hududlarni belgilashning yagona mezoni yo'q. Chunki har bir mintaqaga o'z xususiyati va ahamiyatiga ega. Ammo, tadqiqotchilar yadrosiz zona tushunchasini shunday izohlaydilar: «Yadrosiz zona qurol-yarog'larni cheklash, yadroviy nizo chiqishi xavfini kamaytirish, mazkur zonaga kiradigan mamlakatlar xavfsizligini mustahkamlash va 1968 yilda imzolangan yadro qurolini tarqatmaslik haqidagi shartnomaning hayotga tatbiq etilishiga ko'maklashish vositasidir. Xalqaro shartnoma asosida yadro qurolini sinash, ishlab chikarish va joylashtirish taqiqlangan, shuningdek, uning hududida va unga qarshi yadro qurolini qo'llash taqiqlangan zona – yadrosiz zona xisoblanadi».

1999 yil 1 fevralda Toshkentda Markaziy Osiyoda yadro qurolidan xoli hudud yaratish to'g'risidagi bitim loyahasini ishlab chiqish bo'yicha mintaqaviy ekspertlar guruhining 3 kunlik sessiyasi bo'lib o'tdi («Toshkent oqshomi», 1999 yil 3 fevral).

Bugungi kunda yadrosiz zonalar butun er sharining 70 foizini tashkil etadi. Dunyoning ko'pgina davlatlari yadrosiz zonalar haqidagi 6 ta shartnomani qo'llab-quvvatlamodalar.

1) Antarktida shartnomasi 1959 yil 1 dekabrda qabul qilindi va 1961 yil 3 iyunda kuchga kirgan.

2) Lotin Amerikasi va Karib havzasida yadro qurolini taqiqlash haqidagi Tlatelolko shartnomasi 1967 yil 14 fevralda qabul qilindi va u 1969 yil 25 aprelda kuchga kirgan.

3) Tinch okeanining janubiy qismini yadrosiz hududga aylantirish haqidagi Raroton shartnomasi 1985 yil 6 avgustda qabul qilindi va 1986 yil 11 dekabrda kuchga kirgan.

4) Janubiy-SHarqiy Osiyoni yadro qurolidan xoli hududga aylantirish haqidagi Bangkok shartnomasi 1995 yil 15 dekabrda qabul qilindi.

5) Afrikani yadro qurolidan xoli hududga aylantirish haqidagi Pelindab shartnomasi 1999 yil 11 aprelda qabul qilindi.

Majburiyatlari 7 ta. YAdro quroliga ega davlatlar (5 ta). Majburiyatlari 3 ta («Hayot va qonun», 2005, №2, 38-39 b.) .

6) Markaziy Osiyoda yadrosiz zona tashkil etish tug'risidagi Semipalatinsk (Qozog'iston) shartnomasi 2006 yil 8 sentyabrda qabul qilindi va Markaziy Osiyodagi 5 ta davlat rahbarlari tomonidan imzolandi.

Demak, dunyoning 110 mamlakati, ya'ni jahon hamjamiyatining yarmidan ko'pi yadro qurolidan butunlay voz kechish tarafdoridirlar (1. Sobirova SH. YAdro qurolidan xoli zona. Ma'rifat, 2006, 12 iyul).

Bundan maqsad, yadro quroli mavjud bo'lgan hududlarni cheklash, yadro urushi xavfini kamaytirishdir.

Markaziy Osiyoda yadrosiz zona barpo etish haqidagi O'zbekiston tashabbusi BMT va jahon jamoatchiligi tomonidan to'la qo'llab-quvvatlanmokda. Bu taklif BMT Bosh Assambleyasining sessiyalarida muhokama qilindi va maxsus rezolyusiya qabul qilindi.

Markaziy Osiyoda yadro qurolidan xoli hudud barpo etish faqat mintaqadagina emas, balki jahonda ham tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Bugungi kunda jahon hamjamiyatida iqtisodiy, harbiy qudrat bilan birgalikda mamlakatdagi demokratik jarayonlarning xarakteri bilan davlatlarning obro‘-e‘tibori belgilanmoqda. SHu jihatdan olganda, O‘zbekistonda bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan demokratik jarayonlar jahon hamjamiyatida mustahkam o‘rin egallashga va milliy manfaatlarimiz asosida tashqi siyosat yuritishga imkoniyat yaratmoqda.

Bugungi kunda jahon hamjamiyatida iqtisodiy, harbiy qudrat bilan birgalikda mamlakatdagi demokratik jarayonlarning xarakteri bilan davlatlarning obro‘-e‘tibori belgilanmoqda. SHu jihatdan olganda, O‘zbekistonda bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan demokratik jarayonlar jahon hamjamiyatida mustahkam o‘rin egallashga va milliy manfaatlarimiz asosida tashqi siyosat yuritishga imkoniyat yaratmoqda.

Mustaqil davlatlar Hamdo‘stligi (MDH) va Markaziy Osiyo davlatlari hududlarida tuzilgan quyidagi xalqaro va mintaqaviy tashkilotlarni ko‘rsatib o‘tish mumkin:

1. Mustaqil Davlatlar Hamdustligi (MDH). 1991 yil 21 dekabrda Almatida 11 davlat: Rossiya, Ukraina, Belarus, Qozog‘iston, O‘zbekiston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston, Azarbayjon, Armaniston, Moldaviya davlatlari boshliqlarining kengashida MDH tuzildi. MDHga 1993 yil 24 dekabrda Ashxabadda Gruziya ham qo‘shildi. O‘zbekiston mazkur MDH tashkilotining iqtisodiy integratsiya doirasida qatnashib kelmoqda.

MDH bir butun davlat, federatsiya yoki mamlakat emas, harbiy blok ham emas, balki davlatlar hamdo‘stligining yangicha shakli. Unga kiruvchi har bir davlat xalqaro hukuqning mustaqil va teng huquqli sub‘ektidir.

MDH 1991 yil 8 dekabrda Minsk shahrida SSSRning barham topishi munosabati bilan shakllandi. Uning vujudga kelishi haqidagi hujjat - bitimga dastlab uch mustaqil davlat – Rossiya Federatsiyasi, Ukraina va Belorussiya rahbarlari imzo chekdilar. Bitimni imzolagan davlatlarning hududiy butunligini tan olish, hurmat qilish hamda amaldagi chegaralar, ularning ochiqligi va fuqarolarning harakat erkinligi e‘tirof etildi.

MDH a‘zolari xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta‘minlash, harbiy xarajat va qurollarni qisqartirish chora-tadbirlarini amalga oshirishda hamkorlik qilishga kelishib oldilar. Hozirgacha ikki yuzdan ortiq normativ va tavsifiy hujjatlar qabul qilindi. SHu bilan birga, tomonlar bir-birlarining yadrosiz zona va betaraf davlat statusiga erishish uchun olib boriladigan harakatlarini hurmatlaydilar.

MDH a‘zolarining birgalikdagi faoliyati sohasiga quyidagi tadbirlar kiritildi:

– tashqi siyosiy faoliyatlarni muvofiqlashtirish, mudofaa siyosati va tashqi chegarani muhofaza qilish;

– umumiy iqtisodiy muhitni shakllantirish va rivojlantirish, Umumevropa va Evroosiyo bozorini shakllantirish;

– iqtisodiy islohot o‘tkazish;

– bojxona siyosatini birga olib borish;

– transport va aloqa, shuningdek, energetika tizimlarini rivojlantirish;

– salomatlik, atrof-muhit va ekologik xavfsizligini saqlash;

– uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashish.

1991 yil 21 dekabrda sobiq SSSRning uch slavyan, Markaziy Osiyodagi besh, Zakavkazedagi uch respublika rahbarlari Olmaotada uchrashib, Hamdo‘stlik hujjatlariga jami 11 respublika imzo chekdi. Keyinchalik Gruziya qo‘shildi.

MDHning yuqori Oliy organi – «Davlat boshliqlari Kengashi», shuningdek, «Hukumat boshliqlari Kengashi», «Iqtisodiy Kengash», «Mudofaa vazirlari Kengashi», «Tashqi ishlar vazirlari Kengashi» hisoblanadi. Ijroiya organi «Muvofiqlashtiruvchi qo‘mita» deyiladi. Uning qoshida doimiy kotibiyat ishlaydi. Davlat boshliqlari Kengashi bir yilda kamida ikki marta o‘tkaziladi. Kengashning navbatdan tashqari majlisi MDH a‘zosi bo‘lgan - har qanday davlat tashabbusi bilan chaqiriladi. MDH organlarining faoliyati MDH Nizomi bilan tartibga solinadi.

- MDH organlari faoliyatini mablag‘ bilan ta‘minlash (xarajatlari) a‘zo davlatlarning xizmat yuzasidan bo‘lgan ishtiroki tartibi bo‘yicha taqsimlanadi va MDH organlari byudjeti to‘g‘risidagi maxsus bitim asosida o‘rnatiladi.

MDHning asosiy maqsadlarini amalga oshirish uchun hamdo'stlik davlatlari o'zaro munosabatlarida quyidagi qoidalarga rioya qiladilar:

- 1) davlat suverenitetini o'zaro tan olish va hurmat qilish;
- 2) teng huquqlilik va bir-birlarining ichki ishlariga aralashmaslik;
- 3) iqtisodiy kuch yoki boshqa tazyiq uslublarini qo'llashdan voz kechish;
- 4) bahsli muammolarni kelishtiruvchi vositalar va xalqaro huquqning boshqa hamma e'tirof qilgan tamoyil va normalari asosida hal qilish.

SHu bilan bir qatorda, MDH a'zolari hamkorlikning boshqa yo'llarini topib, SHanxay Hamkorlik Tashkiloti (SHHT) va EvrAzES kabi xalqaro uyushmalarda qatnashmoqdalar.

O'zbekiston MDHning Kollektiv Xavfsizlik shartnomasida 1992-1999 yillarda qatnashdi. 2005 yildan boshlab yana KXSHda qatnashmoqda.

MDH faoliyatining dastlabki yillarida (1991-1994 yillarda) Hamdustlikka a'zo mamlakatlarda milliy manfaatlar ustuvor o'ringa ega bo'ldi. Buning natijasida o'zaro tashqi savdo aloqalari sezilarli darajada zaiflashdi. MDH mamlakatlarining aksariyati uzoq xorij mamlakatlari bilan iqtisodiy hamkorlik munosabatlarini rivojlantirishga ustuvorlik berdilar. Ekspertlar fikricha, Sobiq Ittifoq respublikalari o'rtasidagi xo'jalik aloqalarining buzilishi natijasida pirovard mahsulot ishlab chiqarish hajmi 35-40 foizga kamaydi.

MDH doirasida qabul kilingan dastlabki eng muhim hujjat **Iqtisodiy ittifoq** to'g'risidagi SHartnoma **hisoblanadi (1993 yil sentyabr)**. **Mazkur hujjatda iqtisodiy integratsiya jarayonlarini chuqurlashtirishning quyidagi asosiy bosqichlari belgilab berildi:**

- 1) davlatlararo (ko'p tomonlama) erkin savdo uyushmasi;
- 2) bojxona ittifoqi;
- 3) tovarlar, xizmatlar, kapitallar va ishchi kuchi bozori;
- 4) valyuta (pul) ittifoqi.

1994 yilning aprelida **erkin savdo zonasi**, 1994 yilning oktyabrida **to'lov ittifoqi** va Iqtisodiy ittifoqning doimiy faoliyat ko'rsatuvchi organi sifatida **Davlatlararo iqtisodiy qo'mita (DIQ)** tashqil etish to'g'risidagi bitim imzolandi.

Uzoq tarixiy rivojlanish mobaynida yuzaga kelgan chuqur integratsion aloqalar, ishlab chiqarishning mamlakatlar bo'yicha ixtisoslashuvi, korxonalar va tarmoklar darajasidagi keng tarmoqli kooperatsiya, **umumiy** infratuzilmaning majudligi MDH tashqil topishining ob'ektiv asosi hisoblanadi.

MDH doirasida qabul qilingan bitimlar va shartnomalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun quyidagi **tamoyillarga** amal qilinmokda:

- 1) integratsion aloqalarni rivojlantirish ixtiyoriylik asosida ham ikki yoqlama, ham ko'p tomonlama shartnomalardan foydalanish yordamida bosqichma-bosqich **amalga** oshirilmoqda;
- 2) huquqiy integratsiya o'zaro manfaatdorlikka asoslanmoqda va hamkor davlatlarga ziyon etkazmaslikka alohida e'tibor qaratilmokda;
- 3) zaruriyat tug'ilganda, MDH a'zolariga ularning mas'uliyati ostida va aniq iqtisodiy natijalarni ko'zda tutib jamoaviy yordam ko'rsatilmokda;
- 4) hamkor mamlakatlardagi iqtisodiy islohotlar rag'batlantirilmoqda va ularga har tomonlama yordam ko'rsatilmokda;
- 5) mamlakatlararo munosabatlarda bozor sub'ektlari orasidagi gorizontalar aloqalarga ustuvorlik berilmokda, mikrodarajadagi integratsion aloqalarni, iqtisodiy hamkorlikning yangi-yangi shakllarini keng ko'lamda rivojlantirish ko'zda tutilmokda.

MDH doirasida iqtisodiy integratsiyaga to'sqinlik qilayotgan asosiy muammo tashkiliy-huquqiy asos va hamkorlikka a'zo mamlakatlar o'zaro harakat mexanizmining takomillashmaganligi hisoblanadi. SHuningdek, MDHga a'zo mamlakatlar iqtisodiy salohiyatining turli darajada ekanligi, alohida mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi o'rtasidagi tafovut, milliy qonunchilik hujjatlarining muvofiqlashtirilmaganligi kabi omillar ham integratsion imkoniyatlarning cheklanishiga olib kelmoqda.

Erkin savdo zonalarini tashqil etish, to'lov ittifoqini shakllantirish, yagona kommunikatsiya va axborot makonini barpo etish, ilmiy-texnika va texnologik hamkorlikni

takomillashtirish asosida umumiy iqtisodiy makonni shakllantirish orqali MDHga a'zo mamlakatlar o'rtasidagi integratsion aloqalarni yanada rivojlantirish mumkin. A'zo mamlakatlarning investitsiya salohiyatlari integratsiyasi va hamdo'stlik doirasida kapital oqimini samarali yo'lga ko'yish eng muhim vazifalardan hisoblanadi.

2. «Markaziy Osiyo hamkorligi» tashkiloti (2002). 1994 yil 10 yanvarda Toshkentda O'zbekiston bilan Qozog'iston o'rtasida yagona iqtisodiy makon barpo etish to'g'risida SHartnoma imzolandi. 1994 yil 16 yanvarda Qirg'iziston ham bu shartnomaga qo'shildi. 1994 yil 30 aprelda O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston o'rtasida yagona iqtisodiy makon barpo etish to'g'risida shartnomaga Tojikiston respublikasining qo'shilishi to'g'risida protokol, mintaqaviy integratsiyani yanada chuqurlashtirish to'g'risida 4 davlat rahbarlarining bayonoti qabul qilindi. 1997 yil 10 yanvarda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston Davlatlararo kengashida imzolangan Abadiy do'stlik to'g'risidagi shartnoma esa o'zro integratsiyani yanada jadallashtirdi. 1998 yil 26-28 martda Toshkentda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston o'rtasidagi imzolangan YAgona iqtisodiy makon barpo etish to'g'risidagi SHartnomaga Tojikiston ham qo'shildi. 2002 yilda «Markaziy Osiyo iqtisodiy hamjamiyati» negizida «**Markaziy Osiyo hamkorligi**» (MOH) tashkiloti tuzildi. Bu tashkilotning maqsad va vazifasi barcha a'zo davlatlarning manfaatlarini hisobga olgan holda suv-energetika zahiralardan unumli foydalanish, transport tizimining umummintaqaviy tuzilmasini barpo etish, ishlab chiqarish kooperatsiyasi va savdo-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy munosabatlarni har tomonlama rivojlantirish, ekologik muammolarni birgalikda hal qilish va barkarorlikni mustahkamlash kabi muhim yo'nalishlar belgilab olingan edi. Lekin bu tashkilotni rivojlantirishda ayrim milliy manfaatlarining umummintaqaviy manfaatlardan ustun qo'yilishi birgalikda qarorlar qabul qilishda to'sqinlik bo'lib keldi. 2005 yil 6-7 oktyabrda Rossiya Federatsiyasining Sankt-Peterburg shahrida «Markaziy Osiyo hamkorligi» tashkiloti Davlat rahbarlari kengashining navbatdagi uchrashuvida «Markaziy Osiyo hamkorligi» tashkiloti Markaziy Osiyo umumiy bozorini barpo etish konsepsiyasi loyihasini ko'rib chikdi.

2002 yil 28 fevralida Markaziy Osiyo iqtisodiy hamjamiyati negizida tashkil etilgan «Markaziy Osiyo hamkorligi» tashkiloti o'zining qisqa tarixida talay ishlarni amalga oshirdi. Uning maqsad va vazifalari sifatida barcha a'zo davlatlarning manfaatlarini hisobga olgan holda suv-energetika zahiralardan unumli foydalanish, transport tizimining umummintaqaviy infratuzilmasini barpo etish, ishlab chiqarish kooperatsiyasi va savdo-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy munosabatlarni har tomonlama rivojlantirish, ekologik muammolarni birgalikda hal etish, xavfsizlik va barqarorlikni mustahkamlash borasidagi hamkorlikni faollashtirish kabi muhim yo'nalishlar belgilab olingan edi. 2005 yil 6-7 oktyabrda Rossiya Federatsiyasining Sankt-Peterburg shahrida «Markaziy Osiyo hamkorligi» tashkiloti Davlat rahbarlari kengashining navbatdagi uchrashuvi - sammiti Evroosiyoda integratsiyalashuv jarayonidagi burilish nuqtasi bo'ldi. O'zbekiston rahbarining tashabbusi bilan Evroosiyoda makonida iqtisodiy integratsiyani rivojlantirish va taraqqiyotni qo'llab-quvvatlash maqsadida «Markaziy Osiyo hamkorligi» tashkiloti va Evroosiyoda iqtisodiy hamjamiyati (EOIX) negizida **yangi EOIHni shakllantirish to'g'risida qaror** qabul qilindi. «Markaziy Osiyo hamkorligi» tashkilotiga Belarus, EOIHga O'zbekiston qo'shilmagan edi. Endilikda esa bu ikkala respublika ham a'zo bo'ldilar. («Turkiston», 2005 yil 8 oktyabr).

«Markaziy Osiyo hamkorligi» tashkilotiga Belarus, EOIHga O'zbekiston qo'shilmagan edi. Qo'shilish haqidagi bu g'oya O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning tashabbusi bilan bir ovozdan qo'llab-quvvatlandi («Turkiston», 2005 yil 8 oktyabr).

2005 yil 14-15 noyabrda O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov rasmiy tashrif bilan Rossiya Federatsiyasida bo'lib, Rossiya Prezidenti V.Putin bilan uchrashdi. Uchrashuvda savdo-iqtisodiy, «syyosiy, ijtimoiy-madaniy, harbiy va harbiy-texnikaviy aloqalarga doir masalalar muhokama qilindi.

3. Evroosiyoda iqtisodiy hamjamiyati (1995). Evropa – Osiyo Iqtisodiy hamjamiyati, 2000 yil oktyabr oyida Belorussiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Rossiya va Tojikiston mustaqil davlatlari rahbarlari imzo chekkan SHartnoma asosida tuzilgan xalqaro takshkilot. 2005 yil 6-7

oktyabr kunlari O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov Sankt-Peterburg shahrida O‘zbekistonning EvrAzES tashkilotiga kirishi haqida kelishdi. SHu masala bo‘yicha 2005 yil 14-15 noyabrda Moskva uchrashuviga bordi. I.Karimovning taklifi bilan EvrAzES va bungacha bo‘lgan «Markaziy Osiyo hamkorligi» tashkiloti ayni bir xil maqsad hamda vazifalarni o‘z oldilariga qo‘yganini ko‘zda tutib, bu ikki tashkilot birlashtirildi, faoliyati osonlashtirildi, xarajatlar kamaytirildi. EvrAzES – iqtisodiy hamkorlikning yangi sharoitlarda yangi shakl va yangi yo‘llarini topishning ijobiy misollaridan biri ekanligi ma‘lum bo‘lmoqda. Masalan, 2006 yil davomidayoq boj tariflarini unifikatsiyalash, uchinchi mamlakatlardan kiritilayotgan mahsulotlarga bosh olish masalalari hozirning o‘zidayoq 60 foizga bajarilgan. Undan tashqari, fuqarolarning davlatlararo vizasiz yurishi, oliy o‘quv yurtlariga qabul, oliy ma‘lumot va ilmiy daraja hamda ilmiy unvon to‘g‘risidagi diplomlarni tenglashtirish kabi muhim masalalar hal qilindi va bu qadamlar integratsiya munosabatlarining chuqurlashishiga va tezlashishiga olib keladi. Dastlab Evroosiyoqa a‘zo davlatlarning manfaati, potensali bir xil emasdi: Rossiya 48, Qozog‘iston, Belarus 20 foizdan, Tojikiston, Qirg‘iziston 10 foizdan iborat ovoza ega bo‘lgan.

EvrAzESning shakllanishi, SHanxay Xamkorlik Tashkilotining faolligi, bu Tashkilotga Hindiston, Eron, Pokiston va Mongoliyaning kirishga intilishi va boshqa o‘zgarishlar Evroosiyo qit‘asida integratsion jarayonlar kuchayotganidan darak beradi. Bu esa hozirgi zamonning iqtisodiy, siyosiy va madaniy-ma‘naviy muammolarini echishning samarali yo‘llaridan biridir.

EvrAzES davlatlari rahbarlarining 2006 yil 25 yanvarda navbatdagi sammitida O‘zbekiston Respublikasi EvrAzES a‘ziligiga rasmiy ravishda qabul qilindi.

2006 yil oktyabrida Evroosiyo iqtisodiy hamjamiyati 17-yig‘ilishi:

1) YAqona bojxona ittifoqini yaratish.

2) Evroosiyo iqtisodiy hamjamiyatining umumiy energetika bozorini shakllantirish masalalarini ko‘rib chiqdi.

2007 yil 19 noyabrda Toshkentdagi Xalqaro hamkorlik markazida Siyosiy tadqiqotlar markazi tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi bilan hamkorlikda “Markaziy Osiyo taranskontinental transport ko‘prigi: salohiyat va taraqqiyot istiqboli” mavzusida xalqaro konferensiya o‘tkazildi. Bu anjumanda Markaziy, Janubiy-SHarqiy Osiyo, MDH, YAqin, O‘rta va Uzoq SHarq, Evropa mamlakatlari ekspertlari hamda BMT, SHHT, EvrAzES, ESKATO (BMTning Osiyo va Tinch okeani uchun iqtisodiy va ijtimoiy komissiyasi) kabi xalqaro tashkilotlardan vakillar qatnashdi. Rossiya, Xitoy, YAponiya, Hindiston, Pokiston, Fransiya, turkiya, Latviya, Eron, AQSH va Qozog‘istondan kelgan ekspertlar o‘z fikrlarini bildirdi.

Markaziy Osiyoning jahon jurofiyasidagi o‘rni, uning transport-tranzit salohiyati yuksak. SHu sabab mazkur konferensiyada quyidagi mulohazalar e‘tiborga qaratildi. Markaziy Osiyo davlatlari uchun transport kommunikatsiyalarini rivojlantirish iqtisodiy, jug‘rofiy va strategik jihatdan muhim ahamiyatga ega. Ma‘lumki, **Buyuk Ipak yo‘li**: Evroosiyoda SHarq-G‘arb (Osiyo va Evropa) yoki Janub-SHimol (Hind okeani, Fors ko‘rfazi, Rossiya va Boltiqbo‘yi mamlakatlari) yo‘nalishi bo‘yicha davom etadi. YAponiya hukumati «Toshguzar-Boysun-Qumqo‘rg‘on **temir yo‘lini** barpo etish uchun 150 million AQSH dollari miqdorida imtiyozli kredit berdi. Qurilajak «Andijon-O‘sh-Qashqar» **avtomobil yo‘li** Markaziy Osiyodan Xitoyga chiqish imkonini beradi. “Saraxs-Tejan-Mashhad” **temir yo‘li** Eronning Fors ko‘rfazidagi bandargohlariga yo‘l ochadi. 2003 yili Tehronda O‘zbekiston, Eron va Afg‘oniston Prezidentlari “Transafg‘on» yo‘lini barpo etishga qaratilgan xalqaro transport yo‘nalishlari to‘g‘risidagi bitimni imzolagan edi. Bu loyiha «Toshkent-Termiz-Mozori sharif-Hirot» yo‘nalishi bo‘ylab Erondagi Bandar Abbas va CHohbahor **portlariga** chiqish imkonini beradi. Buning uchun narkotrafik kabi transmilliy illatlarga birgalikda kurashish lozimligi aytili.

Dengiz transportiga ortilgan yuk Januiy-SHarqiy Osiyodan Evropaga o‘rtacha 30-35 kunga etib boradi. Janubiy-SHarqiy Osiyodan Evropaga quruqlik orqali borish – bir manzildan ikkinchisiga **vagon** yoki **avtomobilga** ortilgan yukni etkazish uchun 10-12 kun ketadi (Bunda

tashilayotgan yuk ishlab chiqaruvchidan to'g'ridan-to'g'ri iste'molchiga borib tushadi). Temir yo'lining qulayligi vaqt va mablag' talab qilsada, qisqa muddatda o'zini oqlaydi, yoqilg'i kam sarflanadi. Hozir O'zbekiston hududi orqali 20 ta xalqaro transport yo'li o'tgan. Markaziy Osiyo mamlakatlarida avtomobil yo'lining uzunligi 320 ming, temir yo'llariniki 20 ming, neft-gaz quvurlariniki 40 ming kilometr dan oshadi. Mintaqamiz davlatlarida yuzdan ziyod aeroport bo'lib, ularning 20 tasi Xalqaro havo darvozasi sanaladi. Yillik yuk tashish ko'rsatkichi 4 milliard tonnaga yaqin (Boboev A. Markaziy Osiyoning transport-tranzit salohiyati. "Xalq so'zi", 2007 yil 21 noyabr).

4. «SHanxay hamkorligi tashkiloti» (SHHT) – tinchlik, xavfsizlik va barqarorlik-ni mustahkamlash, o'zaro savdo-iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish maqsadida tuzilgan xalqaro hukumatlararo tashkilot. SHHT oltita davlatni – Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va O'zbekistonni o'z ichiga oladi. SHHTning shakllanishi 1992 yildan Xitoy bilan chegaradosh besh postsovet respublikalarining o'zaro chegaralarni aniqlash bilan bog'liq muammolarni muhokama qilishdan boshlangan. "SHanxay beshligi" deb nom olgan bu tashkilot 1996 yilda SHanxayda, 1998 yilda Almatida, 1999 yilda Bishkekda besh davlat rahbarlarining sammiti chegaralarni mustahkamlash, chegara hududlarida qurolli kuchlarni qisqartirish kabi masalalarni kelishib, hal etishga qaratildi. 2000 yil iyulida Dushanba sammitida tashkilotga oltinchi bo'lib O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov kuzatuvchi sifatida qatnashdi. 2001 yil 15 iyunda SHanxay sammitida tashkilotga oltinchi bo'lib O'zbekiston qo'shildi, SHHT tuzish to'g'risidagi Deklaratsiya e'lon qilindi, «Terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurash to'g'risida SHanxay konvensiyasi» imzolandi. 2002 yil iyulida Sankt-Peterburgda olti davlat rahbari «SHanxay hamkorlik tashkiloti xartiyasi»ni qabul qildilar. 2003 yil may oyida Moskvada SHHTning tashkiliy organlari, ramzlari tasdiqlanib, O'zbekiston tashkilotning yangi raisi etib belgilandi. 2003 yil sentyabrda Pekinda «SHHTga a'zo davlatlarning 20 yilga mo'ljallangan savdo-iqtisodiy hamkorlik dasturi» qabul qilinib, mahsulot, kapital, xizmat va texnologiyalar erkin aylanishi shartlari belgilab olindi, SHHTning moliyaviy byudjeti ko'rildi. 2004 yil iyunidan Tashkilot to'la ravishda ishga kirishdi. 2005 yilda Ostona sammitida va 2007 yil 15-16 avgustda Bishkek uchrashuvlarida Eron, Pokiston va Hindiston, Mongoliya kuzatuvchi sifatida ishtirok etdi.

Hozirgi kunda SHHTdoirasida 130 ga yaqin hamkorlik loyihalari amalga oshirilmoqda.

SHHT biror bir davlat yoki tashkilotga qarshi qaratilmaganligi va ochiq faoliyat olib borilishi bilan xalqaro munosabatlarning yangi shaklini yuzaga keltirdi, "SHanxay ruhi" tushunchasiga yo'l ochildi. Tashkilotning asosiy maqsadlari:

- a'zo davlatlar o'rtasidagi o'zaro ishonch va yaqin qo'shnihilik munosabatlarini mustahkamlash;

- mintaqada tinchlik, xavfsizlik, barqarorlikni birgalikda ta'minlash va saqlab turish siyosiy, savdo, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy sohalardagi samarali hamkorlikka keng yo'l ochib berish;

- energetika, transport, turizm, atrof-muhitni himoya qilish va boshqa sohalardagi hamkorlikni kuchaytirish.

SHHT rahbar organi – Davlatlar Rahbarlari Kengashi. Barcha davlatlarning soha vazirlari, Bosh prokurorlar, CHegara qo'mitalari rahbarlari muntazam uchrashib, ish olib boradilar. SHHTning doimiy faoliyat yurituvchi organlari ikkita: 2004 yil 17 yanvarda Pekinda SHHT Kotibiyati va Toshkentda Mintaqaviy aksilterror tuzilmasi ijroiya qo'mitasi ishga tushdi.

SHHTning eng muhim 3 ta vazifasi 2001 yil 15 iyunda «Terrorizmga, separatizmga hamda ekstremizmga qarshi kurash haqidagi SHanxay Konvensiyasi» qabul qilinib, belgilab berildi:

- 1) terrorizmga qarshi birgalikda kurashish;
- 2) separatizm (ayirmachilik) ga qarshi kurash;
- 3) ekstrimizmga qarshi kurash.

2000 yilning sentyabr oyida ham BMT Bosh Assambleyasi «Ming yillik sammiti»da, 2003 yil 29 mayda SHHTning Moskva sammitida, 2004 yil 17 iyunda Toshkent sammitida, 2005 yil 5 iyulda Ostona SHHTning sammitlarida Prezidentimiz mintaqamiz xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan xalqaro terrorizm va narkobiznesga qarshi faol kurashish, Markaziy Osiyo mintaqasidagi barqarorlik va xavfsizlikni ta'minlash va jahon xavfsizlik tizimini takomillashtirish muammolariga e'tibor qaratdi. Mintaqa xalqlari uchun o'ta muhim ahamiyatga ega bo'lgan bu jarayonni to'g'ri anglab etgan Markaziy Osiyo mamlakatlarining rahbarlari faqat 2000 yilning o'zida bir necha bor uchrashuvlar o'tkazdi. Xususan, 2000 yil oktyabr oyida Toshkentda, bo'lib o'tgan uchrashuvda «Markaziy Osiyoda narkotiklarning noqonuniy savdosi, uyushgan jinoyatchilik va terrorchilikka qarshi kurash bo'yicha hamkorlikning ustuvor yo'nalishlari» to'g'risidagi o'ta muhim hujjat imzolandi.

SHHT faoliyatida:

1. 2004 yili Aksiterror guruhiga birgalikda kurash markazi tuzildi.
2. 2005 yili SHHTning Ishbilarmonlar kengashi o'z faoliyatini boshladi.
3. 2006 yili Banklararo assotsiyasi faoliyati yo'lga qo'yildi.

SHHTning Xartiyasi (Nizom) 2002 yil 7 iyunda Rossiyaning Sankt-Peterburg shahrida qabul qilindi. 2004 yil 17 iyunda Toshkentda SHHTning sammiti bo'lib, SHHT faoliyatining ikkn asosiy yo'nalishi: xavfsizlik va savdo-iqtisodiy hamkorlik muammolarini muhokama qildilar. Qatnashchilar Mo'g'liston Prezidenti Natsagiyn Bagabandining murojaatini ko'rib chiqib, ushbu mamlakatni tashkilotga kuzatuvchi maqomida qabul qilishga qaror qildilar. Toshkent uchrashuvida Afg'onistondagi vaziyat ham anjuman kun tartibidan o'rin oldi. Ilgari Afg'oniston muammolarini echishda Afg'onistonning o'zi qatnashmas va bunga muhim ahamiyat berilmasdi. Bunga sabab ilgari Afg'onistonda markaziy hokimiyat yo'q edi, mamlakat bo'lingan edi. Toshkent uchrashuviga Afg'oniston Muvaqqat ma'muriyati rahbari Hamid Karzay mehmon sifatida taklif etildi. SHu boisdan ham Toshkent sammitida Afg'oniston rahbari Hamid Karzay va Mo'g'liston Prezidentining vakili, mamlakat tashqi ishlar vaziri Luvsangiyn Erdenechuluun qatnashdi.

Dunyoda yadroviy, kimyoviy, biologik, elektron terrorchilik xavfi paydo bo'ldi. SHularni hisobga olganda SHHT egallagan mintaqada tahdidlarning oldini olish uchun bir tizim, umumiy mexanizm ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Toshkentda ochilgan Mintaqaviy aksiterror tuzilmasi zimmasiga axborot almashish, chegara va bojxona qo'mitalarining, maxsus xizmatlarning hamkorligini muvofiqlashtirish, shu orqali terrorchilikning oldini olish vazifasi yuklangan. Prezident Islom Karimov tomonidan terror va norkobiznes uchun «tranzit davlat» tushunchasining o'zi yo'qligi qayd etildi.

SHHT sammitida ko'rilgan 2-masala savdo-iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish bilan bog'liq. Iqtisodiy hamkorlikda transport infratuzilmasini rivojlantirish, tabiiy, mineral xomashyo zahiralari o'zlashtirish, suv-energetika zahiralaridan unumli foydalanish, ekologiyaga oid masalalar, xususan, ichimlik suvi muammolarini hal qilish kabi dolzarb masalalar o'rin oldi.

Islom Karimovning Markaziy Osiyoda umumiy bozor yaratish to'g'risidagi taklifini SHHT sammiti yana bir bor e'lon qildi. «Markaziy Osiyo hamkorligi» tashkiloti tuzilgan mintaqamiz mamlakatlarining bu maqsadga erishishida Rossiya va Xitoydek qudratli davlatlar bilan SHHT doirasida hamkorlikni chuqurlashtirish muhim ahamiyatga ega. Hozir Xitoy yo'nalishi, Afg'oniston orqali Fors ko'rfazi bandargohlariga chiqadigan yo'nalish bo'yicha loyihalar o'rganilmoqda. Xitoy tomoni iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish uchun 900 million AQSH dollari kredit ajratishini bayon etdi.

Toshkent sammitida (17.06.2004): 1) SHHT Davlat rahbarlari kengashi majlisi yakunlari bo'yicha Toshkent deklaratsiyasi, 2) SHHT vakolatlari va immunitetlari to'g'risidagi konvensiya, 3) Narkotik vositalar va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurashda hamkorlik to'g'risida bitim, 4) tashkilot va uning organlari faoliyatiga doir qator hujjatlar imzolandi («Ma'rifat» 2004 yil 19 iyun).

Xullas, bugungi kunda xavfsizlikni ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan muammolarni hal etish mintaqadagi barcha mamlakatlarning istiqbolini ham bir qadar belgilab beradi. SHuning bilan birga bu – mintaqada yashayotgan xalqlarning azaliy qon-qarindoshligi, xamkorligi va ma'naviy-ruhiy yaqinligini mustahkamlashda ham o'ta muhim ahamiyatga molik masala bo'lib qolaveradi. Huddi shuningdek, mintaqaga qarshi qaratilgan mafkuraviy ta'sirlarga qarshi kurashni kuchaytirishda umummintaqaviy birlikni mustahkamlashning ahamiyati ham oshib boraveradi.

O'zbekistonning Rossiya bilan hamkorligining yangi bosqichi (Prezident Islom Karimovning 2005 yil 29-30 iyundagi Rossiyaga qilgan safarining ahamiyati). Mustaqillik yillarida MDH davlatlari orasida eng qudratli, katta salohiyat va ulkan ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo'lmish Rossiya bilan teng huquqli va o'zaro manfaatli aloqalar o'rnatish O'zbekiston tashqi siyosatining diqqat markazida bo'ldi. SHu boisdan ham Prezident I.Karimov "Rossiya Federatsiyasi bilan teng huquqli va o'zaro manfaatli aloqalar o'rnatish O'zbekiston uchun juda muhim va biz bu maqsadimizga erishish uchun bor kuchimiz va imkoniyatlarimizni ayamaymiz", degan edi.

O'zbekiston Rossiya o'rtasidagi aloqalar quyidagi ko'rinishda bo'lgan:

1) 1995 yil 27-28 iyunda Rossiya hukumati raisi Z.CHernomirdin O'zbekistonga kelgan edi.

2) 1997 yil 28 myrtda Rossiya Prezidentining Kremlda MDH davlat boshliqlari bilan uchrashui bo'lib o'tgan edi.

3) 1998 yil 11-12 oktyabrda Rossiya sobiq prezidenti B.Elsin bilan Islom Karimov Toshkentda uchrashdilar.

4) 1999 yil 2 aprelda MDH davlat rahbarlari Moskva uchrashuvi o'tkazildi. So'ngi yillarda O'zbekiston-Rossiya munosabatlari sherikchilikning mustahkamlanishi, o'sib borayotgan dinamiklik xos ekanligi qoniqish bilan qayd etildi.

Prezidentimiz Islom Karimov 2005 yil 28 iyunda Moskvada Rossiya Prezidenti Vladimir Putin bilan uchrashuvi bo'lib o'tdi. Muloqat chog'ida O'zbekiston-Rossiya munosabatlari strategik sherikchilik tamoyillari asosida rivojlanib borayotgani, mamlakatimiz o'rtasida siyosiy, savdo-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy sohalardagi hamkorlik keng ko'lamda tarakqiy etayotgani ta'kidlandi. Prezidentlar o'rtasidagi munosabatlarning bugungi ahvoli va istiqbollari yuzasidan atroflicha fikr almashdilar. Hamkorlikni kengaytirish borasida tomonlarning hamfikrligi, qarashlarning mushtarakligi muhim ahamiyatga ega ekanigi qayd etildi.

Mintaqaviy xavfsizlik va barqarorlikni mustahkamlash masalalari Islom Karimov va V.Putinning diqqat markazida bo'ldi. O'zbekiston rahbari Rossiya Prezidentiga 2005 yil 13 may kuni Andijon shahrida ro'y bergan fojiali voqealar hamda ushbu jinoyat yuzasidan olib borilayotgan tergov ishlari haqida so'zlab berdi. Rossiya rahbariyati ushbu muammoga xolis yondashganini, vaziyatni to'g'ri baholaganini ta'kidladi.

SHuni alohida ta'kidlash joizki, Rossiya O'zbekistonning muhim strategik hamkorliklaridan biridir. Ikki mamlakat o'rtasida turli sohalardagi aloqalar tobora mustahkamlanib bormoqda. 2004 yili O'zbekiston va Rossiya o'rtasidagi o'zaro tovar aylanmasi I milliard 641,9 million, 2005 yilning birinchi choragida esa 428,7 million AQSH dollarlariga teng bo'ldi. Mamlakatimizda Rossiya bilan hamkorlikda tashkil etilgan 360 ta qo'shma korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda. 2004 iil Toshkentda ikki davlat prezidentlari imzolagan O'zbekiston Respublikasi va Rossiya Federatsiyasi o'rtasida Strategik sherikchilik to'g'risidagi shartnoma bu sohadagi hamkorlikning yanada rivojlanishida yangi bosqich bo'ldi. Har ikkala mamlakat Prezidentlari o'zaro hamkorlikning bugungi ahvoli va istiqboli haqidagi, mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash, xalqaro terrorchilikka qarshi kurashda birgalikdagi harakatlar, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar doirasidagi hamkorlik to'g'risidagi masalalarni muhokama qildilar.

SHuni ham ta'kidlash joizki, Rossiya bilan O'zbekiston SHanxay Xamkorlik tashkilotining a'zolari bo'lib, bu davlatlar birgalikda xalqaro terorizmga, diniy ekstremizga, separatizm kaby "Xizbut-tahrir" oqimlariga birgalikda kurash olib bormoqdalar.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. O'zbekiston davlatining jahon hamjamiyati bilan aloqalari qanday huquqiy va amaliy prinsiplarga tayanadi?
2. Prezident Islom Karimovning mustaqil O'zbekistonni jahon hamjamiyati bilan tanitishda, hamkorlik aloqalarini o'rnatishda qanday roli bor deb bilasiz?
3. Demokratik tartibotlar va uning asosiy yo'nalishlarini gapirib bering?
4. O'zbekiston va jahon hamjamiyati munosabatlarining huquqiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-asoslarini bayon eting?
5. Mustaqil O'zbekiston dastlab va keyinchalik qanday xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'lib kirdi?
6. O'zbekiston – AQSH strategik hamkorligining o'ziga xos tomonlari nimalarda?
7. Xalqaro tashkilotlar bilan aloqalarda demokratik institutlarning qanday roli va o'rni mavjud?
8. O'zbekiston – Rossiya munosabatlarini gapirib bering?
9. O'zbekistonning yaqin va o'rta SHarq, arab mamlakatlari bilan qanday o'zaro aloqalarni yo'lga qo'ygan?
10. Xalqaro terorizmga birgalikda kurashda O'zbekistonning roli qanday?